

BÖGRE ZSUZSANNA

Asszonysorsok

Ötvenhatos élettörténetek elemzése

BÖGRE ZSUZSANNA

Asszonysorsok

Ötvenhatos élettörténetek elemzése

RÁCIÓ KIADÓ, 2006

A kötet kiadását támogatta:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Ifjúsági és Családügyi Minisztérium

Magyar Asszonyok Érdekszövetsége

Lektorálta: Valuch Tibor

© Bögre Zsuzsanna

© Ráció Kiadó

Édesanyámnak

TARTALOM

I. BEVEZETÉS	9
Módszertani megjegyzések.....	15
II. A FORRADALOM NAPJAI, NŐI EMLÉKEZET	20
Az emlékezet forgatókönyvéhez.....	20
<i>Emlékek 1956. október 23-áról.....</i>	22
<i>A forradalom szolidaritás-képe.....</i>	26
<i>A forradalom tisztaságába vetett hit.....</i>	29
<i>Emlékek 1956. november 4-éről.....</i>	33
Sorsok és történetek a tüntető tömegből	36
<i>Kata, aki a tüntetők között volt.....</i>	36
<i>Éva, aki a tüntetők között volt.....</i>	45
<i>Borbála, aki a tüntetők között volt.....</i>	54
III. A FORRADALOM BUKÁSA UTÁNI NŐTÜNTETÉS AZ EMLÉKEKBEN.....	64
A nőtüntetés előkészítése.....	65
Emlékek a nőtüntetésről.....	66
A nőtüntetés megtorlása – sorsok és történetek.....	69
<i>Szóllósi Jánosné letartóztatása – a nőtüntetés elsőrendű vádlottja.....</i>	69
<i>Sebestyén Mária élettörténete – a nőtüntetés másodrendű vádlottja.....</i>	77
IV. A FORRADALOM MEGTORLÁSA UTÁNI TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ – VISSZATÉRÉSI STRATÉGIÁK	90
A sikeresebben integrálódók.....	92
A lecsúszottak.....	97
A kirekesztettek.....	99

V. ÉLETTÖRTÉNETEK.....	102
Életrajzok a sikeresebben integrálódók köréből.....	102
Anna doktornő, a Péterfyből.....	102
Magdolna, a győri rádió külső munkatársa.....	112
Életrajzok a lecsúszottak köréből.....	124
Klára, aki a forradalom leverése után röpcédulázott.....	124
Pólka, aki a mezőhegyesi munkástanács tagja volt.....	131
Életrajzok a kirkesztettek köréből.....	141
Wittner Mária, aki a barikádon harcolt.....	141
VI. FELESÉGEK TÖRTÉNETEI A MEGTORLÁSRÓL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIRŐL.....	159
Margit.....	159
Ilona.....	161
Iren.....	168
Judit.....	174
VII. IDENTITÁSKRÍZIS A MEGTORLÁS UTÁN.....	184
Egy utcalány kettős története.....	184
Vámos Erzsébet, a hálózat foglya.....	197
VIII. ÖSSZEGZÉS.....	228
IX. FÜGGELÉK.....	231

I. BEVEZETÉS

„...nehéz minékünk méltónak lenni ennyi áldozatra. De meg kell kísérelnünk, feledve vitáinkat, revidálva tévedéseinket, megsokszorozva erőfeszítéseinket, szolidaritásunkat egy végső egyesülő Európában. Hisszük, hogy valami bontakozik a világban, párhuzamosan az ellentmondás és halál erőivel, amelyek elhomályosítják a történelmet, bontakozik az élet és meggyőződés ereje, az emberi felemelkedés hatalmas mozgalma, melyet kultúrának nevezünk, s amely a szabad alkotás és szabad munka terméke.”

(Albert Camus, 1957.)¹

Ahhoz a generációhoz tartozom, amelynek a szülei személyesen élhették át a forradalmat, s részt vehettek ebben a rendkívüli történelmi pillanatban. Édesapám, mint szülőfalumban még oly sokan, nemzetőrként próbálta megvédeni a forradalom álmait, „egészen” november 4-éig. November 3-án éjszaka a szolgálatban lévő nemzetőrök a falunkon átvonuló szovjet tankokra lettek figyelmesek. Még ma is hallom édesapám szégyenkező, magyarázkodó szavait, ahogyan megpróbálta megértetni velem, hogy miért tették le akkor és ott a fegyvert. „A tankok nagyobbak voltak a házaknál. Az ágyúcsövek a házak kéményei fölé emelkedtek, a falak megremegtek... Mondtam a fiúknak, itt már nincs mit tenni, menjünk haza!” – vallotta meg harminc évvel később. Talán éppen-e vallomás sajátossága, a szégyenkezés, a magyarázkodás és a megértetésre való törekvés bonyolult szövevénye miatt szántam rá magam, hogy a magam eszközeivel közelítsek 1956 emlékéhez.²

¹ Albert CAMUS, *A magyarok vére = Halottaink 1956.*, I., Katalizátor Iroda, Budapest, 1989, 15.

² Az 1956-os magyar forradalom történeti jelentőségéről és arról, hogyan és miképpen marad meg nemzeti hagyománynak a forradalom ünneplése, rendszeresen közöl tanulmányokat az 56-os Intézet Évkönyv sorozata. Lásd többek között LITVÁN György, *Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma = 1956. Évkönyv*, I., szerk. BAK János, BÉKÉS Csaba, HEGEDŰS B. András, LITVÁN György, 1956-os Intézet, Budapest, 1992, 7–16. KENDE Péter, *Megmarad-e 1956 nemzeti hagyománynak? = 1956. Évkönyv*, II., szerk. BAK János, HEGEDŰS B. András, LITVÁN György, S. NAGY Katalin, 1956-os Intézet, Budapest, 1993, 7–14. KENDE Péter, *Még egyszer a magyar forradalom világjelentőségéről = 1956.*

Sokáig foglalkoztatott, hogy milyen szerepet vállaltam volna én, mit tettem/tehettem volna 1956-ban? Kimentem volna-e az utcára tüntetni, beálltam volna-e a nemzetőrök közé? Vajon ha én látom a házak kéményei fölé tornyosuló tankokat, akkor hogyan döntöttem volna? Hiábavaló kérdések ezek, a sors az én generációmnak másfajta történelmi pillanatokot tartogatott. Mégsem hagyott nyugodni a gondolat, és az idők során egyre inkább érdekelt, hogy mit tudtak tenni a nők az '56-os forradalomban és utána? Kik voltak azok a lányok, asszonyok, akik a férfiak mellé állva kimentek az utcára tüntetni, mi több, fegyverrel a kezükben harcolni? Milyen szerep jutott a nőknek a magyar forradalomban? A mi falunkban november 4-e után a nemzetőrök közül senkit sem tartóztattak le. „*A nemzetőrök között voltak olyan rendőrök is, akik a forradalom előtt és után is állományban maradtak. Elég gerincesek voltak ahhoz, hogy ha magukat meg akarták kímélni, akkor bennünket is békén hagytak.*” – magyarázta édesapám. Nem mindenhol történt így. A megtorlás általában nem maradt el, ezt tudjuk jól. Foglalkoztatott a gondolat, hogyan lehetett női méltósággal viselni a megaláztatást, kiszolgáltatva állni a férfi kihallgatók előtt? A folyamatosan feltörő kérdésekre választ csak úgy remélhettem, ha megkerestem és meghallgattam olyan nők történeteit, akik átélték mindezeket az eseményeket.

Köztörténeti ismereteink szerint nők nem játszottak vezető szerepet a forradalomban, inkább csak a tömegben elvegyülve voltak jelen. Az adatok szerint a férfiaknál védettebb helyzetben voltak a forradalom idején, úgy a sebesültek, mint a halálozások számát tekintve.³ Ez így is van. Mégis amellett érvelek,

Évkönyv, III., szerk. HEGEDŰS B. András, KENDE Péter, LITVÁN György, RAINER M. János, S. VARGA Katalin, 1956-os Intézet, Budapest, 1995, 7–25. KOSÁRY DOMONKOS, *A magyar 1956 történelmi jelentőségéről = 1956. Évkönyv*, V., szerk. HEGEDŰS B. András, KENDE Péter, KOZÁK Gyula, LITVÁN György, RAINER M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 1997, 19–21. RAINER M. János, *1956 a XX. század történelmében = „Tizenhárom nap, amely...”*. *Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből*, szerk. HORVÁTH Miklós, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003, 9–17. BORHI László, *Az 1956-os szabadságharc és forradalom jelentősége a világpolitikában = „Tizenhárom nap, amely...”*. i. m., 17–33.

³ A sérülésekről és halálesetekről lásd: *Az október 23-ai és az azt követő eseményekkel kapcsolatos sérülések és halálozások*, Statisztikai Szemle 1990/10., 797–816. Ez közli a Központi Statisztikai Hivatal adatait, miszerint „Az október 23-ai és az azt követő eseményekkel kapcsolatos sérülések és halálozások száma (1956. okt. 23–dec.31) Budapesten: 16700 fő, vidéken: 2526 fő sérült meg. Összesen tehát 19226 fő. Sérülések nemek szerinti megoszlása: férfiak: 86,2%, nők: 13,8%. Halálesetek száma: Budapesten: 1945 fő, vidéken: 557 fő. Halálesetek nemek szerinti megoszlása: férfiak: 77,7%, nők: 22,3%.

hogy a forradalomban és a megtorlásban a nők éppúgy jelen voltak, mint a férfiak, csak erről még ma is keveset beszélünk. Márpedig az események bizonyos helyszínén, időpontjában, s egy-egy feladat ellátásában a nők voltak a főszereplők. Nem csak az élelmezésre, és a sebesültek ellátására kell gondolkodni, hiszen tudjuk, hogy voltak nők a barikádon is. Még csak nem is arra, hogy a forradalom forgatagában a nők a háttérmunkájukkal segítették a férfiakat. Arról van szó, hogy igazi főszereplőkké a forradalom bukása után váltak. Amikor a reménytelenségben tovább éltették a reményt. Erről szólt az 1956. december 4-ei és 5-ei nőtüntetés. A bukás után a férfiak már nem mehettek tüntetni az utcára, a szervezők kezdeményezésére csak nők vonulhattak fel ekkor Budapesten. A Hősök terén asszonyok ezrei gyűltek össze, hogy kifejezzék a forradalom melletti szolidaritásukat és a megszállókkal szembeni véleményüket. Vagy ki mondhatná azokról a feleségekről, hogy csak mellékszereplők lettek volna, akik börtönbe vetett férjeik számára az életet vitték egy-egy látogatáskor? A hétköznapiak során, a túlélés megszervezésében jött el az asszonyok ideje, amikor a családot együtt kellett tartani, túl kellett élni a bukással járó borzalmakat. Egyetlen példa álljon itt most a női főszerepről. Az életet jelentette az az orvosnő a férje számára, aki a börtönben, két kihallgatás közben jött rá, hogy gyermeket vár. Mindent megmozgatott, küzdött, érvelt, ügyeskedett, hogy a szintén börtönbe zárt – akkor még vőlegényével – tudassa a hírt, s elintézzze, hogy összeházasonthassak. A történet szép és szimbolikus is egyben.⁴

Úgy érzem, eljött az idő, amikor többet kell beszélni azokról a helyzetekről és időkről, amikor nők voltak a főszereplők, s én erre vállalkoztam ebben a kötetben. Az volt a célom, hogy a forradalom és a szabadságharc női szereplőinek emlékezetét és élettörténetét közelebből bemutassam.⁵ A következő kérdésekre próbáltam választ adni a megkérdezettek emlékei és élettörténetei

⁴ A történet részleteit lásd a későbbiekben „Anna doktornő, a Péterfyből” fejezetben.

⁵ A nők '56-os szerepével foglalkozik több izgalmas tanulmány, mint JUHÁSZ Borbála, *Women in the Hungarian Revolution of 1956. The Women's Demonstration of December 4th = Construction, Reconstruction. Wieder. Aufbau. Woman, Family and Politics in Central Europe*, szerk. PETŐ Andrea, Budapest, 1999, MAJTÉNYI György, *Női szerep a forradalomban = Nők és férfiak... avagy a nemek története*, szerk. DR. LÁCZAY Magdolna, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2003, 111–116, TÓTH Eszter Zsófia, „*Mosolyogtak ránk és szánkba adták a jel-szavakat*” – *Nők 1956-ban* (A kézirat megjelenés alatt.) Ezúton is köszönöm, hogy tanulmányát rendelkezésemre bocsátotta.

alapján: Miről szól a nők emlékezete az '56-os forradalom felidézésekor? Hogyan emlékeznek az 1956. december 4-én és 5-én zajlott nőtüntetésre a résztvevők? Mi jellemezte a forradalomban részt vett nők életét a forradalom előtt, alatt és után? A megkérdezettek szerint hogyan hatott életükre a forradalom? Hogyan tudtak a megtorlást elszenvedő lányok a társadalom hétköznapjaiba visszailleszkedni? Milyen emlékekkel élnek együtt azok a feleségek, akiknek férjeit elhurcolták az '56-os megtorlás idején? Mik lehetnek a legelhallgatottabb történetek, amelyekről még ma sem lehet beszélni?

A női történetekben az események mögötti mélyrétegekig, a történelmi pillanat hétköznapivá válásának folyamatáig juthatunk el. Ehhez a célhoz az „oral history” eszközével, a „demokratikus történetírásnak” nevezett módszerek egyikével közelítettem, amellyel azok történeteit is el lehetett érni, akik egyébként nem beszéltek volna élményeikről.⁶

Csak a nők emlékezetét tudja felvállalni ez a tanulmánykötet. Bizonyára megszületik majd egy olyan gyűjtemény is, talán másnak a tollából, amely a női és a férfi emlékezet összehasonlítására vállalkozhat.

2001 első felében együttműködésre kért fel Ékes Ilona, a Magyar Asszonyok Érdekszövetségének az elnöke, hogy végezzünk együtt egy olyan kutatást, amelyben az 1956-os forradalom női szereplőinek sorsát tárjuk fel. A téma iránti érdeklődésem miatt igent mondtam. Terveink értelmében azonnal megalakítottunk egy kutatócsoportot, amelynek tagjai Pető Andrea és Juhász Borbála történészek, Ékes Ilona és én voltam. A csoport kidolgozott egy kutatási tervet, amellyel az anyaggyűjtést el lehetett kezdeni. Közben, mint ahogyan az lenni szokott, a kutatásban résztvevő személyek némileg kicserélődtek. Bekapcsolódott a munkába Horváth Csilla és Görgőy Rita szociológus is. Az interjúkészítésben pedig a kutatócsoport tagjain túl a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológus hallgatói is részt vettek. Nap- és hetilapokban hirdetéseket adtunk fel, amelyben olyan nők jelentkezését kértük, akik valamilyen formában részt vettek az 1956-os forradalomban. A felhívás szövegében az is szerepelt, hogy az érintettek írják le emlékeiket '56-tal kapcsolatban, és jeleztük, hogy aki vállalja, azt személyesen is felkeressük egy élettörténeti interjú elkészítése céljából. A felhívásra jelentkezettek között volt olyan, aki szívesen felvállalta az élettörténeti interjút, de írásra

⁶ Kovács András, *Szóról szóra*, BUKSZ 1992/tavaszi, 88, Gyáni Gábor, *Emlékezeti kánonok-émlékező közösségek = 1956. Évkönyv*, X., szerk. Rainer M. János, Standeisky Éva, 1956-os Intézet, Budapest, 2002, 195-201.

nem vállalkozott. Volt olyan is, aki az '56-os emlékeit egy novellában írta meg, s természetesen kaptunk 2-3 oldalas élménybeszámolókat is. Többen jelezték, hogy interjúra is vállalkoznak. Az interjúalanyok további felkutatásában érvényesítettük egyrészt a „snowball” (hólabda) módszert, amelyben a már megtalált interjúalanyoktól érdeklődtünk további résztvevők után; másrészt felkerestük a POFOSZ (Politikai Foglyok Országos Szövetsége) és az '56-os Szövetség képviselőit, akiktől segítséget kértünk az alanyok felkutatásához. Körüket – a lehetőségekhez képest – addig akartuk bővíteni, amíg el nem jutunk odáig, hogy az élettörténetekben a tény-, illetve élménybeszélések a kutató számára ismerősként csengjenek vissza. Ezt az állapotot persze sohasem érhetjük el igazán, de egy-egy szempont kijelölésével, mint például az általam feltett társadalmi visszailleszkedésnek a kérdése, már eljuthatunk odáig, hogy visszatérő információkkal találkozunk bizonyos mennyiségű élettörténet után. Az 56-os Szövetség és a POFOSZ irodáiban olyan személyek címét is megkaptuk, akiről lehetett tudni, hogy velük – közvetlenül a rendszerváltás után – az 56-os Intézet munkatársai már készítették élettörténeti interjúkat. El kellett döntenie, hogy érdemes-e az interjú megismétlése, vagy az OHA nyilvános interjúit kell-e felhasználni. Módszertanilag mindenképpen, de a kutatás tartalmi vonatkozása szempontjából is érdekesnek ígérkezett egy-egy tíz évvel korábbi interjú megismétlése. A „duplázott” interjúk összehasonlításának eredménye beépült a könyvben közölt élettörténetek elemzésébe. A forrásjegyzékben látható, hogy mely személyekkel készült újabb beszélgetés 2001-ben. A kutatás első szakasza konferenciával zárult, 2001. december 4-én.

A kötet megírásához felhasználtam harmincöt élettörténetet, tizenhárom letartóztatott személy kihallgatási jegyzőkönyvét, tizenhét írásbeli visszaemlékezést és két naplót. A két utóbbi forrást az érintett ötvenhatosok a kutatás felhívására juttatták el hozzánk.⁷ A források mindegyike a forradalomban részt vett nők sorsáról és emlékezetéről szól. A harmincöt élettörténetet kö-

⁷ A kutatómunkát anyagilag támogatta 2001-ben a Rockenbauer Zoltán vezette Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Harrach Péter vezette Ifjúsági és Családügyi Minisztérium. Ezúton is köszönet illeti a támogatókat. A gyűjtőmunka első lépéseiben Ékes Ilona, a Magyar Asszonyszövetség elnöke elévülhetetlen érdemeket szerzett. A téma iránti elkötelezettsége a pályázatok megírására, az interjúalanyok felkutatására és végighallgatására s egy konferencia megszervezésére is kiterjedt. Nélküle, valamint az általa vezetett asszonyszövetség nélkül ez a munka nem jöhetett volna létre.

zel kétezer oldal terjedelemben mesélték el a megkérdezettek. A tizenhárom peranyag⁸ olyan börtönbe került nők vizsgálati jegyzőkönyveinek a tanulmányozását jelentette, akikkel élettörténeti interjúk is készültek. A peranyagok az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában találhatóak.⁹ Az elemzés szempontjából hasznosnak bizonyult az élettörténetek és a kihallgatási jegyzőkönyvek tényeinek összevetése, mert volt olyan eset, amelyben jelentős eltérések mutatkoztak.¹⁰ Az írásbeli visszaemlékezések és a naplók három-három ívnyi anyagot jelentettek.¹¹ Az áttanulmányozott anyag mennyisége ellenére sem állítható, hogy a kötetben bemutatott emlékezések és élettörténetek reprezentálnák az 1956-os női sorsokat. Annak ellenére sem, hogy a megkérdezettek társadalmi helyzete statisztikai szempontból igen sokszínű volt. Az értelmiségiektől kezdve a munkásokon át a mezőgazdaságban foglalkoztatottakig majd minden társadalmi csoport képviselte magát. Az általam alkalmazott módszer a problémák mélységét képes megláttatni, a társadalom szövetét nagytól alá venni. Olyan esettanulmányok születtek, amelyekben igyekeztem jellegzetes női alakokat tipikus élethelyzetekben bemutatni.

Köszönettel tartozom a könyv lektorának, Valuch Tibornak, aki a kézirat alapos átolvasása után kritikai észrevételeivel segítette gondolataim pontosítását, hasznos tanácsokkal látott el a könyv szerkezetének kialakításához. Több olyan történeti munkára hívta fel a figyelmemet, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a forrásanyag elemzéséhez. Ugyancsak köszönettel tartozom ba-

⁸ A peranyagok részletes jegyzékét lásd a függelékben.

⁹ A levéltári munkámat Szabóné Sárgai Hajnalka levéltáros segítette.

¹⁰ Egyes élettörténetek és peranyagok közötti eltérésekre Eörsi László hívta fel a figyelmemet. Szóbeli közlése segítette kutatómunkámat. Meghallgatta dilemmámat, ezért fogadja köszönetemet. A kihallgatási jegyzőkönyvek és az élettörténetek felhasználása nem könnyű, minden esetben élni kell a forráskritikával. A tényeket EÖRSI László szerint inkább az írásbeli forrásokra támaszkodva lehet megtudni (*Corvinisták 1956, 1956-os Intézet, Budapest, 2001, 9–15, és Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai, 1956-os Intézet, Budapest, 1997, 11–17.*) Itt említem meg, hogy a peranyagok történeti kutatásához ad további szempontokat a megtorlás témakörében KAHLER Frigyes, *A Brusnyai-per: emberi sorsok a politikai megtorlás idején*, Kairosz, Budapest, 1998, JOBBÁGYI Gábor, *Ez itt a vértanúk vére (Az 1956 utáni megtorlási eljárások)*, Kairosz, Budapest, 1998. Tóth Ilona perével kapcsolatban több probléma merült fel a kihallgatási jegyzőkönyvek és a peranyagok felhasználása során. Lásd EÖRSI László, *Mítoszok helyett, 1956. (Mansfeld Péter, Tóth Ilona, Dudás József)*, Noran, Budapest, 2003, JOBBÁGYI Gábor, *Néma Talp. Tóth Ilona, az orvosi kar mártírja*, Kairosz, Budapest, 2006.

¹¹ A visszaemlékezések és a naplók másolatai nálam találhatóak.

rátaimnak, legfőképpen Szilágyi Mártonnak, aki a formálódó kézirat elolvasása után megjegyzéseivel támogatta látóköromet. A vele való beszélgetések gazdagították munkámat. Hálás vagyok Kovács Teréznek és Völgyesi Orsolynak, akik mindig készek voltak arra, hogy meghallgassák az igen sokszor felszínre kerülő dilemmáimat, illetve Mihalovics Györgynének és Hamvasné Bögre Juliannának, akik véleményükkel hozzájárultak az elemzések érlelődéséhez. Kollégáim, Hámori Péter és Keszei András a munka egy-egy szakaszában nyújtottak segítséget, amit ezúton is megköszönök.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

A kutatás során négy különböző forrással találkoztam: élettörténetekkel, írásbeli visszaemlékezésekkel, naplókkal és peranyagokkal mint levéltári dokumentumokkal. A feldolgozás során mind a négy forrást felhasználtam bizonyos fejezetek megírásához.

Az élettörténeti módszerrel dolgozó társadalomkutatók jól tudják, hogy az interjúk tartalma és minősége a megkérdezettektől is függ.¹² A témából adódik az interjúalanyok kora, neme, iskolai végzettsége, vallásossága stb. Jelen esetben ez azt jelentette, hogy olyan nőket, asszonyokat kellett felkutatni, akik valamilyen formában részesei voltak a forradalmi eseményeknek. Ezért olyan idős asszonyok életútját gyűjtöttük össze, akik 1920 és 1940 közötti születtek.

A beszélgetés elején arra kértük interjúalanyainkat, hogy meséljék el életüket az 1956-os forradalom tükrében. A forradalom lett az a hívó szó, amely köré a megkérdezettek felépítették mondanivalójukat. Ettől kezdve az interjúalany azt mesélhetett el az életéből, amit fontosnak tartott. Példaként említve: ha a megkérdezett a gyermekkori élményei után mindjárt áttért a forradalom eseményeire, akkor ezt az interjúkészítő nem akadályozta meg, mint ahogyan azt sem, amikor az 1956-os események előtti időszakról hosszasan akart beszélni. Egy-egy élettörténet befejezése után feltettünk még több kérdést az életút részleteivel kapcsolatban.

¹² Itt jelzem, hogy az interjúrészletek közreadáskor, szöveghű változatot közlök, ezzel is érzékeltetve az emlékezés által kiváltott érzelmeket, időnként az eseményekre való visszaemlékezés töredezettségét stb.

A vizsgált generáció több fontos történelmi eseményt és társadalmi változást élt meg már 1956 előtt is. Gondolhatunk a II. világháborúra, Magyarországot német megszállására, a szovjet csapatok bejövetelére, az 1945 utáni földosztásra, az államosításokra, a Rákosi-diktatúrára stb. Amennyiben ezek a történelmi események fontosnak bizonyultak az interjúalanyok életében, úgy azokat rövidebb-hosszabb elbeszélésekben érintették.

A feldolgozás során szembesültem azzal a kérdéssel, hogyan mutassam be az elmondott elbeszéléseket, mennyit lehet azokból az olvasók elé tárni. Van-e helye például a háborús történeteknek az '56-os események hatását vizsgáló kötetben?

Az elemzés előtt arra gondoltam, hogy az 1956-os témához közvetlenül nem kapcsolódó történeteket nem közlöm, csak azokat, amelyek szorosan hozzáférnek az egyén élettörténetének megértéséhez. A munka során azonban meggyőződtem arról, hogy az emberek azokat az epizódokat mesélik el az életükből, amelyekről azt feltételezik, hogy azzal önmagukról beszélnek. Tehát a mesélő szempontjából – némi túlzással – minden részletnek helye volt az élettörténetben. Ezt belátva hoztam azt a döntést, hogy az interjúkból azokat az elbeszéléseket tartom meg, amelyek egyszerre szolgálják az egyén és a társadalmi környezet, a társadalmi klíma megértését. Példaként említhető a kétféle háborús történet esete. Az egyik típusú háborús történet az interjúalanyok családi legendájához hozzátartozott ugyan, a háborút plasztikusan bemutatta, mégsem szolgálta az interjúalany és környezetének megértését. A másik típusú háborús történet viszont az egyén és a társadalmi környezet kapcsolatát mutatta be, s mint ilyen, bemutattam az általam szerkesztett élettörténetekben.

A fenti elv lett az életutak rekonstrukciójának az alapja, amely során a következő eljárást követtem. Először az interjúban elmondott eseményeket kronológiába rendeztem, amit rendre megszakítottam a fenti kritériumoknak megfelelő elbeszélésekkel. Másodszor az élettörténetekből levonható általánosításhoz azokat a tényközléseket vizsgáltam meg, amelyek az életútban bekövetkezett fordulópontokról szóltak. Azt próbáltam feltárni, hogy milyen hatással volt a forradalom a nők életére, hogyan változott meg társadalmi státuszuk, illetve életérzésük. Egyenként megfigyeltem az egyéni élet alakulását a forradalom előtti, a forradalom alatti és a forradalom utáni események alapján. A társadalmi integráció szempontjából körvonalazódtak tipikus életutak, amelyek közül a megítélésem szerint legjellemzőbbeket részletesen

bemutattam. A szerkesztett interjúkat kiegészítettem néhány megjegyzéssel, amelyeket fontosnak tartottam az élettörténetek jobb megértése érdekében.¹³

Mint az majd látható, egyes élettörténetek a hetvenes években értek véget, mások viszont a rendszerváltás utáni időszakról is szólnak, egészen az interjúkészítés időpontjáig. Ez mindig attól függött, hogy az interjúalany szerint meddig tartott életében 1956 hatása. Volt, aki a sikeres visszailleszkedés után már semmilyen változásról nem számolt be, s olyan alanyok is akadtak, akik az igazi változást csak a rendszerváltás után élték meg. Ez az oka annak, hogy a részletesen bemutatott élettörténetek nem fejeződhetnek be azonos időpontban.

Az élettörténetek kutatói az írás során több erkölcsi kérdéssel találják szembe magukat. Egyik ilyen kérdés – a még élő személyek kutatása esetében – a történelmi hitelesség és a személyiségi jogok védelmének egyensúlya. A dilemma abban áll, hogy mennyit árulhatunk el a személy életének részleteiből ahhoz, hogy azzal se a személyiség jogai, se a történelmi hitelesség ne csorbuljon? Ez a kérdés az esetek többségében nem aggályos, mert a kutató is tudja, hogy meddig mehet el a rábízott információk közlésében, és az interjúalany is tudja, hogy mennyit áruljon el önmagáról ahhoz, hogy válaszoljon a feltett kérdésekre. Az arany középút megtalálására törekszik a kutató is és a megkérdezett is. Hogy ez mennyire sikerült, az az élettörténetből kiderül. Amennyiben kerek, egész, a kérdéseinkre feleletet adó interjút kapunk kézhez, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az interjúalany elmondta, mit gondol az életéről. Ebben az esetben az élettörténet központi magja is megtalálható a szövegben, aminek segítségével a kutató megbizonyosodhat afelől, hogy jól értette-e az interjúalany mondanivalóját. Ilyenkor az elemzőnek könnyű dolga van: „csupán” fel kell tárnia az élettörténet lényegét, és elkezdheti a fentiek szerinti elemző munkáját.

Mindig van azonban kivétel, olyan élettörténet, amely érthetetlennek, hiányosnak tűnik; olvasása közben olyan érzésünk támad, hogy valami nagyon fontos információ kimaradt az elbeszélésből. Ilyenkor a kutató vagy

¹³ Daniel BERTOUX eljárását követtem ezzel a módszerrel, aki a volt orosz uralkodóosztály tagjainak élettörténetét dolgozta fel. Az élettörténettel kapcsolatos felfogását több tanulmányában kifejtette, mint például *The Usefulness of Life Stories for a Realist and Meaningful Sociology = Biographical Research in Eastern Europe*, szerk. Robin HUMPHREY, Robert MILLER and Elena ZDRAVOMYSLOVA, Ashgate, 2003, 39–53.

félreteszi az interjút, vagy – ha módjában áll – további kutatásokat végez. Ez történt az utolsó fejezetben közölt két interjú kapcsán is. Az egyik esetben az élettörténet tényközlései hamisak voltak, amit sejtettem, de nem tudtam bizonyítani. Láttam, hogy inkonzisztens interjú van a kezemben, nincs központi magja az élettörténetnek, az elbeszélrt részletek oly módon szétestek, hogy nem lehetett összerakni őket ételszerűen. A patthelyzetet az élettörténet és a kihallgatási jegyzőkönyvben szereplő életrajzi adatok összevetése oldotta meg. Ezek után már a „miért” lett a kérdés, s az, hogy honnan lehet megtudni az élettörténet átírásának az okát.

Másik esetben a levéltári kutatások során bukkantam rá egy olyan női magatartásra, amely alapján biztosra vettem, hogy az illető élete végéig képtelen volt konzisztens élettörténetet mesélni önmagáról. Az anyaggal 2006-ban találkoztam. Szerencsém volt: az 1956-os Intézet munkatársai 1991-ben interjút készítettek az alannyal, s azt megismerve beigazolódott a feltételezésem. A kérdéses 56-os személy átírta életútját, mert történt vele valami, amit soha senkinek nem akart elmondani. A két élettörténetet és azok elemzését az utolsó fejezetben közlöm.

A fenti problémák elvezettek az anonimitás kérdéséhez. Alapelveként azt érvényesítettem, hogy a szerkesztett élettörténetek főszereplőit átkereszteltem, még akkor is, ha az illető egyébként engedélyt adott arra, hogy eredeti nevével szerepeljen. Ez alól csak azok az interjúalanyok kivételek, akikkel más kutatások során is készültek interjúk, és élettörténetük saját nevük feltüntetésével már valahol nyilvánosságot kapott. Ezeket adott esetben lábjegyzetben közlöm. Az anonimitással részben azt kívántam jelezni, hogy ezek az élettörténetek tipikus élethelyzeteket ábrázolnak, részben pedig azt, hogy az elmesélt életek átértelmeződnek, amikor a kutató feldolgozza az anyagot. Senki sem ringathatja magát abban az illúzióban, hogy pontosan megértette interjúalanyai önértelmezését, egy szerző sem tud a saját értelmzésétől teljesen elvonatkoztatni. Ezért a bemutatott történetek részben az interjúalanyok identitását, részben pedig a kutató értelmzését tükrözik. Egyszerűbben szólva, a fiktív név használata nemcsak az adatközlő személyét védi, hanem azt is jelzi, hogy minden esetben módosult a szerkesztés során az eredeti üzenet. Az élettörténetekben említett más személyek adatait – mint például egy tanár, egy barát vagy egy politikus neve – azonban változtatás nélkül meghagytam.

Az anonimitás az utolsó fejezetben szereplő interjúalanyok esetében vált igazán fontossá, ahol tiszteletben tartottam, hogy a megkérdezettek nem akar-

tak beszélni az identitásukban bekövetkezett törésekről, főleg annak okairól. Mindkét esetben maga a forradalom volt a drámai változás oka, ezért nem hagyhattam ki történetük bemutatását, sőt annak a folyamatnak a leírását sem, hogyan próbáltak új énképet alkotni maguknak. Esetükben a tudományos objektivitásra való törekvés több nehézséget vetett fel. Patikamérlegre kellett tennem, hogy mit lehet és mit kell elmondani ahhoz, hogy a mondanivaló ne sérüljön, ugyanakkor a személyiség jogai se csorbuljanak. Miközben törekedtem az objektivitás elérésére, abban bíztam, hogy a kérdéses történetek szereplői érzékelhetik, hogy a traumák kimondása a lélek gyógyulásához vezethet.

Az írásbeli visszaemlékezéseket és a naplókat az '56-os női emlékezet sajátosságainak megfigyelésére használtam fel. Az emlékezőktől átvett idézeteket nem kezeltem anonim módon, a megszólalók fontosabb adatai szerepelnek az idézetek mellett. Lényeges módszertani megállapítás, hogy a visszaemlékezések olyan „megélt történetek”, amelyek többet árulnak el magáról a beszélőről, mint az eseményekről. Történelmi pillanatok szereplőitől értékes információkat nyerhetünk az eseményekről is, de inkább arról, hogy a megkérdezettek hogyan élték meg a történeteket. Pontosabban, arról szólnak az emlékek, hogy az interjúalanyok jelenlegi élethelyzetükből nézve hogyan látják a múlt egy adott pillanatát. W. I. Thomas aforizmája szerint, ahogyan azt Kovács András kiemelte a fentebb már említett tanulmányában: „ha az emberek valamely helyzetet valóságosnak határoznak meg, akkor annak következményei tényleg valóságosak lesznek.”¹⁴

A peranyagokat legtöbb esetben háttéranyagként vagy kiegészítő információként használtam fel egy-egy személy sorsának értelmezéséhez. A kihallgatási jegyzőkönyvek, a fogdaügynökök jelentései, a letartóztatott személyekkel íratott önvallomások kellő kritika mellett segítettek az élettörténetek jobb megértését.

Az 1956. december 4-én és 5-én megtartott nőtüntetés eseménytörténetének rekonstrukciójához a három forrást egymással összevetve tárgyaltam. A nőtüntetés jelentőségének megértéséhez további kutatómunka szükséges, jelen kötetben csupán az első lépéseket tettem meg.

¹⁴ Kovács András, *I.m.*, 94.

II. A FORRADALOM NAPJAI, NŐI EMLÉKEZET¹⁵

AZ EMLÉKEZET FORGATÓKÖNYVÉHEZ¹⁶

Az emlékezet tartalmát kétféle forrásból tanulmányoztam. Az egyiket „visszaemlékezésnek” nevezem, ami az írásbeli beszámolók és az interjúk forradalommal kapcsolatos történeteit jelenti, a másik pedig a forradalmi eseményekről szóló „naplók”. Az emlékezők mindegyike Budapesten volt egyetemista vagy friss diplomás a forradalom kirobbanásának idején.¹⁷

A visszaemlékezésekben az emlékek a nyelv közvetítésével tárulnak fel. Jelen esetben a szövegek üzenete, azok nyelvi eszközei is vitathatatlanul sok

¹⁵ 2001 októberében az 1956-os Intézet az MTA Történettudományi Intézetével közösen konferenciát rendezett *Emlékek, emlékezők, felejtők – 1956 négy és fél évtized távlatából* címmel. A konferencia anyaga megjelent a 2002-ben közzétett *Évkönyvben*. Az elhangzott előadások közül lásd legfőképp GYÁNI Gábor tanulmányát, (*Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek = 1956. Évkönyv, X., i. m., 195–201*), amely a kollektív és a személyes emlékezet elméleti hátterét tárgyalja. A konferencia többi előadásaiban a szerzők a tárgyiasult nyelvi emlékek elemzésére vállalkoztak, mint amilyen a 1956 historiográfija az emigrációban (KENDE Péter, *1956 historiográfija az emigrációban (1956–1989) = Uo., 201–204.*) vagy az angol sajtó forradalommal kapcsolatos emlékezete (GÖMÖRI Gyögy, *Az 1956-os forradalom emlékezete az angol sajtóban és irodalomban = Uo., 205–215.*), vagy 1956 az irodalom emlékezetében (POMOGÁTS Béla, *1956 az irodalom emlékezetében = Uo., 264–277.*). Jelen tanulmányban a résztvevők emlékezetének néhány sajátosságára hívom fel a figyelmet.

¹⁶ A kutatási anyagból csak a budapesti forradalomra való emlékezéseket dolgoztam fel ebben a tanulmányban. Célszerű volt az anyag egységességét valamilyen szempontból biztosítani, ezért a vidéki visszaemlékezéseket nem vontam be az elemzésbe. Az emlékezésekkel kapcsolatban egyrészt visszaemlékezésekről beszélek, amelyek 2001-ben született írásként vagy interjúként, másrészt pedig egy naplóról, amelyet tulajdonosa a forradalom után nem sokkal kezdett lejegyezni.

¹⁷ A kutatás során olyan visszaemlékezéseket is eljuttattak hozzánk a forradalomban érintett asszonyok, amelyet a fenti tanulmányban konkrétan nem használtam fel. A függelékben közöltem néhány jellegzetes női élményt.

hasonlóságot mutattak egymással. Ez azért figyelemre méltó, mert a személyes emlékezet függ az egyén élethelyzetétől, habitusától, értékrendjétől. A társadalmi tényezők óhatatlanul befolyásolják az egyént, amikor szelektál az emlékei között. A forradalom megélésében azonban erősebb háttérnek tűnt, hogy mindannyian értelmiségiként vagy leendő értelmiségiként élték át az eseményeket. Azt persze nem állítom, hogy a társadalmi gyökerek nyomát sem lehetett felfedezni az emlékezők közléseiben, de azt igen, hogy az élménybeszámolók a lényeges pontokban nagyon hasonlítottak egymásra. Az események szereplői arra törekedtek, hogy saját élményeiket mondják el vagy írják le, történeteikben azonban a forradalom eseményei „forgatókönyvként” bontakoztak ki.

A visszaemlékezésekben érzékelhető volt az is, hogy az emlékek a forradalom vereségének, a szabadságharc megtorlásának, de legfőképpen az 1989-es rendszerváltás perspektívájából szóltak meg. Egyrészt ennek tudható be, hogy a tüntetéseket a beszélő majd minden esetben összekapcsolta egyfajta szabadságvágy kifejezésével vagy a november 4-ei szovjet inváziót a nemzethalál víziójával. Mindezek hátterében kimondatlanul is ott volt a rendszerváltás ténye, legalábbis annak biztos tudata, hogy mindezekről az ezredfordulón már lehet, sőt kell is beszélni.

A naplókkal kapcsolatban azonban más a helyzet. Az elemzésbe két naplót tudtam bevonni, amelyek közül az egyik közvetlenül a forradalom után, a másik tizennégy évvel később született. Ezekben nagyobb hangsúlyt kapott az események leírása, mint annak kifejezése, hogyan élték meg azokat. A naplókban a részletek jobban kidomborodtak, az események szinte tapinthatóvá váltak az egyénre jellemző szóhasználat miatt. A részletek mellett természetesen az élményelbeszélések is megjelentek, csak kisebb jelentőséggel bírtak.

Mindkét emlékezőstípus önértékkel bír, a visszaemlékezésekben erősebben jelentek meg a megélt történetek, a naplókban pedig az eseménytörténetek. Példaként említhető az a naplórészlet, amelyből kiderült, hogy a sorok írója a forradalom első perceinek mámora helyett azt jegyezte le, hogy azon a napon fáradt volt és álmos, s azon gondolkodott, hogy kimenjen-e a tüntetésre vagy sem. Illetve ugyanez a személy leírta a naplójában, hogy mennyire rossz volt az egyik gyűlésen a hangosítás, amin bosszankodott, mert semmit sem hallott a beszédekből. A naplóban az író hús-vér embernek mutatkozott, aki fáradt, bizonytalan, hitetlenkedő, ugyanakkor boldog és reménytelen is volt

egyszerre. A visszaemlékezések viszont már mit sem tudtak az emberek fizikai fáradtságáról, a dilemmákról, hogy kimenjenek-e vagy otthon maradjanak, vagy senki sem emlékezett a hangosítás miatti belső indulataira, ha voltak egyáltalán ilyenek.

A továbbiakban úgy a visszaemlékezésekből, mint a naplókából csak az élménybeszélésekre koncentrálok. Az emlékezők forradalomképe a mai olvasó számára talán túlságosan is egyformának hathat. Úgy tűnhet, mintha ott és akkor mindenki mámoros hangulatban lett volna, mintha mindenki lelki fel szabadulást érzett volna. Az emlékezők egymástól függetlenül vallottak arról, hogy ehhez fogható élményben soha életükben nem volt részük, és hogy ezért az élményért érdemes volt élniük.

Az emlékezet forgatókönyvében négy téma különült el egymástól: 1. Emlékek 1956. október 23-áról. 2. A forradalom szolidaritás-képe. 3. A forradalom tisztaságába vetett hit. 4. Emlékek 1956. november 4-éről.

EMLÉKEK 1956. OKTÓBER 23-ÁRÓL¹⁸

A visszaemlékezések szerint 1956. október 23-án délutánra a műegyetemisták a lengyel nép melletti szimpátiatüntetést szerveztek.¹⁹ A tüntetés rendezői körében nagy volt az izgalom, mert Piros László, az akkori belügyminiszter először nem járult hozzá a felvonuláshoz. Délután két órakor azonban mégis megérkezett az engedély.²⁰ A diáktüntetés a Petőfi-szobortól indult el.

„Ez nem a gyűlölt május 1-je, ez nem a „felszabadulásunk” évfordulója, ez nem a »dicsőséges szovjet októberi forradalom évfordulója«, ez valami más, valahogy ma-

¹⁸ A nap eseményeit a köztörténetből jól ismerhetjük. Lásd legfőképpen: 1956. *A forradalom kronológiája és bibliográfiája*, szerk. VARGA László, Századvég–Atlantis–1956-os Intézet, Budapest, 1990, 1956. *Kézikönyve*, I., *Kronológia*, szerk. HEGEDŰS B. András, BECK Tibor, GERMUSKA Pál, 1956-os Intézet, Budapest, 1996, SZAKOLCZAI Attila, *Az 1956-os forradalom és szabadságharc*, 1956-os Intézet, Budapest, 2001.

¹⁹ A Budapesti Műszaki Egyetem 56-os alapítványának kuratóriuma közreadta az egyetem részvételét a forradalomban. *Adatok a Budapesti Műszaki Egyetem 1956. októberi eseményéhez*, szerk., bev. POGÁNY Mária, Műegyetem 56' Alapítvány, Budapest, 1991, illetve *A Budapesti Műszaki Egyetem és az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem részvétele az 1956-os forradalomban*, I–II., szerk. és összeállította PEDROMI Emma Anna, Műegyetem 56' Alapítvány Kuratóriuma, Budapest, 1994.

²⁰ Pontosítva az emlékeket, nem megérkezett az engedély, hanem a rádióban bementek 14.23-kor, hogy a belügyminiszter mégis engedélyezi a tüntetést.

gasztos és megrendítő... Némán vonul a hatalmas menet, de sok helyen az ablakok nyitva és mosolygó emberek, sokan zászlóval a kezükben integetnek felénk.”²¹

Többen hangsúlyozták, hogy a tömeget hivatalosan senki sem készítette fel előre aktuális jelszavakból, mégis egy emberként skandálták a műegyetemisták kezdeményezésére az üzeneteket. „Lengyelország békét akar, kövessük a lengyel utat!” Hamarosan dübörögni kezdett a „Ruszkik hazá!” mondat is. A fegyelmezett fiatalok a *Himnusz*t és különféle hazafias dalokat énekelve haladtak előre. A Bem-szoborhoz közelítve, a Külügyminisztérium épületén levő vörös zászló láttán egy emberként skandálták: „Magyar zászlót a Külügyre!” S a visszaemlékezések szerint hamarosan megjelent a nemzetiszínű zászló. Tovább menve folytatták: „Magyar zászlót a laktanyára!” Addig skandált a tömeg, míg a tetőn megjelent néhány kiskatona, s a cserepeket félretolva kitétték a magyar zászlót. „Csodálatos érzés volt” – vallotta az egyik megkérdezett.

A beszámoló szerint a tüntető tömeg egy emberként akarta a szabadságot, az orosz csapatok kivonását és a demokráciát. Férfiak és nők, fiatalok és öregek. Az első napok emlékeként az öröm és a lelkesedés jelent meg egyöntetűen a szövegekben: mintha a felszabadulás, a mámor, a korábban nem tapasztalt lobogás élménye mindenkit egyformán magával ragadott volna. Az emlékezés szerint a tüntetés új élményt hozott az addig felülről irányított egyetemisták életében. Az egyik bölcsészhallgató így emlékezett:

„Ragyogó kedvű délután. Nem az volt, hogy neked most jönni kell, ezt kell felvenned, azt kell felvenned. Olyan spontán ment minden, és minden olyan szépen alakult. Addig minket csak rendeztek, alakították az életünket, hogy ideállsz, odaállsz, ezt csinálod, azt csinálod. Az hogy vonulsz, s jönnek szembe az emberek, s megállnak a járdán. S egyáltalán, hogy vonulsz, és nem parancsol senki, hogy viszed a magyar zászlót. És mosolyognak az emberek. Állítom, hogy a Rákóczi úton volt olyan rendőr az állványon, hogy szalutált. Akkor már jöttek velünk mások is, sodródtak. Ez a vonulás a Kossuth Lajos utcán és a Rákóczi úton csoda volt. Azt sose lehet elfelejteni.”²²

²¹ Visszaemlékezés Korbuly-Bedő Katalintól, aki a forradalom idején a Budapesti Műszaki Egyetemre járt. Férjével együtt részt vett október 23-án a tüntetésen, a forradalom eseményeit fényképezték. Október 31-én beléptek mindketten a Műszaki Egyetem nemzetőr zászlóaljába. November 6-án telefonon közölték velük, hogy a Műszaki Egyetem nemzetőr zászlóaljának a teljes névsora eltűnt. Ekkor határozták el, hogy elhagyják az országot. Göteborgban telepedtek le. A rendszerváltás után hazatértek.

²² Visszaemlékezés Kovácsné Paulovits Teréztől, aki a forradalom idején első éves volt az ELTE-n. Társaival együtt részt vett a tüntetésen 23-án. Magyar-történelem szakos tanár, ma már nyugdíjas.

Az emlékezők szerint a műszaki egyetemről indulók tudatosabban készültek a felvonulásra. Zászlókat és csasztuska szövegeket vittek magukkal, s rendezőket jelöltek ki maguk között.

„Sz. I.²³ rendezte sorainkat és arra kért bennünket, hogy szorosan egymásba karoljunk, nehogy valakik közénk keveredjenek és provokáljanak bennünket. A Bem-szoborig az út diadalút volt, az emberek az ablakból integettek, zászlót lengettek. Valami féktelen felszabadulás, örömméret volt mindenkiben. Ritka pillanat, amikor a nemzetnek együtt dobog a szíve.”²⁴

A forradalom kitöréséről szóló elbeszélések olyan élményt mutattak be, mint amikor az egyén megtapasztalta, hogy személyisége feloldódott a tömegben, s a tömeg ekkor valamiképpen a hazát és a nemzetet is jelentette egyben. A „mindenki egyet akart és egyféleképpen érzett” élményének ritka pillanatát próbálták elmondani a visszaemlékezők.

A szóbeli történelem természetéhez tartozik, hogy a részletek eltérhetnek egymástól, miközben a lényeg ugyanaz marad. Például azt ma már nem tudhatjuk, hogy a lyukas magyar zászló mikor és hol jelent meg először október 23-án az ablakokban. Erre vonatkozóan több változat is napvilágot látott. Valószínűsíthető, hogy közel hasonló időpontban több helyen bukkant fel, s egy idő után az utcán vonuló tömeg is követelte a Rákosi-címer kivágását. A forradalom jelképe lett ez a zászló, erről kutatásunk során többen is megemlékeztek, és a visszaemlékezések szerint ez fejezte ki a lakosság szabadságvágyát.²⁵

„Amíg élünk, nem felejtsük el, még ma is a szemünk előtt van. A Döbrentei utcába érve egy ház második emeletének ablakában egy fiatal nő áll, kezében egy magyar

²³ Sz. I. (Szabó Iván) 1956-ban a műgyetem V. éves hallgatója volt, akit a megtorlás idején letartóztattak.

²⁴ Visszaemlékezés Dr. Czirkos Jánosnétól, aki a forradalom idején a Budapesti Műszaki Egyetemre járt. Részt vett a műgyetemtől induló tüntetésen, majd a forradalom napjai alatt segített az egyetem konyháján. Kórházat látogatott, az egyetem forgatagában próbálta hasznossá tenni magát. Felkérték, hogy az egyetemen tevékenykedő Marian alezredes titkárnője legyen, amit visszautasított, mert annál mozgalmasabb szerepet kívánt magának. Szerencséje volt, mert az ezredes és társait először halálra, majd életfogytiglani börtönrre ítélték. Ma Budapesten él, nyugdíjasként.

²⁵ A lyukas zászló kapcsán felmerült kérdésekről lásd például SZILÁGYI Ákos, *Lyukak a zászlón*, Népszabadság, 2005. november 5., BOROS Géza, *Emlékművek 56-nak*, 1956-os Intézet, Budapest, 1997. Véleményük szerint a forradalom alatt sem a forradalmi kormány, sem a szabadságharcosok nem kívánták megváltoztatni az ország történelmi zászlóját, a Kossuth-címerrel ellátott nemzeti jelkép lengett mindenfelé.

zászló lyukasan, kivágva belőle a gyűlölt Sztálin–Rákosi címer. Ez a kép még ma is élesen él emlékezetünkben. Ez volt az első lyukas zászló, amit láttunk, amely aztán az 1956-os forradalom szimbóluma lett. Némán vonul a hatalmas menet, de sok helyen az ablakok nyitva és mosolygó emberek, sokan zászlóval a kezükben integetnek felénk. Megható a látvány.”²⁶

Egy másik beszámolóból újabb mozzanat ismerhető meg. Érthető módon a megkérdezettek azt tekintik „történelmi pillanatnak”, amikor először pillantották meg a zászlót.

„Csodálatos élmény ragadott meg az események sodrában. A Bem tér melletti lakatanya ablakából egyszer csak minden utasítás nélkül a kiskatonák egy nemzeti lobogót lengettek a tömegnek. Középről kivágták a számunkra idegen címert. Óriási ovációval fogadtuk ezt a jelképes gesztust. Ebben a pillanatban született meg a forradalmat jelképező lyukas zászló.”²⁷

Érdekes következtetés vonható le, ha a nap eseményeit a korabeli naplók alapján akarjuk rekonstruálni. Amilyen kézenfekvőnek tűnik a tömeg és az egyén egygyé válása a negyvenöt évvel később készült elbeszélésekből, annál bonyolultabb folyamatnak látszik ez a naplórészletekből. A naplónak éppen az adja meg az értékét, hogy akkor az egyén még jól emlékezett a saját, esetleg a többiektől különböző véleményére. Az idő ekkorra még nem temette el a személyes érzelmeket, indulatokat.

„A Bem tér minden ablaka tömve, a szobor mögötti kaszárnyából fűrtökben lógnak ki a katonák, nemcsak az ablakból, hanem úgy látszik magából a tetőből, kitorve a tetőcserepeket. A tömeg forr és zúg, csoportokban jelszavakat és énekeket kezdeményez, a szobornál állóknak proponál akciót. Mindez azonban keretellenül megy, és lassan tarthatatlannak tűnik. Vége, vagy lesz még valami? ... Meglátom a lélektani intézetet egész létszámával, s hírhedt véresszájú pártelnőjével, Pápa Ilonával, aki annakidején minket is kinyírt- ezen fölmérgelődünk! Egy csoport magyar zászló mellett vöröset is tart, s egyszerre tiltakozó hangok emelkednek. Én is odacsördülök egyet: „Lecsavarni!” A zászló mellett álló két fiatalember egyszerre fenyegetően előrelép: „Ézért a zászlóért sok vér hullott, a francia elvtársak sem szégyellik, nekünk sincs okunk rá!”. Megzavarodottan állunk, rossz érzés. Magdi megjegyzi: „Árnyalatok találkozás.” Hangulat, mely eddig némileg fűrkésző volt, most erősen disszonánssá válik.”²⁸

²⁶ Visszaemlékezés Korbuly-Bedő Katalintól.

²⁷ Visszaemlékezés Kovácsné Paulovits Teréztől.

²⁸ Naplórészlet P. Bakay Évatól. (A naplórást 1956. december 13-án kezdte meg.) 1946-ban pszichológiából doktorált, 1950-ben elveszítette az állását, vegyészi tanfolyamot vég-

A FORRADALOM SZOLIDARITÁS-KÉPE

Az emlékezők többsége kitért a lakosság körében tapasztalható szolidaritás méltatására. Ez a tény egyfelől azért figyelemreméltó, mert a visszaemlékezés témakörét előre senki sem határozta meg, minden megkérdezett azokat az élményeit mesélte el vagy írta le, amelyeket fontosnak tartott. Másfelől viszont nem meglepő, mert a történetek szelektálását a forradalomra jellemző közfelfogás is befolyásolta. A történetek többsége azt állította, hogy e jeles napokban az emberek „jó” voltak, hogy érezhetően felülmúlták hétköznapi önmagukat.

A szolidaritás működése egy társadalomban nem tekinthető rendkívüli jelenségnek, hiánya annál inkább. Egy olyan rendkívüli társadalmi esemény folyamán, mint amilyen egy forradalom, a tanult, szokás szerinti viselkedések megváltozhatnak, s a társadalom által előírt magatartási szabályok fellazulhatnak. A magyar forradalom e rövid időszakáról szóló emlékezet többsége büszkén szolt a másokkal szembeni szolidaritásról. Ugyanakkor említést tettek ezzel ellentétes magatartásról is, amely bár elenyésző számban, de mégis megjelent. A szolidaritás rendjét megtörő esetekről nem érdemes hallgatni, mert így életszerűbbé, hihetőbbé válik mindaz a „jó”, amit az 56-os forradalomról gondolhatunk.

Leszögezhető, hogy a szolidaritás mint alapélmény áthatotta az '56-tal kapcsolatos emlékeket. A szövegekben az általánosítás eszközeként a „mindenki”, a „bárki” a „senki sem” névmások gyakori előfordulása az összetartozást fejezték ki.

„Október 23-a éjszakát egy ismerősömmel töltöttem a Kálvin téren. Mindenki hozzászaladt, a lövöldözés elől, aki csak ismerte. Volt egy franciaágya és az éjszakát úgy töltöttük, hogy vezényszóra fordultunk. Mert voltunk vagy 30–40-en fenn a lakásban. Mindenki, aki ismerte, oda ment fel, hogy legalább zárt helyen legyen. Reggelre mindenki kapott egy sült krumplit, mert nem volt más a lakásban. Gyorsan megmostuk, be a gáztűzhelybe, süttöttük a tepsiben, sült krumplit ettünk. Azt reggeliztünk. 10 óra

zett. 1956-ban férjhez ment, férje az orvosi egyetemen tanársegéd volt. Férje folyamosan látta el a sérülteket, az ő oldalán dolgozott. Szervezőként, különböző csoportok közötti összekötőként is tevékenykedett. A forradalom bukása után férjével együtt elhagyta az országot. Először Hollandiában, majd Amerikában telepedtek le. Többször hazalátogattak. Nyugdíjba vonulásuk után a németországi Essenben élnek.

felé tudunk csak kimenni az utcára. Az egyik átjáró házig szaladtam, ott dörömböltem, beengedtek. Hátról kimentem. Onnan haza.”²⁹

A vidéki lakosság élelmiszerszállítványairól többen elismeréssel szoltak, s úgy vélték, hogy az a „pesti srácok” élelmezését volt hivatott szolgálni.³⁰ Ez a gesztus nagy jelentőségű lehetett a forradalom napjaiban, hiszen mindenki tudta, hogy a parasztság nagy árat fizetett a Rákosi-diktatúrában. A emlékekből az derült ki, hogy a tizenkét nap alatt szinte minden fontosabb helyszínen megjelentek az élelmiszerekkel megrakott vidéki teherautók.

„Még el sem fogyott az utolsó darab száraz kenyereünk, amikor nap mint nap érkeztek vidékről a felzárzózott teherautók, friss kenyerekkel, máskor fél disznókkal és egyéb élelmiszerekkel megrakodva. Annyi kenyeret kaptunk, hogy kitéttünk a bejárati ajtóhoz egy asztalt és osztottuk az embereknek a finom, friss kenyeret.”³¹

Az emlékek szerint az élelmiszerszállítás spontán jellegű volt, szóbeli úton terjedt a szállítás helye és ideje. „Egy páran összeverődünk a faluban, hogy hoznak fel Pestre élelmet. Valami forgalomból kiszuperált fa-karosszériás buszt kerítettek, s maguk vezették. Neki [az édesapának, aki evangélikus lelkész volt] is szoltak, nem akar-e velük tartani. Éppen elkészült a jó túrós laska, a lábost azonnómód becsavarta egy törülközőbe, felpakoltak, s indultak.”³²

Az elbeszélésekből az derült ki, hogy habár senki sem irányította a vidéki szállítványokat, azok mégis mindig a legjobb helyre kerültek. Ilyenek voltak a felkelő központok, a különböző kórházak, illetve az egyetemek konyhái.

„A sportkórház mellett lakván láttuk a sok vidékről jött, élelemmel telepakolt teherautókat. Elbeszélgettünk a kedves falusiakkal, akik minden felszólítás nélkül gyűjtötték és szállították a kórházaknak a hiányzó élelmiszereket... A műegyetemi konyhát is ellátták élelmiszerekkel, ahol a konyhásoknak több ezer főről kellett gondoskodniuk. A vidéki Magyarország gondoskodott fiairól.”³³

²⁹ Interjú Sebestyén Máriával, aki a forradalom előtt a vendéglátóiparban dolgozott. A forradalom alatt vöröskeresztes nővér volt. A nőtüntetésben való részvétele miatt 1957-ben tartóztatták le, 1958-ban szabadult. Férjhez ment, három gyermek édesanyja lett.

³⁰ A visszaemlékezők többségénél talákoztam ilyen irányú közlésekkel (Dr. Czirkos Jánosné, Káldor Vera, Kovácsné Paulovits Teréz, B. Bakay Éva).

³¹ Visszaemlékezés Dr. Czirkos Jánosnéétől.

³² Naplórészlet P. Bakay Évától.

³³ Visszaemlékezés Dr. Czirkos Jánosnéétől.

„Jöttek fel a parasztok, hoztak szekérszámra élelmiszert.”³⁴

A lakosság folyamatos ellátását nyilvánvalóan nem tudták maradéktalanul biztosítani a vidéki szállítmányok. Az egyik megkérdezett emléke szerint – aki a harcok elől pincébe menekült – „rettegtünk, és szinte éhezünk”. „Tartalékunk nem lévén az amerikai nép árvízi sós vaját kentük az édes kekszre. F. P. negyedéves ismerősöm időnként bejött a kollégiumba, vállán fegyverrel, egyik zsebéből feketé kenyeret, a másiktól újságot, röplapot húzott elő.”³⁵

A fenti szövegek a vidékiek nagylelkűsége mellett – kimondatlanul bár – azokról a konyhásokról és orvosokról is elismeréssel szóltak, akik a harcok ideje alatt a helyükön maradtak. Nem működött minden kórházban minden osztály, csak ott, ahol kellő számú személyzet vette fel a munkát. Ez az oka annak, hogy egy-egy orvos, orvosnő éjjel-nappal, több napon keresztül megállás nélkül dolgozott, mert pótolniuk kellett otthonmaradt kollégáik hiányát.³⁶

A szolidaritás egy másik esete a Péterfy kórházban egy fiatal doktornővel történt. „30-án éjszaka ügyeletes voltam ott, és a suttogó propaganda közölte, hogy ott fekszik a Kállai Éva, az asszonyka, aki kiugrott a Köztársaság téren és összezúzta a lábait. Nekem elmondta, hogy alkalmazott volt a pártbizottságon, semmi több, gépirónő. Amikor lőtték az épületet, akkor félt a lincseléstől és kiugrott a második emeletről. A lába röpítványa ment. Kapott egy csontvelőgyulladást, még hozzá olyat, ami sipolyokkal járt, nyílt törése volt... Én vele sokat beszélgettem az ügyelet alatt, és szóba hoztam a témát, hogy ez forradalom-e vagy ellenforradalom. S amit azóta nem tudok elfelejteni, hogy az a Kállai Éva, akiből utólag az ellenforradalom áldozata lett, és minden valamirevaló egészségügyi szakiskolát róla neveztek el, ez a Kállai Éva azt mondta, hogy elhiszi nekem, hogy ez nem volt csak ellenforradalom, ennek volt egy forradalmi magva, ami bizonyos visszásságok és vétkek miatt keletkezett. Nagyon-nagyon érde-

³⁴ Interjú Káldor Verával. Budapesten született zsidó értelmiségi családban, a háború alatt munkaszolgálaton volt. Édesanyja Budapest bombázásakor meghalt, édesapja munkaszolgálatos volt, a háború után hazatért. A forradalom alatt orvosként tevékenykedett a Péterfy kórházban, segített vőlegényének a forradalom utáni röplapok sokszorosításában, terjesztésében. 1956 decemberében letartóztatták, majd szabadlábon védekezhetett. 1958-ban került sor büntetése letöltésére, 1959-ben szabadult. Budapesten körzeti orvosként tevékenykedett.

³⁵ Visszaemlékezés Kovácsné Paulovits Teréztől.

³⁶ Ez olvasható Káldor Vera, Pajzs Zsuzsa interjúiban, illetve Tóth Ilonáról is tudjuk, hogy gyakorló orvos létére kellett elvállalnia egy kórház vezetését a harcok idején. Lásd például EÖRSI László, *Mítoszok helyett. i. m.*

kes beszélgetés volt... Nagyon-nagyon sajnálatra méltó valaki volt, túlélte Auschwitzot, mert azt hiszem ő is volt kinn, és ebbe kellett neki belepusztulnia, mert belepusztult.”³⁷

Ebben a történetben az ideológiai ellentétet felülírta a szenvedő ember feltétel nélküli elfogadása. Hasonló történésre utal a következő néhány sor is. „Nem tudjuk lebirkozni érzéseinket, annak ellenére, hogy a szovjet csapatokat mindenki gyűlöli, sajnáljuk ezeket a szerencsétlen fiatal katonákat, akiket ide küldtek harcolni értelmetlenül, és Pest utcáin égtek szénné! Ez a gondolat még sokszor előjön bennünk a forradalom napjai alatt.”³⁸

A forradalomról szóló emlékezet kidomborította a nemzeti szolidaritást, s ezt erkölcsi tőkeként emlegették a megkérdezettek, felülírva több, ezzel ellentmondó történetet. Nem kisebbíthette az interjúalanyok szemében ezt az értéket az a tudat sem, hogy a forradalom bukása után az események szereplőit egy-egy szomszéd, egy-egy munkatárs vagy a megtorlás első napjaiban működésbe lépő hálózat elárulta.

A FORRADALOM TISZTASÁGÁBA VETETT HIT³⁹

A forradalom tisztaságával kapcsolatos mítoszok a vizsgált anyagban is megjelentek. Nem lehetett nem figyelni az ezzel kapcsolatos üzenetek összecsengésére, amelyet majdnem valamennyi interjúalany hangsúlyozott. A tisztaság magartatási kategóriaként szerepelt a szövegekben, azt kifejezve, hogy a megszólalók büszkék a forradalomra.

Mielőtt azonban továbbsmennénk, érdemes egy rövid megjegyzést tenni az érem másik oldaláról is. A forradalomnak volt tisztátalan oldala is – jól-

³⁷ Interjú Pajzs Zsuzsannával, készítette Eörsi László, OHA 512. sz, 45–46.

³⁸ Visszaemlékezés Korbuly-Bedő Katalintól.

³⁹ A kérdéshez részletesen lásd LITVÁN György, *Mítoszok és legendák 1956-ról = 1956. Évkönyv*, VIII., szerk. KÖRÖSI Zsuzsanna, STANDEISKY ÉVA, RAINER M. JÁNOS, 1956–os Intézet, Budapest, 2000, 205–219. írását, amelyben mérlegre tette a forradalommal kapcsolatos mítoszokat és legendákat. Érzelmi szükségletnek tudja be, hogy a tények ellenére még ma is macacsul ragaszkodik a közfelfogás a forradalom bizonyos megítéléséhez, köztük a „forradalom tisztaságának” mítoszához. Továbbá RADNÓTI Sándor tanulmánya (*A sokaság drámája. (Megjegyzések Papp András és Térey János színművéhez, kitekintéssel és visszatételekintéssel)*, Holmi 2006/3., 394–406.) ad értékes szempontokat a forradalomban szereplő tömeg megítéléséről. Véleménye szerint a Kádár-rendszerben a forradalom egyik elbeszélése a tömeg arctalansága mellett a tömeg erényessége.

lehet elenyésző mértékben –, ami nem hallgatható el. Erről az utcai járőke-lők, a tüntetésben résztvevők, a kórházakban segítők mit sem tudtak. Ha esetleg hallottak is valamit az éjszakai fosztogatásokról, saját szemükkel akkor sem láthatták. A megtorlás idején a fegyveres csoportok letartóztatott vezetői azonban arról is beszámoltak önvallomásaikban, hogy igen nagy erőfeszítésükbe került annak a néhány garázdának a megfékezése, akik éjszakánként elindultak „beszerző” körútjukra, illetve akikről megtudták, hogy fegyverrel a kezükben fosztogattak.⁴⁰ A fegyveres parancsnokok mindent megtettek a kilengések megfékezésére, és ez többnyire sikerült nekik. 1956 erkölcsi nagysága teljesebb, ha tudjuk, hogy a parancsnokok az élet-halál harc kellős közepén még arra is gondoltak, hogy az erkölcsi kilengőket megfékezzék. A fosztogatást, a rablást az elkövetők megpróbálták társaik és vezetőik előtt titokban tartani.

Lévi-Strauss gondolatmenetével élve, a társadalmi történetek – a mítoszok – szerepe az, hogy integrálják az ideákat és a különböző tényeket, amelyek hozzájárulnak a társadalom és az univerzum kollektív megértéséhez. A sokféleséget kötik össze, s így segítenek megőrizni a közösség integritását és folyamatosságát⁴¹ – s hogy társadalmi szerepüknek eleget tehessenek, elég összetettnek és árnyaltnak kell lenniük. Az '56-os történeteknek ahhoz, hogy hozzájárulhassanak a magyar társadalom integrálásához, sőt identitásához, az erkölcsi ideák mellett a különböző tényeket is tartalmazniuk kell. A fosztogatás, még ha kis mértékben is, a forradalomhoz tartozott, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a forradalomban az alvilág is részt vett, s adott pillanatban ez a társadalmi csoport is kockáztatta az életét a magyar szabadságharcban.⁴²

Az emlékezők egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a nemzet egységes volt a forradalom tisztaságának megőrzésében, s ezt az egységet féltették, amikor a túlkapasok ellen léptek fel.

⁴⁰ Lásd például ANGYAL István *Saját kezű vallomása*, szöv. gond. EÖRSI László, Budapest, Pesti Szalon, 1991, *Iván Kovács László a forradalomban. Részlet Iván Kovács László önvallomásából (1957. március 16.)*, közli EÖRSI László, 1956. *Évkönyv*, II., 1956-os Intézet Budapest, 1993, 209–221.

⁴¹ Lásd Dan P. McADAMS, *A történet jelentése az irodalomban és az életben = Narratívák 5. Narratív pszichológia*, Kijárat, Budapest, 2001, 157–175.

⁴² Lásd KOZÁK Gyula, *Szent csőselék = 1956. Évkönyv*, VII., szerk. STANDEISKY Éva, RAINER M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 1999, 255–282, FORINTOS György, *Modell és valóság. Észrevételek Kozák Gyula „Szent csőselék” című esszéjéhez = 1956. Évkönyv*, VIII., i. m., 338–369, *Iván Kovács László a forradalomban. i. m.*, 209–221.

„Az a 10–12 nap valami csodálatosan tiszta volt. Ezt én soha életemben nem hiszem, hogy még egyszer bárkinek bárhol megadatik, hogy ilyet lásson, hogy ott van a bezúzott kirakat, és senkinek nem jut eszébe, hogy egy hajszálat emeljen. Ez valami fantasztikus volt. És azt kell, hogy mondjam, valami olyan egységet érzett az ember akkor, nem volt az, ami most, széthúzás és hogy meg tudták egymást az emberek fojtani. Ez valahogy szünetelt, valami össznépi harmónia, nem is népi, ennek nem az volt a lényege, hogy népi, összembari harmónia volt. Nemzet volt mindenféle jelző nélkül, ebbe mindenki beletartozott. Egy humánus nemzet-fogalom volt, mindenki beletartozott, aki magyarnak érezte magát, nem volt kirekesztés.”⁴³

A tisztasággal jellemezhető emblematikus történetek kirakatüvegekről és az utcán gyűjtött pénzekről szóltak még. A visszaemlékezések olvasásakor azt képzelhetnénk, mintha minden megkérdezett ugyanazon a pesti utcán ugyanazt a kirakatot, vagy pénzes dobozt látta volna, pedig ennek éppen az ellenkezője volt igaz. „A forradalom győzelme után felejthetetlen élmény volt számomra, hogy a Kossuth Lajos utcán lévő betört kirakatablakból nem lopta ki senki az árut. Az utcára kitett dobozba úgy dobtuk be a pénzt, szép fővárosunk újjáépítésére, hogy senki sem nyúlt hozzá.”⁴⁴ Hasonló történet maradt fenn egy másik utcával kapcsolatban is. „Lassanként hazaindultunk és a József körúton egy másik rendkívüli látvány ragadja meg figyelmünket. Az egyik kirakat üvege (a legtöbb kirakat) pírtyára löve, de a kirakatban lévő tárgyak érintetlenül hevernek továbbra is a nyitott kirakatban. Mellettük egy felirat, amelyen ez áll: „Magyarok, ne nyúljatok a kirakatban lévő tárgyakhoz, ne lopjatok, ne piszkáltsátok be szent forradalmunkat!” Tátott szájjal, csodálattal szemlélik az emberek a nem mindennapi képet. Egy másik helyen egy kartondobozban papírpénzek tömkelege, gyűjtés az áldozatok családjainak! Nincs ember, aki hozzányúlna. Nem hogy elvonnék, mindenki képessége szerint tesz bele pénzt.”⁴⁵

Az óvóhelyről felmerészkedő lányokat is hasonló kép fogadta, egy másik helyen, egy másik kirakat előtt. „Amikor fellopóztunk az óvóhelyről, a felemelő és borzalmas valósággal szembesültünk. A kollégiummal szemközti óras kirakatát betörték, de nem vittek el onnan egy értékes tárgyat sem. Az egyik sarkon dobozban gyűjtötték a pénzt a forradalom családtagjainak. Megrendítő látványt jelentett számomra a nemzeti színű zászlóval letakart gyermek holtteste.”⁴⁶

⁴³ Interjú Pajzs Zsuzsannával, készítette Eörsi László 1993-ban, 1956-os Intézet OHA, 512. sz. 41.

⁴⁴ Visszaemlékezés Dr. Czirkos Jánosnétól.

⁴⁵ Visszaemlékezés Korbuly-Bedő Katalintól.

⁴⁶ Visszaemlékezés Kovácsné Paulovits Teréztől.

A városban az összetört kirakatokban cetliket helyeztek el az emberek, „Őrizd a forradalom tisztaságát” felszólítással, vagy „Az áru a házmesternél!”

„Olyanfajta hit volt bennünk, amit el nem tudok mondani. Volt egy nagyon rossz élményem is. Az Astoriával szemben volt a Szovjet Kultúra Háza, ami most a Magyarok Háza. Nem tudom, hogy kik, és nyilván okból, de nyilván a szovjet kultúra és az oroszok elleni olthatatlan gyűlöletől vezérelve hajigálták le onnan a könyveket, lemezeket, ami csak létezett. Törték össze az egészet, taposták össze. Felment a tömeg, s kipakolta a Szovjet Kultúra Házát, meg akarta semmisíteni az egészet. Tudom, hogy akkor többen szoltunk, mert éppen valami klasszikus lemezt dobtak ki, hogy ha a forradalom tisztaságát meg akarjuk őrizni, akkor ezt se szabad csinálnunk.”⁴⁷

A másik elhíresült és méltatlan esemény a Köztársaság téren történt.⁴⁸ Október 30-án néhány ÁVH-s személyt meglincselte a felbőszült tömeg. A megtorlások idején ez adott alapot a karhatalomnak arra, hogy a résztvevőket „csőcseléknek”, „gyilkosoknak”, „alja népnek” nevezzék. „Hála Istennek nem mindent látunk, hiszen a téren már nagy a tömeg. De mire a ház elé érünk, a földön fekszik három holttest. Agyonlőve mind a három, mellükön kinyitva a pártkönyvük, és ávós fizetésszelvényük, amelyen az összeg sokszorosa, amit egy átlag munkás keres. Még egy kézzel írt felirat is. »Így járnak a nép árulói.« Majdnem így jár mindegyik párházban lévő védő, de végül is a felkelőknek sikerül néhányukat megmenteni a népharag elől. Persze ez már lincselés, ennek semmi köze a tiszta felkeléshez. Amit meg még ezek után látunk, azt már nem egyszerű leírni, még ma sem. A tér egyik sarkán lévő két fán, lábánál felkötve két felismerhetetlenségig agyonvert holttest lóg. Iszonyattal nézzük a szörnyű látványt, amelyet a népharag – nem, ezt már nem lehet így kifejezni –, ezt már a csőcselék önbíráskodása eredményezte! Többen még most is köpködik a két hullát.”⁴⁹

A fosztogatás ténye – ha kis mértékben is – megjelent P. Bakay Éva naplójában is: „A lakosság – talán a klinikai személyzet – betört az élelmiszerraktárba, nyilván hajnalban, a támadás hírére. – Rabolnak most! Az embernek felfordul a gyomra!”

⁴⁷ Interjú Horváth Klárával, aki vidéki köztisztviselő-családból származott. A forradalom idején magyaros tanár volt, és a győri rádió külső munkatársaként Budapesten járt. 1957-ben letartóztatták, 1958-ban szabadult. Középkisiskolai végzettsége ellenére általános iskolai tanár volt. Tevékeny részese ma is az országos nyelvemlékvédelmi mozgalomnak, nyugdíjasként is aktív pedagógiai munkát végez.

⁴⁸ A témával kapcsolatban lásd részletesebben EÖRSI László, *Köztársaság tér, 1956*, Beszélő 2006/július, 72–90, RADNÓTI Sándor, *I. m.*, aki a Köztársaság tér tragédiájának emberi vonatkozásaira is kitér.

⁴⁹ Visszaemlékezés Korbuly-Bedő Katalintól

E szerint november 4-én, a forradalom leverésének hírére a lakosság egy részének önfegyelme lazult, néhány bolt és élelmiszerraktár feltöréséről, kifosztásáról keringtek hírek a városban.

EMLÉKEK 1956. NOVEMBER 4-ÉRŐL.

Míg az október 23-ai tüntetés a nemzeti újjászületés narratívájaként jelent meg a történetekben, addig november 4-e a nemzethalál víziója lett. Legtöbben a két napot együtt említették, ezzel is kifejezve a kezdet és a vég közötti ellentétet, a felemelkedés után érzett bukás tragédiáját.

„November 4-én hajnalban sírva rohant át a szomszédasszony, elzokogta, amit már jól ismertünk, az oroszok ismét bejöttek leverni a forradalmat. A mély fájdalmat nagy csönd követte.”⁵⁰

Egy másik emlékezőnő is hasonló képek jelentek meg: „November 4-e ezek után borzasztó volt. Lelki összeomlás mindenki számára. A vezetőket lefogták. Ilyen becsapás! Iszonyatos lelki trauma, sokk volt számunkra, fiatalok számára.”⁵¹

Október 23-a és november 4-e ellentétes élményének emlékeit az egyik katolikus, vallását gyakorló interjúalany a szentség dimenziójában helyezte el, a jó és a rossz küzdelmeként írva le azokat.

„Amikor gyönyörű hegyeket láttam, mindig az Úristen teremtő szépségét élveztem, például a Balatonnál. El tudod képzelni, hogy amikor az ember egyszer azt érzi valamiről, hogy elnyomás, s a nyomasztó dolgok után eljött a szabadság, akkor ugyanez volt az érzésem. Nem tudtunk annál okosabbat tenni, mint elmenni Bem apó szobrához, hogy kifejezzük azt, ami szétfeszít minket, mert a szabadság hatalmas dolog. A menetben ugyanaz volt az érzésem, mint amikor a gyönyörű hegyeket nézem. Ezt szeretném elmondani. Ezek után nem kellett, hogy a hatalom megmagyarázza, ki a barátom, s ki az ellenségem. November 4-e után világosan láttunk. Akik nekünk a jót és a szentet, az igazat rossznak minősítették, azokról tudtuk, hogy ők a rosszak. Mert én tudtam, hogy mi történt.”⁵²

⁵⁰ Visszaemlékezés Kovácsné Paulovits Teréztől.

⁵¹ Interjú Kelecsényi Edittel, aki a forradalom alatt jogászhallgató volt Budapesten. Férje a Műszaki Egyetemen aktív szervezője volt a tüntetésnek és a további eseményeknek. Férjével együtt szervezőmunkájukkal, röplapok terjesztésével mindvégig tevékeny szerepet vállaltak a forradalomban. Nyugdíjazásáig jogászként működött Budapesten.

⁵² Interjú Nobilis Dénesnével, aki a forradalom alatt a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatója volt. Részt vett október 23-án a tüntetésen, ezt követően a rádióból követte

Egy hajdani egyetemista fiatalasszony, aki nemzetőr volt férjével együtt, így emlékezik:

„Nagy Imre rádióbeszéde után elhangzott Himnuszt és Szózatot soha ilyen fájdalmas szívvel még nem hallgattuk. Szinte bémultan meredtünk magunk elé. Az egyetemen (műszakin) nagy a felfordulás, Marián alezredest⁵³ nem látjuk, alig vagyunk néhányan nemzetőrök. Miklóssal kirohanunk az épületből egészen a Lágymányos felé húzóódó kerítésig, ahol azonnal észrevesszük, hogy a Petőfi-híd budai oldalán hatalmas T 54-es áll tüzelésre készen, alig tőlünk 200–300 méterre. Közben szakadatlan ágyúzás hallatszik, a szovjet csapatok Csepel felől nehéztüzérséggel lövik a várost, a gránátok süvítése csaknem olyan, mint 1945-ben az ostrom idején. Pánikos apátiában ráébredünk arra, hogy könnyű fegyvereinkkel öngyilkosság itt maradni a T 54-esek ellenében. Nincs mit tenni...”⁵⁴

Az egyik naplórészlet ennek a napnak az élményéről még a fentieknél is részletesebben beszélt. A bukás után írt napló gazdagabban őrizte meg az egyén vergődését.

„...kinyitjuk a rádiót: tompán, lesújtva állunk, hallgatjuk az öt nyelvű bemondást, pár mondatos szöveg: »Itt Nagy Imre beszél, a Magyar Népköztársaság miniszterelnökségének elnöke. Ma hajnalban az orosz csapatok támadást indítottak fővárosunk ellen, azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar kormányt. Csapataink harcban állnak. A kormány a helyén van. Ezt közlöm a az ország népével és a világ közvéleményével.« – Utána a Himnusz, Szózat.⁵⁵ (Készer is megpróbáltam leírni a következő percek érzéseit, de nem sikerült tisztességesen, s most utólag sem. Valami olyan volt, hogy ma mindnyájan meghalunk. Hogy a 48-as szabadságharc hősei néznek minket. Hogy nem lett különbség a sorsunk az övékénél. Az elmúlt napokban egy kis fölénygel gondoltam rájuk: Igen, de mi győztünk. – Nem, mi sem győztünk.) Elszánt és hisztérikus érzés: Odadobni magunkat a tankok elé: ez lesz! Aztán, nem tudom, hogyan, lassan átfordul a felhevülés egy tompa szomorúsággá, s föl villan egy páruha-

az eseményeket. Elkötelezett tagja a katolikus egyháznak, öt gyermek édesanyja. Nyugdíjasként Budapesten él.

⁵³ Marián István (1924–) katonatiszt. 1944-ben illegális kommunista-ként részt vett a fegyveres ellenállásban. 1946-ban a MADISZ központban dolgozott. A Kossuth Lajos Katonai Akadémia, majd a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia elvégzése után a Budapesti Műszaki Egyetem oktatója lett. 1957 márciusában letartóztatták, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban szabadult. Fordítóként dolgozott.

⁵⁴ Visszaemlékezés Korbuly-Bedő Katalintól.

⁵⁵ A naplóban némi pontatlansággal jegyezte fel a szerző a rádióbeszédet, ezt az 1956. *Kézíróknyve*, I., *Kronológia*, i. m., 202. található szöveg alapján pontosítottam.

mos lehetőség. Minden elveszett, igaz. De nem mindenki fog meghalni. És én nem fogom a tankok elé vetni magam.”⁵⁶

Nemcsak a forradalom kirobbanását, hanem annak leverését is úgy mutatják be a történetek, mintha egyén és tömeg egyé vált volna az események sodrásában, mintha egy emberként éltek volna át a szovjet tankok dübörgését Budapest utcáin.

Az események megélésének egyezése a személyes emlékezés szelektív jellegével magyarázható. Vagyis az idő múlásával az emlékezésre méltó érzelmek, az élet értelmét megtalálni segítő felismerések jobban megmaradhattak, mint a forradalom eseményeinek részletei. A forradalmat megélt személyek az idő távlatából már egyre inkább arra koncentráltak, hogyan éltek meg a történeteket. Felmerül a kérdés, hogy a nyelvi megfogalmazásban tapasztalt hasonlóságot magyarázhatjuk-e azzal, hogy a személyes élményközlések a kollektív emlékezet szintjén szólaltak meg.⁵⁷ Vajon a kollektív emlékezet szimbólumkészletével van-e dolgunk, amikor az emlékek hasonló beállításban, az érzésvilágok hasonló nyelvi eszközökben jelentek meg? Vagy inkább arról van szó, hogy az 1956-os események ma még mindig kibeszéletlenek, s az első közlések sajátosságának tudható be a nyelvi egyformaság? Ehhez kapcsolható egy újabb kérdés: az élmények hasonlóságát vagy „pusztán” annak nyelvi megformálását kell-e hasonlónak tartanunk? Vagy nem arról van-e itt szó, hogy a forradalmat átélt személyek olyan elementáris élménnyel találkoztak, hogy azt a rendelkezésre álló nyelvi eszközök csak nagyon kevésbé – értsd egyformán – tudják csak kifejezni? Kérdés az is, hogy a személyes emlékezőként elmondott vagy papírra vetett eseményeket valóban látták/átélték az interjúalanyok, vagy csak a számukra hihető forrásból hallották-e mindezeket. Megnyugtató válaszokat csak a további kutatások adhatnának, most meg kell elégednünk a jelenség leírásával.

⁵⁶ Naplórészlet P. Bakay Évától.

⁵⁷ Az elmondottakkal összecseng CSALOG Zsolt 1984-ben, Washingtonban készült interjúja is. Az interjúalany '56 után emigrált hölgy volt, aki a forradalomról ugyanazokat a gondolatokat, mondhatni szófordulatokat használta, mint amelyekkel én találkoztam a kutatás során 2001–2006 között. Ebben az interjúban is elhangzott, hogy a forradalom leírhatatlanul gyönyörű élmény volt, isteni gondviselésnek érezte az interjúalany, hogy részt vehetett benne, sőt ezáltal lett célja az életének (*Doku 1956*, Unio, 1990, 97–154.). Az interjú szerkesztett formája miatt nehéz eldönteni, hogy a szerző vagy az interjúalany nézőpontja érvényesül-e jobban.

SORSOK ÉS TÖRTÉNETEK A TŰNTETŐ TÖMEGBŐL

KATA, AKI A TŰNTETŐK KÖZÖTT VOLT⁵⁸

A FORRADALOM ELŐTTI ÉLETE

Kata 1936-ban született Budapesten, polgári családban. Édesapja a postánál magas rangú tisztviselőként dolgozott, édesanyja otthon nevelte három gyermeküket. Gyöngyösön éltek, ott találkozott a háborúval. Édesapja a posta dolgozóival együtt kivitte a családját egy borospincébe, ahol 150 fővel együtt várták a háború végét. Abban a pincében, amelyikben Kata volt, szerencsésen megmenekültek az asszonyok a szovjet katonák erőszakoskodásaitól. Tudtak azonban egy 14 éves kislányról, akit többen megerőszakoltak, hallották az éjszakai sivalkodásokat, a könnyörgéseket, amikor a részeg katonák végigjárták a pincésort.⁵⁹

Kata ennek ellenére szép emléket őriz az egyik szovjet tisztéről.

„Én afféle nyolcadik életévemben lévő gyerek voltam, s rettenő kíváncsi, s egy ilyen piros pongyolában reszketve, nagyon vékonyan álltam kinn a pince előtt. Akkor már csak gyökereket ettünk, amit kiástunk, meg a lefagyott szőlőfürtöket. Elfogyott az élelmünk. Sose felejttem el: fehér lovon, szőke kozák tiszt jött, fölemelt a lovára és kenyeret adott. Ezt azért mondom, mert ezek is a tényekhez tartoztak.”⁶⁰

⁵⁸ Az élettörténeti interjút Görgőy Rita szociológus készítette 2001-ben.

⁵⁹ Vesd össze SZILÁGYI Miklós által közölt fronttörténetekkel. (*Amikor átment rajtunk a front*, Jászkunság 1990/2., 50–70.)

⁶⁰ A szovjet hadsereg ellentmondásos viselkedéséről több interjúalanyunk beszámolt. A kortanúk tapasztalatát támasztja alá Taylor történeti munkájának megjegyzése a szovjet hadsereg struktúrájáról. Eszerint „A szovjet hadsereghez hasonló addig még nem látott a modern hadviselés. Az élén az elit alakulatok haladtak, amelyeket gyakran a »gárdahadosztály« névvel tiszteltek meg: a harcokszíók, a tüzérek, a rakétások, magas szakképzettségű, gyakorlott katonák. Ha ők egyszer véghezvitték az áttörést, a gyalogság kimeríthetetlen tömege vándorló barbár hordaként követte őket: rosszul képzett, gyakran fegyelmetlen népség, amely »helyszíni beszerzésből« élt, kenyérhű és nyers zöldség volt minden eledele. ... Ezek a katonák lemészárolták a német gyalogságot, kifosztották az útjukba eső falvakat-városokat, és megerőszakolták az asszonyokat. ... A gyalogság után még egy elit alakulat fegyvernem jött: a katonai rendőrség, amely helyreállította a rendet, teketóriázás nélkül agyonlőtte a súlyos bűnök elkövetőit, és újabb rohamokra hajtottá előre gyalogságot.” A. J. P. TAYLOR, *A második világháború képes krónikája*, Akadémiai, Budapest, 1977, 182.

A háború után a családfő belépett a szociáldemokrata pártba. „Ő azt mondta, hogy azok után, amik ebben az országban történtek, azok után egy becsületes ember szerinte csak baloldali lehet. A zsidóüldözéssel kapcsolatban, tudom, hogy édesanyámék rettenetesen sírtak. Az egésznek az embertelenségét nem tudták elviselni. Hogy itt lehet népcsoportokat egyszerűen elcipelni? A kommunista pártba nem lépett be.”

A baloldali pártok egyesítésekor édesapja elveszítette az állását, s az azzal járó szolgálati lakást. Ekkor visszaköltöztek Budapestre, ahol az egyik nagybácsi adott a családnak menedéket. Kata az ötvenes évekre, mint az éhezés időszakára gondolt vissza. Ruhájuk, cipőjük alig volt, a gyerekeknek meg kellett gondolniuk, hogy ki mikor veszi fel az egyetlen ünneplő pulóvert.

A nagybátyja háza a Svábhegyen volt, közel a Rákosi villához. Utcán játszó gyerekként mindennap tapasztalhatta, hogy ávos katonák kibiztosított fegyverrel, kutyákkal őrizték a villát.

Hamarosan a Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium tanulója lett, ahol nagyszerű tanárokkal és osztálytársakkal találkozott. Négy polgári származású kislánnyal összebarátkozott, együtt járták be Budát, fedezték fel a Vár titkait, a fák között elrejtett szobrokat. Az egyik szobor hátára volt írva, „Mester hirdesd az eszmét örökké a szépért, az igazért! Szépen élni tanúis! – Akkor mi azt hittük, hogy a jövőendő életünknek az útját fogják ezek a sorok megmutatni. Azt hittük, hogy a szobor csak azért állt ott, hogy nekünk mutassák az utat.”

Kata egy iskolába járt Farkas Renátával, Farkas Mihály⁶¹leányával, Rákosi Mátyás⁶² unokahúga pedig az osztálytársa volt. Az egyik nap a kislányt

⁶¹ Farkas Mihály (1904–1965). Részt vett a spanyol polgárháborúban, majd Moszkvában a Kommunista Ifjúságkém Internacionálé másodtitkára lett. Rákosi Mátyás kérésére lépett át a magyar kommunista pártba. A háború idején, a fronton, kommunista propagandamunkát folytatott. 1944-ben Gerő Ernővel és Nagy Imrével érkezett Magyarországra. 1953-ban átmenetileg elveszítette pozícióit, de a szovjetek nyomására visszakapta tisztségeit. Egy ideig támogatta Nagy Imrét, majd szembefordult vele. 1956 márciusában kizárták a pártból, október elején letartóztatták, a forradalom idején is letartóztatásban volt. 1957-ben tizenhat évre elítélték, de 1960-ban szabadult. A Gondolat Kiadónál lektorként dolgozott nyugdíjazásáig.

⁶² Rákosi Mátyás (1892–1971). Kereskedelmi diplomát szerzett. 1915-ben orosz fogságba esett, ahonnan 1918 elején Magyarországra szökött. Itthon a KMP egyik alapítója volt. A Tanácsköztársaság idején tagja lett a Forradalmi Kormányzótanácsnak. 1919-ben Szovjet-Oroszországba menekült, ahol bekapcsolódott a Komintern munkájába. 1924-ben hazaküldték Magyarországra. 1925-ben letartóztatták és nyolc és fél évre ítélték. Kiszabadulása után újra bíróság elé állították, s ekkor életfogytiglani börtönrre ítélték. 1940-ben honvédszázlók visszaszolgáltatása fejében kiengedték a Szovjetunióba. 1945-ben a párt első embereként tért haza. A kommunista diktatúra kiépítésé-

és barátnőit hívatta az iskola igazgatója, s kérlelhetetlenül külön osztályba kerültek. Csak később tudták meg, hogy összeesküvés vádjával feljelentették őket, s felsőbb utasításra ki akarták csapatni a lányokat a gimnáziumból. Ezt előzte meg az igazgató a gyerekek széthelyezésével.

Az iskola tanulói többségükben polgári származásúak voltak, sokuk családját kitelepítették. Az osztálytársak rendre eltűntek a padokból, az ottmaradtak sírva gondoltak rájuk.

Kata kitűnően érettségizett és művészettörténész szeretett volna lenni. Származása miatt nem vették fel, de egyik unokatestvére, aki a DISZ országos elnökhelyettese volt, segítségére sietett. A jogi pályára ekkor kevesen jelentkeztek, ide irányították jelentkezési lapját.

„A felvételi egy érdekes dolog volt. Amikor átírányítottak, éppen akkor a kosárlabda meccsen kiütötték az első fogamat. Így be volt dagadva az arcom, úgy mentem felvételizni. Először volt egy pár történelmi kérdés, ezek mentek. Utána megkérdezték, hogy ezt és azt világsam meg jogilag. Nekem a családomban sose volt jogász. Főleg azt hoztam otthonról, hogy az '50-es években jogra az embernek eszébe se jusson menni. Egyet tudtunk, hogy az országban jogtalanság van. Ennyit tudtam. Meg tudtam a perekről. Én minden akartam lenni, csak jogász nem. De hát átírányítottak, és egyetemet akartam végezni. Visszatérve, hogy világsam meg jogilag. Én akkor azt mondtam: – Kérem, én ide nem akartam jönni. Én művészettörténész szerettem volna lenni. De egyet ígérhetek, ha engem ide felvesznek, ezt én két év múlva meg fogom tudni világsam meg jogilag. – Tényleg ezt mondtam. A későbbi Békés professzor úr volt az elnök, aki akkor fiatal tanársegédként felvételiztetett. Utána mesélte – nagyon jó barátság van közöttünk a mai napig is – rettenő jót nevettek, ha ez a lány ilyen módon vág vissza, biztos, hogy jó jogász lesz. Nagyon sokan röhögtek rajta. Nem volt semmi politikai kérdés. Biztos, hogyha a Samu Mihálynál vagy a Szabó Imrénél felvételizek, akkor ez másképp történik. Azért bajban is volt az egyetem, mert nem volt jogászhallgató. Egyszerűen oda nem ment senki.”

A híres jogtörténész professzor, Eckhart Ferenc⁶³ a következő szavakkal fogadta az új elsősöket. „Üdvözlöm Önöket, kirúgott dicsőségek.” Az évfolyam kétharmadát egyéb egyetemről irányították át. Kata itt is megállta a helyét.

sében Sztálin példáját követte. 1953-ban leváltották a Minisztertanács elnöki posztjáról, 1956 júliusában leváltották a párt első titkári pozíciójából. Ekkor a Szovjetunióba utazott, a forradalom alatt is ott volt. 1970-ben engedélyezték volna hazatérését, azzal a feltétellel, hogy tartózkodik a politikától. Ezt a kötelezettséget visszautasította.

⁶³ Eckhart Ferenc (1885–1957) jog- és gazdaságtörténész. 1929-től a budapesti egyetem jogi karán a Jog- és Alkotmánytörténet tanszékvezető tanára. Az MTA tagja, a polgári történettudomány kiváló képviselője.

„Tudták rólam, hogy hiányzik belőlem a megbízhatóság, de akkor sportoltam. Abban az időben, aki sportolt, az fontos ember lett. Én először a kosárban ifi válogatott voltam, később aztán magasugró lettem, I. osztályú magasugró, s ezekért kiemelten lettem kezelve. Ez adott az embernek egy bizonyos védettséget minden körülmények között. Sose felejttem el, hogy a kari tanács elé idéztek, mert eléggé idétlen voltam. Valami filozófiai dolognál olyasmit találtam mondani egy tételre, hogy ha feketék lennének a dunyhák, akkor fehérek lennének a bolhák. Egy ilyen pad alatti pusmogásból igen komoly dolog lett. A kari tanács elé idéztek. A Szabó Lászlónak, az ismert újságírónak a felesége az évfolyamtársam volt, nagyon eszes lánynak ismertem, de én egy polgári csökevénynek számítottam, aki a rendszert kívánja kritizálni. Ugyanakkor már kezdődött az 1955–56, az enyhülés időszaka. Folytathattam az egyetemet.”

Kata a forradalom alatt

1955-ben ismerkedett meg későbbi férjével, aki a Műszaki Egyetemre járt. 1956 szeptemberétől együtt lelkesedtek a politikai életben bekövetkezett változásokért. Jártak a Petőfi-körbe, diákgyűlésekre. A jogi egyetemen is egyre forróbb lett a hangulat. '56. október 23-án leendő férjével együtt vonultak a parlament elé, várták Nagy Imrét, s hallották a hírt a Rádió előtti lövöldözésről.

Október 24-én Kata otthon maradt, hallgatta a híreket. Csodálkozott, amikor a rádióban azt hallotta, hogy Budapest utcáit ellepte a „csöcselék”.

Október 25-én nem tudott otthon maradni, az események részesévé akart válni, ezért barátaival találkozót beszélt meg.

„Megbeszéltük, hogy a városban találkozunk 25-én. Talán ez volt a forradalom egyik legizgalmasabb része. Találkoztunk a férjem nagyon jó barátjával és még hárman. A Műegyetemnél, a Gellért téren volt megbeszélve. A férjem már nem jutott oda, mert az Ecséri útnál az első tankok bejöttek. Ő Kispestről érkezett és az Ecséri útnál már nem engedték tovább. Az egyik fiú Budáról jött, jelenleg Új-Zélandban él, ő ott tudott lenni. Elindultunk, s hallottuk a fegyverek ropogását, s mentünk befelé a város felé. Emlékszem, hogy sokszor a hídon, meg a rakparton is eltévedt golyók fütyültek. Nem tudni ki, mikor, miért lőtt. Jöttünk szépen át a hídon. Amikor odaértünk a Kálvin térre, ahol most a Korona Szálló van, mellette volt egy virágüzlet. Egyszer csak valaki kiszólt egy autóból, hogy üljünk be. Ott mindenki minden autót használt. Nagyon vidám arckifejezések voltak, mindenki nyugodtan járkált. Ugyan mondták a rádióban, hogy csöcselék járkál az utcán, de akkor semmi ilyesminek a jelét sem láttuk. Beültünk az autóba,

de nem jutottunk el, csak az Astoriáig. Az Astoria előtt, a Kossuth Lajos utcában állt egy tank. Arra már ott kapaszkodtak fel, virágot tűztek rá. Én is felkapaszkodtam Gáborral a tankra, ahol egy rendkívül kedves, jópofa orosz volt. (Nagyon jól beszélünk akkoriban oroszul, én azért, mert nekem volt egy olyan orosz tanárom, aki alig tudott magyarul és őriült csinos pasas volt. A gimnáziumban mindenki az Andrejbe volt szerelmes. Ezért jól beszélünk oroszul.) Akkor felszálltunk erre a tankra, és elkezdtük neki magyarázni, hogy mi nem vagyunk csöcselék, hogy nézze meg, mindenki boldog, csak azt akarjuk, hogy ne legyen ebben az országban elnyomás. Meg hogy a gonosz emberek menjenek el a politikából. Az csak nézett, hogy tényleg nem úgy nézünk ki, mint valami félelmetes csöcselék. Ma se tudom, hogy miért, egyszer csak az volt, hogy menjünk a Parlament elé. A tankok elindultak. Én tankon érkeztem a Parlamenthez, ha szemben állunk, a baloldali oroszán él. Hihetetlen boldogság fogadott. Olyan volt, hogy győzött a forradalom, mindenki remekül érezte magát. Valakinél egy zöld sport-szatyor volt almákkal. Jelentősége van, azért mondom el ezt a jelentéktelen dolgot. Mindenki azon volt, hogy egész más világ lesz. Milyen jó lesz, majd utazhatunk Bécsbe. Senkinek nem jutott ott eszébe, hogy most valakit megölünk, meg ilyesmi. A nagy boldogságban kiszállt a tankból az egyik katona is. Abban a pillanatban, hirtelen elkezdtek jönni a lövések. Ma is állítom, mert ott voltam, szemben voltam, hogy én azokat az első lövéseket a Földművelődésügyi Minisztérium tetejéről láttam. Az Alkotmány utcából befelé is jött lövés. Abban a pillanatban valaki lenyomta ennek az orosznak a fejét, aki ismét bement a tankba. Még azt mondta: fasiszti. Meg volt győződve, hogy a fasiszták lőnek bennünket. Mi pedig oldalra ugrottunk, én a szobor felé eső oldalra, s a tank alá fekéüdtem. Közvetlenül mellettem fekéüdt az a bizonyos fiú, aki most Új-Zélandban él. Odajött még valami világos ballonos fiú Újpestről, odafeküdt mellém. Még ketten voltak a tank alatt beljebb. Az egyik nyöszörgött és hisztérikus rohamot kapott, egy nő. A másik egy kis rövid hajú, nagyon-nagyon kedves nő, akiről később, 34 év után tudtam meg, hogy Beke Kata volt. Akkor még csak azt tudtuk, hogy valami bölcsészhallgató. Beszélgettünk. Jellemző módon mentek a lövöldözések és mi beszélgettünk. Magázódtunk. Érdekes, hogy fiúk, lányok magázódtak egymással. Nem tegezódtunk, pedig húsz évesek voltunk. Hogy kik lőnek, miért lőnek, mit csinálnak? Volt ott ez a szerencsétlen fiú, aki nem bírta a lövéseket. Voltak ott ilyen kis katonai járművek, amin ketten vagy hárman ültek, s egyszer csak kezdtek felénk jönni. Egész közelünkbe kerültek. Fenyegette, mintha le akarnának lőni bennünket. Iszonyatos gonosz pillanat volt. De aztán tovább mentek. Én nem tudom, minek hívják azt a járművet, amin csak hárman – nem hiszem, hogy oroszok voltak –, hogy milyen harci jármű volt az. Ez a fiú nem bírta ezt a szörnyű sokkot. Ez egy furcsa lelki állapot,

nem tudta az ember, hogyan került oda. Én egyet tudok, teljesen úgy éreztem, hogy egészen biztos, hogy itt most meg fogunk halni. De ezt olyan módon éltem meg, teljesen kívülről, mint egy krónikás, kívülről. Ez azért olyan érdekes, mert elővettem az almát és mindenkinek odaadtam. Beleharaptunk, s azt mondtam – könnyedére véve a figurát –, ne menjünk éhesen a másvilágra. De ez azért egy kicsit mesterséges cinizmus volt. Egy kicsit vérszerződés volt, hogy mindannyian beleharaptunk az almába. Ez a fiú nem bírta, ez az újpesti fehérballonos fiú, nem bírta ezt a megpróbáltatást, és felállt, hogy a tank mögé menjen. Akkor találta el a golyó. Állva halt meg...

Volt még egy szürke lódenkabátos pasas a Parlament főlépcsőjén. 40–45 körüli lehetett. Tudom, hogy cekker volt a kezében. Akkor még üvegben árulták a tejet. Tej volt és kenyér. Nyilván úgy keveredett a tömegbe, besodródott. Az ott ácsorgott csak, s olyan boldog volt. Boldogan nézte fölülről, hogy az emberek örülnek, amikor jöttek ezek a lövések. Ma is előttem van ez az egész, ez a férfi. Ahogy állt ott azzal az örömteli pillantással. Pillanatok alatt az örömből csodálkozó arc kifejezés lett, ekkor kapta a golyót. Legurult a lépcsőről és a vére és a tej összefolyt. Az egész a tankunk felé folyt. Ez annyira megmaradt bennem, hogy utána nagyon sok éven keresztül október 25-én mindig elsétáltam a téren. Virágot vittem, meg szatyrot, álcázva. Ahogy mentem mindig elejtettem egy virágot. Ő volt az én halottam.

Utána aztán az volt, hogy a végén, mikor volt egy kis csillapodás, meg mentők jöttek és szedték össze az elesetteket meg a holtakat, mi akkor először odarohantunk a Parlament árkádjai alá, de ott megint óriási sortűz volt.⁶⁴ Szakadt le ránk az ablaküveg, meg minden esett le. Itt nem lesz jó. Végül a barátommal az Akadémia utcán tudtunk kiszaladni. Ott is jöttek be a tankok, nem tudom, hogy oroszok vagy magyarok, de tisztek voltak, s akik integettek, hogy menjünk kifelé. Rohanjunk ki."

Kata nagyon hitt a forradalom győzelmében, mámorban úszott, s hitetlenkedve fogadta az október 27-én vidékről hazalátogató nővéreinek közlését a szovjet hadsereg jelenlétéről. „Ti meg vagytok örülve, én jöttem a vonattal és láttam, hogy ássák be magukat az oroszok! – Ennek ellenére mi húsz évesen azt éreztük, azt hittük, hogy minket nem hagyhat a világ magunkra. Hogy itt az oroszokat, akik egyébként is tárgyaltak arról, hogy ki fogják vonni csapataikat, akik ezt megígérték, el nem tudtuk képzelni, hogy ez nem lehet igaz! Bennünk az élt, hogy ez visszafordíthatatlan!”

⁶⁴ A témával kapcsolatban lásd KÓ András – NAGY J. Lambert, *Kossuth tér 1956*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2001, 291, amelyben több oldalról is megvizsgálták az események hátterét. A kötet a parlament előtti lövöldözés halottainak számát 70 főben jelölte meg. Október hónapban Budapesten az V. kerületben 91 fő halottat tartott nyilván a KSH (1957).

Kata vőlegénye, Gyuri a Műegyetem Forradalmi Bizottságában vezető szerepet vállalt. A munkástanácsok és az egyetemisták között lett összekötő. Ketten vitték az információt, gyakran jártak a Szakszervezeti Székházban, a Parlamentben, s a forradalmi bizottságok szervezésében vettek részt. Éjjelnappal összejöveteleken próbálták hasznossá tenni magukat. *„Mi teljesen hittünk abban, hogy itt minden rendben van, hogy győztünk.”*

Annál nagyobb volt a fájdalomuk és reményvesztettségük november 4-én. Azon a napon reggel a Lánchídon mentek keresztül (akkor is küldetést teljesítettek), amikor meglátták a szovjet tankok özönlését. Az egyik tankból kinézett egy nagyon fiatal, apró termetű, sárga bőrű katona, talán Ázsiából származhatott. Egy szuezi térképet vett elő.⁶⁵ Katáékat kérdezte meg, hogy jó helyen járnak-e. Amikor megmondták neki, hogy Budapesten vannak, a katona hitetlenkedve legyintett egyet.⁶⁶ A fiatal pár nem sokat tűnődhetett ezen a jeleneten, éppen röplapokat cipeltek a kijelölt helyre. Szerelmespárként viselkedtek, meg-megálltak, összebújtak, s eljuttatták a kért anyagokat egyik helyről a másikra.

Kata is részt vett a december 4-én megrendezett nőtüntetésen. *„Az egész a Felvonulási téren történt. Indult a tömeg a Damjanich utca felől és ment egészen a Szépművészeti Múzeumig. Ott már tankok álltak. Akkor már zajlott a letartóztatás, akkor már minden elveszett. December 4-én a tankok csövei mind felénk fordultak, érezhetően bármikor lőhettek. Elindult ez a bizonyos női tüntetés. A férfiak is akartak csatlakozni, de a világon mindenkit kiszórtunk a sorból. Némán ment az iszonyatosan sok nő. Mindenki gyászolt valakit: barátját, ismerőst, évfolyamtársát. Annyi halottunk volt! De nem avatkoztak be. Megrendítő volt. Olyan hatalmas volt a csönd azon a téren és olyan iszonyatos nagy volt a tömeg! Ennek nagy jelentősége volt!”*

⁶⁵ A forradalom egyik legmasszívabb legendája az ártatlan szovjet kiskatona esete, akit parancsnokai megtévesztettek, amikor a szuezi válság rendezése címén Budapestre vezényelték őket. Sokan emlékeznek szovjet katonákra, akik a Dunát a Szuezi-csatornának vélték. Ugyanezt a történetet mondta el Magdolna névre keresztelt interjúalanyunk is, azzal a különbséggel, hogy ő Győrben találkozott tankból kibúvó szovjet katonákkal, akik szintén Szuézt keresték. Azt nem lehet tudni, hogy ennek mennyi a történelmi alapja. Azt tudjuk, hogy október 30-án megkezdődött a friss szovjet csapatok bevonulása az országba, de arra nincs történelmi bizonyíték, hogy a szovjet hadvezetés tudatosan félrevezette volna katonáit, amikor Magyarországra vezényelték őket.

⁶⁶ A forradalommal kapcsolatos emlékezet egyik legtöbbször emlegetett eseménye. Itt is felmerül a kérdés, hogy tényközlésről, élményközlésről szolt-e az emlékezet.

December végén Gyurit telefonon figyelmeztette egyik barátja, akit letartóztattak, de ki is engedték azzal a céllal, hogy majd „feldobja a társait”. Sorra le kellett volna buktatnia a Műegyetem Forradalmi Bizottságát. Ez a fiú felhívta Kata férjét, elmondta neki a történeteket, tudatta vele, hogy a nyomában vannak, vágassa le a szakállát, s tűnjön el egy időre. Ennek a barátnak sikerült Jugoszlávián keresztül elhagynia az országot, s a tengerentúlon új életet kezdett.

Kata a forradalom után

Gyuri két évig bujkált rokonainál egy határszéli faluban. Az építőiparban helyezkedett el fizikai munkásként. 1958-ban került vissza Budapestre, s akkor házasodhattak össze a fiatalok. Ugyanebben az évben Kata ügyvédjelöltként kezdett dolgozni.

1960-ban a termelőszövetkezetek szervezése idején Kata férje és barátai egyik este arról beszélgettek, hogy be kellene lépniük a pártba. Abból indultak ki, hogy ha ők benn lennének, akkor meg tudnák akadályozni, hogy a Rákosi-félék még egyszer hatalomhoz jussanak. Ezt az ötletüket reggelre elvetették, s inkább a passzív ellenállást választották.

Katát háromszor akarták beszervezni a pártba. Első két alkalommal a keresztény neveltetésére, katolikus vallására hivatkozva utasította vissza az ajánlatot. A harmadik esetet így őrizte meg:

„1961-ben történt, ezek után már békén hagytak. Azt mondtam nekik akkor, hogy az a baj, hogy én egy nagyon független szellem vagyok, viszont nagyon fegyelmezett. S tudom azt, hogy a pártban, ha egyszer valamit elhatároznak és döntenek, akkor nekem azzal ellentétes véleményem nem lehet. Azt mondtam, hogy ez bennem olyan konfliktushelyzetet teremtene, hogy akaratom ellenére is én állandó jelleggel folyton olyan szerepekbe keverednék, ami se a pártnak, se nekem nem lenne kívánatos. Ezt egy ügyvédnek mondtam el. Az már idős volt, a 2-es ügyvédi munkaközösségben volt valami fő párt politikus. Később tudtam meg, hogy valami vérbíró volt a megtorlás idején, vagy mi a fene. Amikor visszautasítottam a pártba való beléptésemet, akkor még ezt nem tudtam. 61-től békén hagytak, nem akarták többet, hogy párttag legyek.”

A '60-as évek elejétől kialakult az a szokásuk, hogy november 7-én barátaikkal elmentek a hegyekbe kirándulni, s ekkor ők november 4-ére, a forradalom bukására emlékeztek. Családi körben, a gyermekeik előtt nyíltan

véleményt formáltak a fennálló politikai rendszerről, s az '56-ban vállalt szerepüket gyermekeik pontosan ismerték.

Katák a '70-es években kutyaiskolát nyitottak, amihez telket szereztek. Rendszeresen összejártak az ebtartókkal, sok-sok barátság alakult ki közöttük.

„Tanítottunk munkakutyákat. Én nagy kutyás voltam. Egyszer csak, amikor az ügyvédi munkaközösségben voltam, akkor megkerestek a szervektől. Akkor már ezek a szervek is nagyon barátkozások voltak. Akkor nagy divat volt, hogy a pártbizottságról eljött valaki az ügyvédi munkaközösségbe, látogatóba. Kiderült, hogy nem tetszett nekik, hogy én kutyaiskolát vezetek. – Inkább az emberekkel kellene törődni és nem a kutyákkal – mondta az elvtárs. Mindenféle kifogást keresett. Engem tényleg érdekelték a kutyák. Mint később kiderült, ők attól izgultak, hogy ezek munkakutyák voltak. Felmerült bennük a gyanú, hogy azokat sok mindenre lehet használni. Ilyesmire tényleg nem jutott eszünkbe. Esténként leültünk a kiserdőbe a kutyáinkkal és ott rengeteget, általában a kutyákról beszélgettünk. Ez olyan dolog volt, amit nem felülről indítottak el. A kutyaiskolák alulról jövő kezdeményezések voltak. És a végén mit csináltak? Elvették a kutyaiskola területét. Nem merték azt mondani, hogy megszüntetik, meg azt, hogy ne legyen! Egyszerűen az akkori kerületi tanács fogta és elvette a területet.”

Kata közéleti ember lett, ügyvédként vált ismertté környezetében.

„A 80-as évekre finomodtak a módszerek. Egy ilyen enyhülés időszakában egyszer engem kértek fel a kerületben, hogy mondjak augusztus 20-ai beszédet. Akkor én – mint párton kívüli – az új kenyérről meg Szent Istvánról beszéltem. Az volt csak az érdekes, hogy a párttitkár megnézte, hogy miről fogok beszélni. Azzal az ürüggyel kérte le a szövegemet, hogy megvan-e. Mondtam, megvan. Megmutattam, hogy mit fogok beszélni. Hümmögött, csak nézte. Gondoltam, ha nem engedik meg, hogy azt mondjak, amit erről én mondani akarok, akkor nem fogok beszélni. Akkor nem vállalom, visszamondom az egészet. Ezekben az években már voltak olyan hangok is, hogy augusztus 20-a ne pártrendezvény legyen... Utána jöttem rá, hogy tulajdonképpen az ember néha eszköz is volt adott esetben. De én nagyon örültem, hogy elmondhattam a beszédemet, mert akkor hallottak Kiszpesten – szerintem hosszú évek után először – Szent Istvánról és az új kenyérről.”

Férje a rendszerváltás után MDF-es országgyűlési képviselő lett. Kata 1989-ben beszédet mondott október 25-én, a Kossuth Lajos téren.

„Felavattuk október 25-én a márványtáblát. Nem engedték akkor még a Földművelődésiügyi Minisztériumra tenni, hanem csak ide, a Sárvári-teremre tehettük fel. Az MDF-esek szoltak, hogy olyan beszéljen, aki részt vett '56-ban, és ott volt október 25-én. Rám esett a választásuk, én mondhattam el a beszédet. Akkor ezt engedé-

lyeztetni kellett, a gyülekezési törvény már érvényben volt. Elmondtam, amit ott el kellett mondanom. Úgy látszik, hogy ez a beszéd nagyon sikerült – mert beszéltem az almáról, meg a halottaimról. Ami nekem hihetetlenül megrázó volt, hogy utána egyszer csak kivált valaki a sorból és a nyakamba borult és azt mondta: – Te élsz? 34 éve siratlak. – A Beke Kata volt. Mert kiderült, hogy ő volt az a kicsi lány, és az almáról megtudta, hogy én voltam mellette. Ezután kaptam tőle ajándékba egy 1977-ben írt novellát, Diszkóban címmel. Abban (ő azt hitte, hogy amikor ő megmenekült a tank alól, akkor mi meghaltunk) a halálunkról olvashattunk, fantasztikus volt. Nekem akkora élményt adott '56! Akkor odajött hozzám egy nő, aki zokogva mesélte el, hogy az újpesti fiú a vőlegénye volt. Ma sem tudom, hogy valóban ő volt-e, vagy hogy a vőlegénye meghalt ott és világos ballont viselt, s ő azt akarta hinni, hogy én róla beszéltem. Meg odajött egy fiú és állandóan azt kérdezte, hogyan nézett ki az a lódenkabátos férfi? Elmeséltem neki, hogyan nézett ki. Olyan volt, mintha egy fényképen rögződött volna belém az arca. Azt mondta, hogy az édesapja volt. Azóta is gondolkodom rajta, hogy vajon tényleg az édesapja volt-e, vagy ő azt akarta hinni, mert valóban ott halt meg az édesapja.

Még volt valaki ott, aki odajött hozzám, s akinek köze volt az egészhez. Egy férfi – nagyon érdekes volt, mert soha többet nem jelentkezett nálam – akart velem beszélni. Félrehívtam. Elmondtam, hogy ő meg zöld ávos volt, ezek a határőrök, akit az örökmécsesnél fegyvereztek fel. Ők nem tudták, hogy kikhez jönnek. Elmondtam, hogy ők is lőttek, de őket ide vezényelték. És akkor azt mondta, hogy majd megkeres. Soha többet nem keresett meg. De ő is eljött az emléktábla-avatásra.

A beszédem után mondtam, hogy menjünk el a Parlament lépcsőjéhez, mert ott vannak az én halottaim, és tegyük le végre egy gyertyát. Akkor odajöttek a rendőrök, és nagyon csendesen mondták: – Tessenek elmenni innen. – Mert akkor már voltunk 2–300-an, összegyülekeztünk. – Előkerült egy pap is, aki megáldotta a lépcsőt. A rendőr megismételte: – Tessenek elmenni, ide nincs engedélyezve a gyűlés. – Ezek a rendőrök már egészen másfélék voltak, másképp bántak az emberrel.”

ÉVA, AKI A TŰNTETŐK KÖZÖTT VOLT⁶⁷

ÉVA A FORRADALOM ELŐTT

Éva 1928-ban született Kiskörösön, polgári család tagjaként. Édesapja, akinek családja órás-ékszerész dinasztiának számított, maga is üzletet vezetett

⁶⁷ Az interjút Balatoni Kinga, szociológus hallgató (PPKE) készítette 2001-ben.

a második világháború végéig. „*Én már negyedik generációs polgár vagyok. Órás-ékszerész volt a dédnagyapám, a nagyapám és édesapám is.*” Édesanyja otthon nevelte három gyermeküket. A vallásosság az életük természetes része volt, amit az édesanya tudott leginkább közvetíteni.

Éva gyermekkorra jómódban és szabadságban telt, gondtalannak és stabilnak hitte azt a világot, amibe született.

„*Kiskörös környékén a természet szinte érintetlen volt. Az őslápot én még ismertem. Vagy biciklivel vagy gyalog mentem ki a család birtokára, a szőlőbe. Az ősláp szélén haladtam, közben be-belépkedtem a zsombékba. Nagyon kellett vigyázni, nehogy rátapossak egy teknősbékára, kicsire, nagyra, óriásira – csodálatos volt az ősláp élő- és növényvilága. Az erdőn kellett keresztül mennem. A gyerekkoromban az egyik legjobb dolog a teljes biztonság volt. Nyolc éves koromtól kezdve csak annyit kellett mondanom a szüleimnek, hogy megyek Zahorákra, és estig ott lehettem. Egy pillanatig nem aggódtak, hogy velem bármi történhet. Ha egy parasztemberrel vagy paraszstasszonnyal összetalálkoztam, akkor köszöntek szépen: – Jó napot, hova-hova? – Megyek Zahorákra. – Ez így ment.*”

Vasárnaponként a templom után az olvasás következett. „*Amiért a leghalásabb vagyok, az az irodalom. Nálunk mindenki olvasott, még a kutya és a macska is. Vasárnap délelőtt megjöttek a gyerekek a templomból, akkor anyám, ő szegény főzte az ünnepi ebédet. Leült a család a ház előtt a fa alá, és mindenki olvasott valamit. Én nyolc éves koromban ismertem meg Jókait. Tíz éves koromban Petőfi összes költeményét jutalomképpen megkaptam. Háromszor elolvastam és rám ragadt. Nagyon sok verset kívülről megtanultam. Azért mondtam, hogy nálunk a kutya és a macska is olvasott, mert amikor leültem, a macska az ölembe ült, később a vállamra. A kutya a poszáját a lábamra tette. A kutya, a macska addig ott volt, amíg nem jött az ebéd. Mindig jót tanultunk a szüleinktől. A munka szeretetét, a munka megbecsülését, a másik ember megbecsülését.*”

Éva tízéves koráig a kisváros zárdájában tanult, majd egy állami iskolában és egy gimnáziumban. Kislányként úgy gondolta, hogy felnőttként ő is órásmester lesz, mert fiú nem született a családjukban. Anyagi helyzetük 1939-től fokozatosan romlott, elszegényedésük is hamarosan bekövetkezett. A gyermekként megtapasztalt idilli világot a II. világháború törte darabokra. „*1944-ben elvették az üzletünket, s utána soha nem adták vissza.*” 1943-ban a család zsidó barátai életveszélybe kerültek.

„*Meghatározó volt a gondolkodásunkban, hogy az órás-ékszerész zsidó szakma volt, és az egyik barátom (osztálytársam), aki tejtestvérem is volt, szintén zsidó. Ők*

1943-ban felmenekültek Pestre. A háború után az első útja hozzánk vezetett. Abban az időben bal oldalt dobogott az ember szíve. Pontosan azért, mert akkor szolidárisak voltunk a zsidókkal, segítőtünk. Nálunk a családba, beházasodás révén volt egy férfi, aki zsidó volt. Az egyik nagynéném férje. Volt úgy, hogy három-négy zsidó rokont rejtegettünk. Például az apám legjobb barátai majdnem mind zsidók voltak. Nemcsak azért, mert órás volt. Hanem még a hentes is a barátja volt. . . Apám magánkiül volt, mikor jött a gettó, és vitték őket. Úgy tüntetett a maga módján, hogy egy hétre bezárta az üzletét. A rolót is lehúzta, ki se nyitotta. Otthon maradt és nem lehetett hozzászólni. Később elhidegültek ezek a barátságok, mert más irányba mentek el a dolgok meg a gondolkodás is.”

Éva 16 éves volt, amikor édesapját 1944-ben behívták katonának. „*Nagyon bátor ember volt. Mégis, amikor kivitték Oroszországba, s én kísérem ki, mert anyámat éppen akkor kórházba szállították, sírt. . . Akkor láttam, hogy nagyon gyenge is tudott lenni. Olyan borzasztó volt. Mert a szigorúságát, keménységét azt könnyű volt elviselni. De ezt az elérékenyülését, nekem ezt borzasztó volt látni. Neki már volt mitől félnie, ő már tudta, hogy mi a háború.*”

A háború alatt édesapja megsebesült, s a kijevei kórházban kezelték. Hazatérése után többször elmesélte gyermekeinek ottani élményét. „*A történet nagyon érdekes, megjegyeztem magamban, és úgy könyveltem el, hogy ez egy ateista imádsága. Amikor kórházban volt, mindig ment fel az emeletre a kezelőből a szobájába, s egy kereszttel találkozott, ami a falra volt függesztve. Ő megállt, könnybe lábadt a szeme, és azt mondta magában: – Bocsáss meg, hogy nem tudok hinni benned, most mégis az egyetlen jó vagy az életemben. Segíts haza a családomhoz! – Ez most csupa ellentmondásnak tűnik, de én ezt értem. Rám ez nagyobb hatással volt, mintha apám valamiféle ájtatos manó lett volna. Ebben benne volt minden.*”

A kórházi kezelés után leszerelték édesapját, aki csak Budapestig jutott el, mert addigra már a szovjetek körbezárták a várost. „*Elment a vánosházára, s kérte, hogy adjanak valamit, akármilyen pici lakást, mert nem tudott hazamenni. Háromszor kapott kiutalást. Mindháromszor útközben légiriadó volt, s mire odaért a lakáshoz, az már füstölgött. Akkor apám nem tudott mást csinálni, mint ment az utcán, étlen és szomjan. Ha jött a légiriadó, akkor a legközelebbi pincébe ment. Mire vége lett az ostromnak, akkorra ő már olyan állapotba került, hogy az egyik keze feldagadt, mert eltört. Nagy szakállá lett. Ahogy ment, mendegélt, egy orosz katona odament hozzá, betakarogatta pokróccal és fél kenyeret adott neki. Egy szegény zsidónak nézhetne. Aztán elkapta egy csomó nyilas suhanc, és jól megverték, mire ő elő tudta szedni az igazolványát, s mutatta, hogy leszerelt katona. Akkor meg – részegek voltak ezek a fiúk*

–pálinkával akarták kínálni, meg ölelgették volna. Apám úgy menekült ki Budapestről, hogy egy kisköri fiatalemberrel összetalálkozott. Kézen fogta és gyalog elindultak Kiskőrösre. Apám éhen halt volna a földije nélkül. Mert már akkor teljesen cselekvés-képtelen volt. Emlékszem rá, délelőtt 9 óra volt, amikor hazajött. Annyit kérdezett, hogy reggel van, vagy este. Anyám megfürdette. Hosszú hetekbe telt, mire tudata kitisztult.”

Éva egyik nővére 1944-ben ismeretlen körülmények között meghalt az osztrák határnál. Egy magyar–német olajkutató vállalatnál dolgozott, s amikor annak menekülnie kellett, ő is a gyárral tartott. Attól kezdve nem hallottak felőle.

Tizenhat évesen, Kiskőrösön élte át a háborút. A város ostroma csak egy napig tartott, majd megjelentek házukban az orosz katonák.

„Nálunk úgy volt a felszabadulás, hogy 9-kor vége volt a háborúnak. Estefelé három orosz katona bejött hozzánk, ilyen közlegények lehettek. Anyám volt otthon, a középső nővérem, aki még él és én. Hármunkat a falhoz állítottak. Ránk fogták a géppisztolyt és magyaráztak valamit, amit mi nem érttünk. Én kis hülye, megszólaltam németül. A következő dolog történt: a középső orosz katona egy pillanat alatt kibiztosította a géppisztolyát, én meg kicsit hátradőlve elkezdtem nevetni és ráztam a fejem, mert komikusnak találtam a jelenetet. Mondtam: nem, nem. Ebből ő értette, hogy nem vagyok német, de ha nem nevetek, akkor agyonlő. De az anyámat is, meg a többieket is. A nevetés mentett meg. Mert egy nevető embert nem lehet megölni, csak azt, aki fél, azt lehet megölni. Ez nagyon érdekes dolog. Engem a nevetés mentett meg. Aztán végül valahogy mégis kiderült, hogy ezek órákat akarnak. Mi elköveztük azt a számárságot, hogy elővettük a bábatáskánkat, az egy óriási, nagyon vastag, fura bőrrönd volt, tele órával. Azt azok mind elvitték. Igen ám, de másnap megint megtörtént a baj, mert akkor jött egy orosz tiszt tolmáccsal. Azt mondta, hogy kér egy órát. Én közöltem vele, hogy nem tudok adni, mert előző nap járt itt három orosz katona és úgy, ahogy volt, az összes órát elvitte. Erre azt mondta, hogy akkor szerezzek neki egy órát, mert visszajön estefelé, és ha nem adok neki, akkor tarkón lő. Ezt így tolmácsolták nekem. Elmentek.

Az a furcsa az egészben, hogy határozottan emlékszem, hogy nem ijedtem meg. Értettem, amit mondott, felfogtam. Azt is tudtam, hogy nincs óra. És ezzel így tettemvettem. Határozottan emlékszem az egyik tevékenységemre, bementem az egyik szobába, ahol volt egy velencei tükör, ahol jól lehet látni az embernek a fejét. És próbálgattam egy új frizurát magamnak. Teljesen nyugodt voltam. Pont déli 12-kor egy isteni szikra pattant ki az agyamból. Elszaladtam egy másik óráshoz, akinek három fia volt. A nagyobbikat nekem szánták, de abból nem lett semmi. Nagy mosolyogva beállítottok

hozzá és mondom neki: – Pali bácsi kérem, ez az orosz tiszt vissza fog jönni és megígérte, hogy tarkón lő engem és akkor én meg fogok halni. – Az öreg egyetlen egy szót nem szólt. Eltűnt. Ők okosabbak voltak, biztos eldugták az óráikat. Kijött egy csodálatosan szép ezüst zsebórával és a kezembe nyomta. – Tessék kislányom! – Hazamentem. Az orosz valóban visszajött, de már tolmács nélkül. Kérte az órát, én odaadtam, s ezzel minden el volt rendezve.

Egészen másként éltük át az úgynevezett felszabadulást mi, mint az apám. Nálunk mindig magas rangú tiszt lakott. Ez nekiünk nagyon nagy biztonságot adott, anyámnak pedig cselédsorsot. Mert mindennap főzni, meg mit tudom én. De ezt jó szívvel tette, mert nekiünk ez nagy biztonságot jelentett. Mert akkor már a közkatonák zaklatásaitól nem kellett félnünk. Voltak köztük nagyon rokonszenvesek, meg voltak nagyon ellenszenvesek is. Azért már így, ha emberközbe kerül valaki, se gyűlölködni nem lehet, nem is szabad, meg nem is kell. Nem lehet kollektív módon gyűlölni. Lakott nálunk egy repülőtiszt. Az nem fogadott el enniválót, valahol másutt tisztálkodott, csak egyszerűen odajött hozzánk, mikor ráért. Mikor bemutatkozott, hogy Orlov – ismerjük az Orlov nevet, tudtuk kivel állunk szemben. Nem vörös csillag volt a sapkáján, hanem arany csillag. Az egész viselkedésével gyönyörű légkört teremtett. Az az ember nem másért jött hozzánk, minthogy a háború kellős közepén egy kis nyugalmat, egy kis derűt, egy kis jót kapjon, kicsit kivonuljon a világból. Mert valahogy nálunk olyan volt a légkör. Valamitől mindig derűsek voltunk. Észrevettük, hogy ez a férfi visszavonul és sír. Apám már akkor hazajött. Különösen nagy részvétet érzett iránta, mert ő is volt katona, ő is átélte a borzalmakat. Akkor már nem azt nézte, hogy orosz, hanem azt, hogy egy fiatalember... Amikor Szolzsenyicin könyvét kezdtem olvasni, akkor értettem meg, hogy miért sírt ez a tiszt. Inkább azért, hogy amíg ő az életét a saját hazájáért kockáztatta, esetleg meg is hal valahol, addig a Gulágon voltak a családtagjai.”

Éva édesapja a háború után végleg elveszítette üzletét, iparendélyével együtt. Éveken keresztül kérvényezte, hogy legalább az utóbbit adják vissza neki, de hiába. A család egy ideig szőlőművelésből, borászatból élt, majd az édesapának sikerült ismét egy kisebb óraüzletet nyitnia.

Éva a háború után, tizennyolc évesen ment férjhez, s született egy kisfia. Egy évig sem tartott a házassága, gyermekével visszaköltözött a szülői házba. Innen jelentkezett a műszaki egyetemre, ahová fel is vették. A műszaki egyetemet valóságos csodaként, a békesség szigeteként élte meg.

„Az 50-es évek világában az, amiért engem szerettek a környezetemben, és amire engem neveltek a szüleim, és ami érzésem szerint ma is jó bennem, egyszerre mind bűn

lett, mind ellenszenves. És ez okot adott a piszkálásomra, az elnyomásomra. Szörnyű volt, hogy egy polgári légkörből, polgári környezetből átkerültem egy teljesen másik világba.

A műegyetem azért volt jó, mert ebben az idegen világban egy szívetet találtam. Volt ott is pártszervezet, meg valami mozgalom, meg marxista tanszék, de nem vettük komolyan. Igazán nem tudták bevenni akkor a műegyetemet. Az egy külön világ volt. Megvoltak még a régi professzorok. Ez 56-ig tartott, ez a jó világ. Utána meg hamar letelt az időm, a diplomáig. De akkor se tudtak bejönni a műegyetemre! A légköre olyan volt, a Korányi tanszéknek! Teljesen hagyományos, nagyon jó légkör volt. Jókedvűek voltunk. Én megfeledeztem mindenről, ami rossz történt az életemben.”

Az egyik marxista szemináriumon Éva veszélybe sodorba magát, tanárai jóindulatán múlt, hogy nem csapták ki az egyetemről.

„Anyai örökség, hogy sokszor előbb beszélek, aztán gondolkodom. Így volt egyszer a marxista gyakorlati órán, amit egyáltalán nem vettünk komolyan. Egyszer a nő olyat mondott, ami felkeltette az érdeklődésemet. Azt mondta: – Lenin elvtárs is igazságtalannak tartotta a Trianoni békeszerződést, de azért nem igyekezett a Szovjetunió igazságot tenni, mert akkor Magyarországon kapitalista rendszer volt. – Erre, mint akit kilöttek, felpattantam és teljesen komolyan azt mondtam: – De tanámó kérem, akkor most itt az idő, s mindent vissza! A kapitalizmus megszűnt. – Én ezt halálos komolyan mondtam. Szenvedélyesen szerettem az erdélyi irodalmat, nekem Erdély egy külön világot jelentett. Erre a nő a következőket mondta nekem: – Szégyelljem magam! Ilyet egy munkás elvtárs a gyárban nem merne mondani! – Persze, hogy nem merne mondani, mert akkor már lenn várnák. Ez 1953-ban volt! Meg hát hogy is jutna a szerencsétlen eszébe, mikor a gyárban kizsigerelték az embereket. Utána tartott egy erkölcsi prédikációt, aminek az volt a lényege, hogy teljesen mindegy, hogy Erdély a románoké vagy a miénk, miután ott is szocializmus van, meg itt is. Akkor már nem szóltam semmit, ekkorra már észhez tértem.”

Éva a forradalom alatt

Október 23-án Éva részt vett a felvonuláson, társaival együtt ő is várta a Kosuth Lajos téren Nagy Imrét. Lelkesedése határtalan volt. Másnap az egyetem menzáján segédkezett, majd röplapokat osztogatott, s érdeklődve figyelte a fiúkat, akik zászlóaljba rendeződve a forradalom mellé álltak.

November 4-e után a műszakosok kollégiumában házkutatást tartottak, s ekkor szobatársával egyszerűen megették az árulkodó tizennégy pon-

tot.⁶⁸ Az egyik kollégista lányt ekkor letartóztatták fegyverrejtegetés vádjával, de pár nap múlva elengedték bizonyíték hiányában.

„’56. november 17-én hazavergődtem, szüleim küldtek egy motorost, majd egy autóst értem, de egyik se ért el. Végül aztán az egyik első éves fiú nagybátyja értünk jött. A fiú anyja az apám gyerekkori barátja volt, egyébként vendéglősök voltak Kiskörösön, igazi jó hírű család. Ennek az Ilus néninek volt egy öccse, mindenki Cupáknak hívta, a háború előtt rendőrségi tisztviselő volt, ezért aztán üldözött lett. Ez halált megvető bátorsággal fogott egy teherautót, szerzett hozzá sofőrt és tűzön-vízen, oroszokon keresztül elment Tibikéért és értem. Amikor már a Tibit meg engem összeszedett, akkor már az autója tele volt, mert útközben, ahány kiskörösi a városban rekedt, azt mind összeszedte. Szabad tetős teherautó, borzasztó hideg volt. Valamiért a Cupák olyan megkülönböztetett figyelemmel és tisztelettel viselkedett irántam, ami miatt majdnem meghaltam. A lényeg az, hogy én borzasztó jól nézhettem ki, mert összeszedtem a motyómat, hátha ide nem lehet visszatérni. Mindig kalapmániám volt. Két szép kalapom volt, meg egy szép teveszőr kabátom. A két kalapot a fejemre nyomtam, jól nézhettem ki két kalappal a fejemen. Egyszer csak Cupák megjelenik egy krumpolis zsákkal. Nem tudtam, hogy mit akar. A zsákot lerakta elém. Egy pillanat alatt felkapott és beleállított a zsákba és felrántotta a térdemig. Mint egy választási malacot. Mert a parasztok, ha elmentek malacot venni, akkor zsákot vittek, és a választási malacot tették a zsákba. Arra gondoltam, hogy most úgy nézek ki, mint egy választási malac.

Elértünk Pest határába. – Sztoj! – Az oroszok körülférték Pestet még november 4-én. Megállt a sofőr. Felszállt egy fiatal orosz katona, és mindenkit megmotozott. Nőket, férfiakat egyaránt. De jó erősen tapogatott. Valamiért a Cupákat és engem utójára hagyott. Mielőtt rám került volna a sor, amikor még az előttünk lévő asszonyt motozták, akkor a Cupák fennhangon kijelentettei: – Ha ezek magát meg merik motozni, ha csak egy ujjal is magához nyúlunk, én agyonvágom ezt az oroszot. – Egy pillanat alatt keresztül villant rajtam, hogy mindenki rajtam fog röhögni majd, mert ahelyett, hogy szép hősi halált haltam volna, s Kiskörösön díszhelyet kaphattam volna, s mindenki engem sirathatott volna. Így meg mindenki röhögni fog rajtam, hogy a Cupák hülyesége miatt kinyúltam az ányékvilágból. Ez egy pillanat alatt keresztül futott rajtam. És mit

⁶⁸ Október 23-án a diákok tizennégy pontban foglalták össze követeléseiket, ezt a Rádióban akarták beolvasni. A tizennégy pont máshol tizenhat pontot jelentett. Valószínű, hogy a követelések sokszorosításakor kiegészítették azokat. Ezt támasztja alá a Budapesti Műszaki Egyetem 1956-ról megemlékező kötete. *A Budapesti Műszaki Egyetem és az Épitőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem részvétele az 1956-os forradalomban I–II.*, i. m., 1–7.

ad Isten. Az orosz azt mondja: – Daszvidányija! [Viszontlátásra!] – és leszállt anélkül, hogy a Cupákot és engem megmotoszott volna. Ezt vagy fentről segítették, vagy arról van szó, hogy kárpátaljai magyar fiú lehetett és értette, amit mondott a Cupák. Láttam, hogy a többieknél nincs fegyver, biztos volt benne, hogy nálam sincs. És nem akart ő megölni senkit. Ha Cupák tényleg nekiugrik az oroszoknak, Isten tudja, hányan haltunk volna meg.”

Éva a forradalom után

A forradalom után Éva befejezte az egyetemet, s új fejezet kezdődött életében. „Idegen világba kerültem, amelyben nem azok a normák érvényesültek, amik az anyé-
mek voltak. Engem ez szorongással töltött el. Mi abban a kedvező helyzetben voltunk, hogy nekünk nem adtak állást, hanem keresnünk kellett. Ki volt írva, hogy itt-ott, ilyen-olyan vállalatnál esetleg van mérnöki állás. A nők még annyira nem épültek be ebbe a szakmába, ez még nem volt annyira megszokott dolog. Ez 1958–59-ben volt. Még nem volt olyan nagyon megszokott dolog. Meg a férfiakban van egy ellenkezés a nőkkel szemben, hogy a nőket csak a nők között tudják elviselni. Kélteltem, nem kaptam állást. Volt, aki elszólta magát, végig nézett rajtam és azt mondta: nőre nincs keret. Végző elkeseredésemben (akkor mélyponton voltam, mert agyon dolgoztam magam a diplomatervemem, alig aludtam valamit, le voltam gyöngyölve, teljesen ki voltam merülve, úgy kerestem az állást), már ott tartottam, hogy egye fene, elmegyek közigazgatási mérnöknek, amit nagyon lenézünk, az nem szakma, az csak egy állás. Én a tanácsok légkörétől halálosan idegenkedtem, a vad kommunista légkörük miatt. Egészen más, mint a műegyetemen, egészen más, mint otthon. Ezek nyomasztóak voltak. Az ismeretlentől fél az ember. Végül elmentem a XII. kerületi tanácshoz, mert tudtam, hogy ott mérnököt keresnek. Fogadott a műszaki vezető, valamilyen elvtárs, még most is emlékszem. Az emberi gonosz-sággal ott találkoztam életemben először. Olyan irracionális, nem normális gonosz-ság volt. A következő történt: nagyon barátságosan fogadott, megkínált cigarettával. Elmondtam neki a kálváriámat, hogy csak azért, mert nő vagyok, tudom, hogy volna állás, ha akarnák, de nem adtak nekem állást. Volt, aki azt mondta, hogy inkább egy hülye fiút, mint egy okos nőt. Ez így van. Ő nagyon megértő, nagyon elvtársias volt, hogy mennyire nincs igazsága azoknak az elvtársaknak, ha különbséget tesznek női és férfi munkaerő között – mondta, mondta a magát órákon keresztül. Utána kért, hogy jöjjenek vissza ekkor és ekkor, és akkor megbeszéljük a részleteket. Én alig aludtam valamit, mert állandóan dolgoztam. Elmentem a megbeszélés időpontjában, 8 órára. És akkor délig várakoztatott ez a pasas. Délben előkerült. Akkor úgy

fogadott, mintha megkaptam volna az állást. Megkínált megint cigarettával, teljes részletességgel ismertette a feladatot. Én egyre jobban örültem neki. Úgy éreztem, hogy ha olyan igazi mérnöki állás nincs, akkor ez is nagyon jó lesz. Nem tudom mennyi ideig a legapróbb részletekig ismertette a feladatkörömet. Én azt hittem, hogy megkaptam az állást. Megkérdeztem: – Kinél kell jelentkezni, vagy, hogy lehet belépni? – Hát arról van szó, hogy ez az egy eset, amikor nőt nem tudunk felvenni, mert hogy ez egy hegyvidéki kerület, és ide egy erős, izmos férfi kell... – Az volt a szerencsém, hogy ott nem sírtam el magam, csak később. Mondtam, hogy »Jó napot« és elmentem, nem reagáltam rá. De azzal az értelmetlen, önmagáért való emberi aljassággal itt találkoztam először.”

Végül eljutott a Wesselényi utcai Víz- és Csatornaépítő Vállalathoz, ahol azonnal alkalmazták. A mélyépítő iparba került, amit elit helynek tartott, mert ott több generációs kubikusok dolgoztak, kitűnő kőművesekkel. Ott nem elvtársnak neveztek egymást a dolgozók, hanem szaktársnak, s a munkások tisztelettel viselkedtek vele.

Éva életében a munka központi szerepet kapott, rengeteget dolgozott: szakkönyveket, tankönyveket jelentetett meg, szakmai tudását több fórumon is elismerték. 1968-ban vállalatát átszervezték, s akkor tudományos munkatársi minősítést kapott.

„Nagyon nagy problémát okozott nekem is, hogy a szakirodalom az tudományos volt, de magához a megvalósításhoz semmi támpontot nem nyújtott. A szakirodalom nagy része abból állt, hogy két könyvből írtak egy harmadikat stb. Kínkeservesen, a munkásoktól ellesve, a saját ötleteim alapján ennek a témának tényleg a szakembere lettem. Lelki motivációja is volt annak, amit publikáltam. Nem azért írtam, hogy pénzt kapjak, mert a pénz, az nulla volt a befektetett munkához képest. És azért se, hogy nyomtatásban lássam a nevem. Jó, először még örömmel forgattam az első könyvemem, de nem ez volt a döntő szempont. Nekem két mániám volt a munkásokkal kapcsolatban: mocskos kis haszonért hatgyerekes kubikusok életét is kockáztatták, mert ilyen is halt meg az egyik építkezésünkön. Mert a vállalat úgy tudott haszonra szert tenni, hogyha pucolni kellett volna, akkor nem pucoltak. Meg nem vigyáztak a biztonságra. Én kiagyaltam, hogyan lehetne segíteni a dolgon. Úgy gondoltam, hogyha egy kicsit tanítanánk a munkásokat a föld tulajdonságaira, a veszélyekre, meg a statikába egy kicsit beavatnánk őket, nem tudományosan, hanem elmagyaráznánk az embereknek, hogy minek mi a következménye. Tulajdonképpen lehetne rajtuk segíteni. Ezért határoztam el, hogy én fogok írni. Egy kicsit mániám lett a munkásoktatás. Véletlenül kapóra jött, hogy a minisztérium indított egy sorozatot, főként a termelés növelése volt a cél. Akkor

kaptam megbízást könyvírásra. Hat kis könyvet írtam, hat olyan témában, aminek abszolút gyakorlati szakembere lettem. Ilyen szakirodalom nem volt.

Érdekes módon nem a munkások nézegették, olvasták, hanem a tervező intézetek lecsaptak rá, mint a héja. Nekik nagyon fontos volt, nem volt kivitelezői gyakorlatuk. Nekik újdonság volt, mert nagyon nagy segítséget jelent a tervezéshez, mert a kivitelezés során derül ki igazán, hogy milyen is a tervrajz. Ha tervez valami olyasmit, aminek tudja a kivitelezési menetét, annak minden lépését, hogy mivel, miből, milyen módon kell elvégezni a munkát, az nagy segítség lehetett. Hogy miből milyen baleset lehetséges. A minőséget mivel lehet biztosítani, mit kell csinálni.”

Éva édesapja a hatvanas évek közepén öngyilkos lett. Hátrahagyott egy cédulát, amire azt írta, hogy „Itt nem lehet élni!” és belevetette magát egy kútba. Tette előtt még találkozott lányaival, s összegyűjtött pénzét átadta nekik. Egyéb módon nem vett tőlük búcsút.

Gyermeke szintén mérnökember lett, több nyelven beszélő, sikeres újtító. Éva családi élete három unokája nevelgetése során teljesedett ki.

BORBÁLA, AKI A TŰNTETŐK KÖZÖTT VOLT⁶⁹

BORBÁLA A FORRADALOM ELŐTT

1937-ben született egy Budapest melletti faluban. Édesapja kovácmester volt, önálló iparosként dolgozott a környékbeliéi számára. Édesanyja négy gyermekük nevelésével és a ház körüli munkákkal foglalkozott. A gyerekeket az édesanya vallásosan nevelte, Borbála napi áldozó volt általános iskolás koráig. Kisiskolásként apácák tanították, amire szívesen emlékezett vissza. Nyolcadikos volt, amikor tanárai figyelmeztették, hogy a továbbtanuláshoz nem elég a jó bizonyítvány, be is kell iratkoznia az úttörők közé.

Származása szerint az „egyéb” kategóriába tartozott, ám az egyik tanára kitalálta, hogy Borbála mégiscsak paraszti származású, mert egyik nagypapja 1945-ben meghalt, s a család örökölt utána egy hold földet. A továbbtanulási lapját ennek értelmében töltötték ki, s felvették a környék egyik gimnáziumába.

Gimnazista évei alatt a magyar és a történelem tantárgyak iránt kezdett érdeklődni. A rendszeres templomba járást ekkor már abbahagyta, iskolájában ezt tiltották.

⁶⁹ Az interjút Juhász Borbála készítette 2001-ben.

„Templomba nem járhattunk, mert az igazgató úr minden hétfőn egy nagygyűlésen kihirdette azok nevét, akik vasárnap templomban voltak. Az arra kijelölt kollégisták a templommal szemben álltak, az ún. Majom-szigetnek nevezett sarkon, és lesték, hogy ki megy be. Aki bement a templomba, annak adtak egy Nikolszkij: A vallás keletkezése című Könyvet,⁷⁰ hogy tanuljon belőle. Voltak azért mindig jó tanáraink is.”

Látta, amikor édesapja műhelyét 1949-ben elvették és államosították. Majd a hatvanas években a termelőszövetkezetek szervezésekor összes szerszámát bevitték a közösbe. „Azokat a szerszámokat, amik mindent jelentettek számára. Utána meghasonlott és meg is halt. Öngyilkos lett, szabályosan véget vetett az életének.”

Borbála a forradalom alatt

1956 szeptemberében került Budapestre, a bölcsészkarra. Ő volt az első lány a falujukból, aki sikeresen felvételizett az egyetemre. Falusi lányként elesettnek érezte magát a fővárosban, kollégista társaival élte át a forradalom napjait. A forradalom előszelét nem érzékelt, semmit sem tudott az írók és a felsőbb évesek gyűléseiről, a beilleszkedés nehézségeivel volt elfoglalva. Két falubeli fiatalember segítette első lépéseit, akik – vele ellentétben – jól érzékelték, hogy forrong az egyetem.

1956. október 23-án Borbála társai hívására részt vett a felvonuláson, ahol egy életre szóló élményben volt része. Ott volt este a Kossuth téren, és a többiekkel együtt várakozott Nagy Imrére.

„Nagy Imrét kértük és mindenkit lehurrogunk, aki kimondta az elvtárs szót. Hátranéztem, s egy fogatlan bácsi üvöltött, hogy »Vesszen Gerő, vesszen Gerő!« Elég erős volt ez nekem. A »Ruszkik haza!« is megdöbbenett, de az, hogy »Vesszen Gerő!« – ez már kemény forradalmi hangnak tűnt. Én akkor még nem éreztem így, csak megdöbbenem.”

Borbála este tíz órakor hazasétált társaival a Rákóczi út 5.-be, a kollégiiumukba. Hazafele menet már hallották a lövöldözést a Rádió felől. Az igazgatónő a fiatalok érdekében bezáratta a külső kapukat, senki nem hagyhatta el az épületet.

⁷⁰ V. K. NIKOLSZKIJ *A vallás keletkezése*, Szikra, Budapest, 1950. A könyv első fejezetének címe *A föld legősibb emberei nem ismerték a vallást*. A könyv ideológiai beállítódását tükrözi az alábbi idézet: „A vallási képzelgések, a fantasztikusba, a nemlétezőbe vetett hit, mindez nem más, mint a világról alkotott ferde elképzelés.” (53.)

A másnapot a pincében töltötte társaival, majd 25-én megmagyarázhatatlan okokból kinyitották a kapukat, s aki akart, mehetett a Parlament elé újból tüntetni. Borbála is a többiekkel akart tartani, de a kapuból visszafutott valami melegebb holmiért. Mire útnak indulhatott volna, a társait már nem tudta utolérni.

„Ott halt meg I. Tóth Zoltán dékán,⁷¹ aki szeptemberben még kézfogással fogadott bennünket egyetemi polgárrá. Iskolatársaim, diáktársaim, akiket még csak akkor kezdem volna megismerni. Én a halálból jöttem vissza, mert biztos meghaltam volna. Visszajöttem a pulóverért. Azért én gyáva voltam ahhoz, hogy egyedül el merjek menni a Parlamenthez, mert Pesten még sehogy se tudtam mozogni. Iszonyat volt átélni, hogy ott haltak meg a gyerekek. Attól kezdve újra a pincében voltunk és sírtunk.”

Október 30-án sógora felutazott Budapestre azzal a szándékkal, hogy öcsését és Borbálát hazaviszi. Fogott a falujukban egy teherautót, megrakták enivalóval; kirakodás után megkereste a fiatalokat, és elindultak hazafelé.

„Elindultunk a Rákóczi úton a Kálvin tér felé, mert a Ráday utcában lakott a sógoromnak az öccse. Iszonyatos volt, amit láttunk. Már esős idő volt, ködös. A Kálvin téren barikádok, itt-ott lövöldözést hallottunk, kicsit féltünk. Az volt, hogy fegyveresek viharokában ugráltak fel az autóra. Nemcsak kettőnket hoztak. Taksony felé mentünk Ráckevére, s mire a taksonyi hídhöz értünk, akkorra már tele volt a teherautó platója fegyveresekkel. Jött a rémhír, ami aztán igaz lett, hogy a ruszki ott vannak a taksonyi hídnál, és ha egy fegyvert is találnak annál, aki átmegy, akkor az egész társaságot lelövik. Most mondjuk meg a fegyvereseknek, hogy szálljatok le?! Szerencsére át tudtunk menni úgy, hogy nem állítottak meg a ruszki. . . Jóska, a férjem, aki később a helyi múzeum igazgatója lett, kapott olyan újságokat, amelyekben benne voltak kiterítve a teherautók utasai. Ott voltak mind lemészárolva, a ruszki ezt megtették, ha fegyvert találtak. Ez volt a nem tudom hányadik halálfélelmem. Be voltam ijedve nagyon.”

Borbála szerencsésen hazajutott, s mindenkinek elmesélte a faluban, hogy Budapesten forradalom van. „Első egyetemista kislány a faluból, és ilyen nagy életmódban volt része! Nem mindenkinek adatik meg!” – mondogatták az otthoniak. November 4-ről a rádióból szerzett tudomást.

⁷¹ A történetekről a részleteket lásd BECH Tibor–GERMUSKA Pál, *Forradalom a bölcsészkaron*, 1956-os Intézet, Budapest, 1997. I. Tóth Zoltán (1911–1956) történész, Kolozsvárott végzett 1933-ban. Két évig a Sorbonne ösztöndíjasa. 1953-tól az ELTE Népi Demokratikus Országok Története Tanszék vezetője és a Történettudományi Kar dékánja volt.

Borbála a forradalom után

1957 után az egyetemen változás következett be. „Az egyetem légköre megfagyott, professzorokat, Szabó Dénest,⁷² Sarkady tanár urat,⁷³ bocsátották el. Buci Gyuri [Marosán György]⁷⁴ látogatta meg az egyetemet, inzultálta az embereket, s május elsején kötelező lett a felvonulás. Utána néma csend és hallgatás következett, mint országosan is.”

Borbála az egyetem elvégzése után Kiskunlacházára került tanítani, ahol ő állította össze az ünnepi műsorok tartalmát. Semmit nem tudott a forradalom utáni megtorlás részleteiről, ezért azt sem tudta, hogy mely írók kerültek tiltott listára. Volt olyan eset, amikor az egyik tanártársa figyelmeztette, hogy bizonyos verset ne adjon a gyerekek kezébe, mert a költőt éppen hazáruhárral vádolták. „Nem tudtunk erről a sok kegyetlenségről. Ezt olyan titokban csinálták. A kivégzésekről. Semmit, semmit. Megdöbbenem.”

Férjével, aki egykori bencés diák volt, éveken keresztül együtt tanított egy általános iskolában, majd gimnáziumban, utána Zsámbékon, a tanárképző főiskolán. Mindketten magyar szakosok voltak. Március 15-ét valamilyen formában mindig megünneplelte az általános iskolásokkal, vagy Budapestre vitte őket, vagy egy műsort állított össze, és a falu kultúrházának színpadán azt előadták a gyerekek. Közönség nélkül, saját maguknak mondták el a verseket.⁷⁵ „Mit kaptam én a kommunista igazgatótól! Az volt a jó, hogy emberileg azért jó volt a kapcsolatunk. De nagyon kikaptam ezért.”

⁷² Szabó Dénes (1913–1994) nyelvész. 1939–1942 között Budapesten középiskolai tanár. 1942–1957 a Pázmány Péter Tudományegyetem (később az ELTE) előadója, majd docense. 1956-ban az ELTE BTK Oktatóinak (Ideiglenes) Forradalmi Tanácsának tagja volt.

⁷³ Sarkady János 1956-ban adjunktus az ELTE-n. Az ELTE BTK Oktatóinak (Ideiglenes) Forradalmi Tanácsának a tagja volt.

⁷⁴ Marosán György (1908–1992) politikus. 1927-ben belépett az MSZDP-be, 1945-ben országgyűlési képviselő, az SZDP egyik országos vezetője. A két munkáspárt egyesülésekor tagja lett a pártvezetésnek és a kormánynak. 1950-ben koholt vádakkal letartóztatták. 1956-ban ellenforradalmi veszélyre hivatkozva tűzparancs kiadását követelte. 1989-ben ellenezte az MSZMP feloszlását.

⁷⁵ A témával kapcsolatban lásd GYARMATI György könyvét (*Március hatalma a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből*, Paginarum, Budapest, 1998.). A Rákosi-korszakban március 15. megszűnt mint állami ünnep, a Kádár-korszakban viszont éppen az '56-os forradalom miatt nem tilthatták, ám csak rendőrségi túlbiztosítás mellett engedélyezték a megemlékezést. Ezeknek az ünnepeknek nemcsak '48-ra, hanem az '56-os forradalomra utaló felhangja is volt. (Uo., 7–15.)

Október 6-át is megünnepelték otthon, gyertyával. Már gimnáziumban tanítottak mindketten, amikor férjét feljelentették az ünnepi műsor szövege miatt. Ennek nem lett súlyosabb következménye, folytathatták munkájukat.

„Tudtunk olyan költőket felvonultatni, akiket értettek a gyerekek. A gimnazista korosztály nagyon jó, egy hullámhosszon van a tanárával. Lehet velük gyönyörűen alkotni. Például történelemórán: a mikor Rákóczi-szabadságharcot vettük, 1848–49. Akkor 5 perc az életről szólt, hogy szabadok voltak, vagy idegen nagyhatalom alatt kínlódtak. A gyerek érezte... Ránéztem, minden gyerek tudta, miről van szó. Én Arany János versét minden október 23-án elmondtam. A gyerekek soha nem jelentettek fel. Soha.”

Kelsz s lenyugszol észrevétlenül
Ünnep voltál senki meg nem ül
Veszélyes égi nap
Az ember gyenge, félve néz feléd,
S mint egykor tanítvány mesterét
nehéz időben megtagad.⁷⁶

Borbála a magyar mellett történelmet is tanított.

„A legújabb kort nem szerettem, de különösen nem szerettem tanítani. Voltak olyan részek, amit egyszerűen nem tanítottam. Olyat is megcsináltam, hogy: – Gyerekek, kiosztom nektek, olvassátok el! – Jók voltak történelemből a gyerekek. Elolvasták, s tartottak róla kiselőadást. Az elmegy a fül mellett, hülyéskedtek közben. Ösztönösen biztos érezték, hogy ezt miért teszem. Viszont bevitettem a történelem órába a helytörténetet. Találtunk például egy parasztnaplót. Több generáción keresztül vezették a parasztok azt a naplót. Leírja a Jani bácsi, hogy mit élt át, amikor a téesz létrejött, hogy ezt és ezt tették velük. Én nem csináltam semmit! Csak bevitettem a naplót! A tankönyvben az volt, hogy hurrá optimizmus, szép az élet! – Gyerekek, nézzük meg, hogy például Ráckevén mi történt. – A gyerek akkor elolvasta. Vagy, hogy a ruszkeik mit csináltak '44-ben az asszonyokkal. Elolvastuk a parasztnaplóban. Helytörténetet tanultunk. Még dicséretet is kaptam érte. Vagy gazdaságtörténetet tanítottam éppen. Kijött a minisztériumból egy manus az órára. Én mondtam a ráckevéi gazdaságtörténetet. Marhára megdicsért, hogy milyen modern vagyok. Gondoltam, ha tudnád azt, hogy nekem van egy hátsó szándékom is ezzel, hogy a gyerekek valahol kapjanak erkölcsi tartást. Most is lesz egy találkozó a jövő héten, találkozom a régi tanítványaimmal. Én bátran merek a gyerekek szemébe nézni.”

⁷⁶ Részlet Arany János *Évnapra* című verséből, amelyet a költő 1850. március 15-ére írt.

A hatvanas évek elején a könyvvásárlás is politikai ellenállásnak számított. „*Bemegy a férjem egy antikváriumba, és az egyik polcon talált egy könyvet, amelynek a címe: A forradalmi irodalom. Ezt a szót a 60-as években ki se lehetett mondani. Nyugaton jelent meg ez az antológia, benne a Piros a vér a pesti utcán*⁷⁷ című forradalmi vers, meg a Szóba se állj velem – meg ezek a forradalmi versek, amiket én '56 októberében naponta kaptam a srácoktól, a kollégium pincéjében. Akkor nagyon zűrés volt ilyen vásárolni. A férjem, ahogy jött ki az antikváriumból, várt egy kicsit, hogy mindjárt letartóztatják, mert hogy ez csali. Várta, leste, hogy mikor kapják el, hogy na, most megvagy koma! Hazahozta az antológiát, a könyvespolcra úgy tette fel, hogy a számla benne legyen. De adtuk diákoknak, adtuk kollegáknak. Ez is ugyanolyan vészes lehetett volna, mint Bálint Sándor bácsi esete, hogy a katedrát elveszítjük. Ez volt az egyik eset.

A másik eset is érdekes. *Artnernak*⁷⁸ megjelent *Az évezredek művészete* című könyve. Akkoriban Hajnika kislányom, aki akkor 2 éves lehetett, s nagy könyvbarát volt, mert volt könyv, amit szét is nyúzott. Egyszer csak kaptunk egy levelet a helyi könyvesboltból, hogy adjuk vissza azonnal az Artnernak könyvet, mert hibás. Hoppá! Fellapoztuk, mert mi tudtuk, hogy valami olyan lehetett benne, amit nem akartak beletenni. Volt egy festménymásolat, egy kivégzett, akasztott ember, '56-ról. Benne felejtették. Mit csináltunk? Dehogy adtuk vissza, kincsként őriztük! Írtunk egy nyilatkozatot, hogy a lányunk eltépte a könyvet. Megvan azóta is, ereklyeként őrizzük.”

Nyaranként a tanár házaspár kirándulni vitte a gyerekeket. „*Úgy dolgoztunk, mint a búvópatak. A gyerekek nagyon értették. Felvidékre mentünk, Rákóczi sírját megkoszorúztuk. Elénekeltek a Himnusz. Vagy megkerestük Balassi sírját, mivel a férjem irodalomtörténész volt. Megállítottuk a buszt, mert külön busszal mentünk. Kitetten a nagy Teleki-féle néprajzi térképet egy hegyoldalba, valahol a Kárpátokban a férjem. Mutatta a gyerekeknek: – Látjátok, hogy a színek mit mutatnak? Mennyi a magyar itt? – Akkor Erdélyről, Trianonról még nem lehetett beszélni. De így lehetett. Ekkor az egyik fiú feljelentette. Nagyobb baj nem lett belőle, de az igaz, hogy ő a rendszerváltásig nem tudott előrébb jutni.*”

A '70-es évektől néprajzzal, helytörténettel és honismerettel foglalkozott, s amikor a nyolcvanas évek elejétől a zsámbéki főiskolán tanított, felhasználta ismereteit.

„*Úgy kezdődött az egész honismerettel való foglalkozás, hogy odajött hozzám a főigazgató helyettes, amikor a beteg kisfiammal orvosnál voltam, egy nagyon vonalas, szalon mar-*

⁷⁷ Tamási Lajos *Piros a vér a pesti utcán* című versét lásd az *Ezerkilencszázötvenhat, te csillag. A forradalom és szabadságharc olvasókönyve*, szerk. MEDVIGY Endre–POMOGÁTS Béla, közreműködött JENEY Károly–OBERSOVSZKY Gyula, Püski, Budapest, 1991, 33.

⁷⁸ Artnernak Tivadar könyve 1965-ben jelent meg.

xista. Marxizmus Tanszéken dolgozott. Odajött: Már pedig nem enged néprajzi dolgozatokat! – Mert én ilyen dolgozatokat írtam, hogy XY településnek a helyi hagyományai, meg a vallása, a néprajza, minden szépen előjött. Meg azt tanítottam, hogy a hagyományra épüljön a tanítói munka. Gyerejátékok, mondókák, néptánc, népi sportfoglalkozás. Azt mondta, hogy nem fogja engedni. Mondom neki: – Ember, bemegegyünk a főigazgatóhoz, s megmondom, hogy akkor nem lesz nyári tábor! – A nyári tábor tetszett nekik! A főigazgató új ember volt, az megengedte. Erre aztán maradt a honismeret. Országos diákköri dolgozatokat írtunk helytörténetből, honismeretből, amit a férjem vezetett. Jöttek a volt gimnazistáink, folytatták a témát. Az volt a csoda. Ott is megint tudtunk valamit átmenteni. Én néprajzzal foglalkoztam, amit imádok, pedig autodidakta módon foglalkozom vele. A férjem helytörténettel, egy-egy település helytörténeti hagyományait gyűjtötte dolgozattá.”

Húsz éven keresztül szerveztek szakköröket, táborokat. Foglalkoztak a diákokkal, küldték őket a falvakba nagymamákhöz, hogy meséljenek a múltból. Kétszáz dolgozat született a vezetésükkel, amit megőrzésre átadtak a Néprajzi Múzeumnak. Többször kaptak országos első díjat a diákjaik.

„A Népfrontban volt egy olyan irányzat, amely támogatta a hagyományőrzést. A Népfront égisze alatt valahogy engedtek minket dolgozni. Nem szólt ránk senki. Ezt folytattuk Zsámbékon is, a főiskolán. Először – mikor megalakult a főiskola – férjem került oda, 1979-ben volt. Majd én is.”

Zsámbékon a szakkollégiumi keretekben helyet kapott a helytörténet mellett, a régészet és a helyi irodalmi hagyományok felkutatása. Neves történészeket, néprajzosokat hívtak meg előadónak.

„Bálint Sándor professzor, aki a néprajzban az én tanárom és mindenem volt, róla neveztük el Zsámbékon a szakkollégiumot, aki azért veszítette el a katedróját, mert egy külföldön megjelent könyvet odaadott az egyik kollegájának, és az feljelentette.⁷⁹ Ez így ment. Spiclik, besúgók, árulók vettek körül bennünket.”⁸⁰

⁷⁹ Bálint Sándor (1904–1980) néprajzkutató. 1926-tól publikált a néprajz, különösen a szakrális folklór témakörében. 1931-ben tanítóképző oklevelet, 1943-ban magántanári címet szerzett. 1945-ben bekapcsolódott a politikai életbe. A Demokrata Néppártot képviselte mint országgyűlési képviselő. 1948-ban lemondott mandátumáról és visszavonult a politikai élettől. 1948–1949-ben Szegeden a Bölcsészettudományi Kar prodékánja volt. 1951-ben eltöltötték a tanítástól és áthelyezték a könyvtárba, ahol tudományos kutatóként dolgozott. 1956-ban lábtörés miatt nem hagyta el a lakását. 1957-ben visszakapta előadói jogát. Ezután a tudományos munkának szentelte életét. 1965-ben egy külföldről behozott, majd kölcsönadott könyv miatt rendszerellenes izgatás alaptalan vádjával hat hónap felfüggesztett börtönrre ítélték. 1966-ban nyugdíjba vonult, de aktív kutató maradt.

⁸⁰ Lásd Bálint Sándor megfigyeléséről BÁLINT László „Betyár” fedőnevű célszemély. Bálint Sándor születésének 100. születésnapjára, Mikes, Budapest, 2004.

A nyolcvanas évek végén tanítványaik kikövetelték, hogy tanítsák meg nekik a székely himnuszt. Akkoriban még féltek, s csak éjszaka, a rétre kimenve merték ezt megtenni. Ugyanekkor, diákjaik kérésére levelet írtak a kormánynak, amelyben tiltakoztak a romániai falurombolás ellen.

A rendszerváltás előtt Borbálát mint régi tanárát az egyik tanítványa felkereste. „Egy katonatiszt tanítványom eljött hozzám. Kijött a lakásunkra. Azt mondta: – Tanár néni, vigyázzanak, mert nagy letartóztatások lesznek március 15-én. – Ez ’89 előtt történt. – Én elhárító tiszt vagyok. Vigyázzanak! – Nem mentünk be Pestre, nem keveredtünk bele, de ez nagyon fontos volt nekem, hogy kijött és szólt.”

Megjegyzések a három élettörténethez

Kata férje, Gyula két évig bujkált egy határmenti faluban, ezzel elkerülte letartóztatását. Ezt elsősorban annak köszönhetette, hogy a letartóztatott, majd a karhatalmisták által kiengedett egyetemista társának volt elég bátorsága ahhoz, hogy figyelmeztesse őt; és volt egy vele szolidáris rokona, aki magára vállalta a bujtatását. Harmadszor – és ez sem mellékes –, a falu lakói közül egy sem akadt, aki „feladta” volna a fiatalembert. Megmenekülésében még az is szerepet játszhatott, hogy a forradalom alatt névtelen maradt, mindenki „Szakállas” Gyuriként ismerte. Az nem valószínű, hogy „Szakállas” Gyurit ne kereste volna a politikai rendőrség, de feltételezhető, hogy felkutatását túlzottan nem erőltették. E tények szerencsés egybeesése kellett ahhoz, hogy Kata férje megússza a letartóztatást.

Kata elmondása szerint eredetileg azért lett ügyvéd, mert mindenképpen diplomát akart szerezni, s ez másképp nem volt lehetséges. 1956 után fejezte be az egyetemet, s ügyvédként találta meg a helyét a társadalomban. A hatvanas–hetvenes években ügyvédi munkaközösségek szerveződtek az országban, ami egyfajta védőburkot jelentett ennek a szakmának. Ebbe a világba belefért az is, hogy valaki visszautasítsa a pártba való belépést, vagy hogy az 1968-as csehszlovák események elleni tiltakozók védőügyvédje legyen. Az is látható, hogy túlzottan magas pozíciót nem ért el, vezető szerephez egyedül a maga alapította kutyaiskolában jutott. A kutyaiskola megszervezése az atomjaira hullott társadalomban túlzottan feltűnő volt, annak működését a hatalom nem tűrte.

’56 szellemiségét továbbadták gyermekeik számára, felvállalták, hogy családjuk értékrendje különbözött a hivatalos politikai értékrendtől. Gyerme-

keire ez különbözőképpen hatott. Fiuk a kettősséget jól tudta kezelni. Jogász lett, s szakmája politikai függetlenségéért sokat küzdött. Leányuk számára azonban már nehezebb volt egy olyan társadalom elfogadása, ahol a szabadság határa egybeesett az engedelmességgel, ahol az állampolgári létbe nem tartozott bele az önálló gondolkodás. Ezért elhagyta az országot, Nyugatra költözött, s inkább képességeinél alacsonyabb munkát vállalt. 1989-ben, a rendszer-váltás után települt haza.

Éva édesapja életének bemutatásával érzékeltette a '45 utáni társadalmi változások hatását családjára. Öngyilkosságáért nem vádolta apját, érezhetően egyetértett a búcsúlevelében hagyott üzenetével: „*Itt nem lehet élni!*”

Ennek ellenére ő mégis megpróbált alkalmazkodni a kádári rendszerhez, és megtalálta a maga feladatát. A mélyépítésben szerzett szakmai tapasztalatát tankönyvekben kamatoztatta. Erről a munkáról úgy mesélt, mint ami elégedettséggel töltötte el, s az sem volt mellékes számára, hogy szakmai körökben elismeréssel emlegették nevét.

A tankönyvírás során Éva rendszerkritikája is megfogalmazódott. Az építőmunkások között eltöltött idő alatt azt tapasztalta, hogy a munkásállamban olcsóvá vált az emberi élet. Óriási rést érzékelt az építettervezők, a kivitelezők és a munkások képzettsége között. A tervezők nem ismerték a konkrét munkakörülményeket; a kivitelezőket kötötték az irreális tervek, ezzel viszont a munkások életét veszélyeztették. Első könyvének megírását egy hatgyermekes édesapa óvatlanság miatt bekövetkezett halála után kezdte el, s célja az volt, hogy a munkások figyelmét több olyan technológiai szabályszerűsége hívja fel, amelynek ismeretében elővigyázatosabbak lehettek az építkezéseken. Bízott abban, hogy a mélyépítés gyakorlati fogásait megismerve a dolgozók képesek leszni megóvni testi épségüket. Tankönyveiből nemcsak a munkások, hanem a tervezők is okulhattak; munkája hidat jelentett az építkezés minden résztvevője között. Éva értelmesnek és értékesnek érezte a felvállalt feladatot, még akkor is, ha jelentősebb anyagi elismerést nem kapott érte.

Borbála életútjában is meghatározó volt a belső értékrendhez való alkalmazkodás, ami az ő esetében is a hivatalos ideológiával való szembenállást jelentette. Ő az iskolarendszerben úszott az árral szemben. Egyéni szerencséje, hogy ezt nem egyedül tette, férjét mindvégig maga mellett tudhatta. Együtt gondolkodtak tanári hivatásuk irányáról, kiegészítve egymás értékeit. Borbála úgy fogalmazta meg, hogy munkájukat „búvópatak módjára” végezték. A házaspár élete egybeolvadt az iskolai munkában, sokszor saját gyermekeik hát-

rányára nevelték mások gyermekeit. Megtanulták a rendszer keretein belül saját értékrendjük kifejezésre juttatását. Egyensúlyozó magatartásukról mint sikerélményről számolt be Borbála: tanítványaik velük szemben tanúsított magatartása visszaigazolta törekvésük jó irányát.

Mindhárom interjúalany úgy mesélte el élettörténetét, mint aminek csúcspontja a forradalom 12 napja volt. Az életutak részletei e köré az esemény köré rendeződtek. Fiatalként a tüntetők között voltak, ahol egy életre szóló élményben részesültek. Egyikük sem fogott fegyvert, személyüket érintő megtorlástól nem kellett tartaniuk. A forradalomban megélt tapasztalatuk mintha belső erővé vált volna, s identitásuk kitörölhetetlen részeként emlegették. Magatartásuk nem jelentette a rendszerrel szembeni nyílt ellenállást, belső iránytűt követtek, amely megmutatta, hogy meddig mehettek el a hivatalos politikához való alkalmazkodásban. Mindhárman képviselték '56 szellemiségét a további életükben. Egyéni sorsuk összekapcsolódott a közös-séggel. Kata ügyvédként próbálta a rendszer kereteit tágítani, Éva a munkások munkakörülményein akart javítani, Borbála pedig a hazaszeretetet, a magyarságtudatot igyekezett becsempészni az iskolarendszerbe.

III. A FORRADALOM BUKÁSA UTÁNI NŐTÜNTETÉS AZ EMLÉKEKBEN⁸¹

1956. december 4-én és 5-én, a szovjet megszállás ellenére nőtüntetést tartottak Budapesten.⁸² A nőtüntetés a forradalom eszméit fel nem adó ellenálló csoportok közös akciója volt. Nem kevesebb történt Budapest utcáin, mint hogy fégyvertelen asszonyok ezrei néztek szembe a világ egyik legerősebb hadseregének ágyúcsöveivel.⁸³ Az esemény jelentősége nem is annyira a résztvevők számában keresendő, hanem inkább a tüntetés szimbolikus tartalmában. A szóbeli és írásbeli visszaemlékezések, a tüntetést megtorló perek kihallgatási jegyzőkönyvei alapján a december 4-én és 5-én történt események, ha pontatlanul is, de rekonstruálhatók. Ezek szerint a tüntetésen az asszonyok kezükben egy szál virággal a Hősök terére vonultak, hogy az ismeretlen katonára sírját megkoszorúzzák, kifejezve ezzel szolidaritásukat a forradalom iránt,

⁸¹ A nőtüntetés eseménytörténete ma még feldolgozatlan. 1956. *Kézikönyve*, I., *Kronológia*, i. m., 267–268. közöl egy rövid összefoglalót az eseményekről.

⁸² A nőtüntetéssel kapcsolatos emlékek és események rekonstruálása a hajdani résztvevőkkel készült interjúk, a nőtüntetés miatti per kihallgatási jegyzőkönyvei és két írásbeli visszaemlékezés alapján készült. Interjúk: Káldor Vera OHA 109. sz., és a szerző által készített interjú: Sebestyén Mária OHA 257. sz. és Pajzs Zsuzsanna OHA 512. sz., Mindszenti Gáborné interjúja, Kelecsényi Edittel interjúja és kihallgatási jegyzőkönyvek: Szöllösi Jánosné és társai peranyaga TH-V-14144/1, Sebestyén Mária peranyaga TH-V-141447. Írásbeli visszaemlékezők: Rétháti Kövér Ilona és Fábíán Jánosné, akik a nőtüntetés korabeli résztvevői voltak. Az írásbeli visszaemlékezéseket lásd a függelékben. Az eseményekkel kapcsolatos tényeket összevettem az 1956. *Kézikönyve*, I., *Kronológia*, i. m., 267–268. Lásd tovább a nőtüntetés témájáról JUHÁSZ Borbála, *Women in the Hungarian Revolution of 1956*. i. m.,

⁸³ Az 1956. *Kézikönyve*, I., *Kronológia*, i. m., 267–268. szerint december 4-én több ezer nő vett részt a Hősök terén tartott tüntetésen. December 5-én a Március 15. tér felé több száz nő vonult, a tüntetést a szovjet páncélosok feloszlatták. Ugyanezen a napon délután a Szabadság téren két-három ezer ember részvételével zajlott le újabb tüntetés.

és ellenállásukat a szovjet hadsereggel szemben. A felvonulás jelentőségét növelte, hogy Budapest egész területére vonatkozó gyülekezési tilalom volt érvényben, s várható volt a hatóságok erőszakos fellépése.

A NŐTÜNTETÉS ELŐKÉSZÍTÉSE

1956. november 10-e és 20-a között (a pontos dátum rekonstruálhatatlan a visszaemlékezések alapján) az ellenállásban részt vevők stratégiai megbeszélést tartottak a Péterfy kórház alagsorában. Valószínűsíthető, hogy a megbeszélésen a kórház vonzáskörébe tartozó illegális csoportok tagjai vettek részt. A találkozó spontán szerveződhetett, mert az kapott meghívást a megbeszélésre, aki azokban a napokban éppen a kórházban tartózkodott vagy itt rejtőzködött a karhatalmisták elől. Így vett részt a megbeszélésen Sebestyén Mária is, aki a harcok idején vöröskeresztes szolgálatot látott el, s a fenti napon éppen egy sebesült barátját látogatta meg.⁸⁴

A rendelkezésre álló források alapján nem tudható, hogy pontosan kik vettek részt a megbeszélésen, de annyi bizonyos, hogy jelen voltak az *Élünk* című illegális lap szerkesztői, Obersovszky Gyula és Gáli József, az éppen kórházi kezelésben részesülő Angyal István és Opoczky Istvánné. Több interjú arról tanúskodik, hogy Eörsi István is a megbeszélés vezetői között volt.⁸⁵ Az emlékek szerint ekkor tervezték meg a november 23-ai „csendes tüntetés” és a december 4-ei „nőtüntetés” részleteit. Mindkettőt a fegyver nélküli ellenállás eszközének tekintették a szervezők. A „csendes tüntetés” kapcsán arra hívták fel Budapest lakosságát, hogy a forradalom egy hónapos fordulóján senki se menjen ki déltájban a főváros utcáira. A „nőtüntetés” a szovjet invázió egy hónapos fordulójára időzítették, gyászra és emlékezésre szólítva fel az asszonyokat. A források egybehangozón azt állítják, hogy a tervek szerint csak asszonyok állhattak be a sorba, remélve, hogy a fégyvertelen nők ellen nem vetik be a katonaságot.

A gyűlés utáni feladatok közé tartozott a röpcédulák készítése és sokszorosítása, amiből csak a nőtüntetésre körülbelül 35 ezer készült el. A kihallgatási jegyzőkönyvek szerint nemcsak szórólapok készültek a tervezett ellenállásról,

⁸⁴ Interjú Sebestyén Máriával.

⁸⁵ Káldor Vera interjúja, Sebestyén Mária interjúja, Kiss Réka a *Nőtüntetés előzménye* című kéziratá közli a fenti adatokat.

hanem az ellenálló csoportok igyekeztek egymást értesíteni és meggyőzni a tüntetésen való részvétel fontosságáról. Levéltári források szerint a korábban egymástól elszigetelt felkelő csoportok ekkor hajlandóságot mutattak az összefogásra.⁸⁶ A röplapok magas számának, az ellenálló csoportok együttes támogatásának és az akció széleskörű szóbeli terjesztésének hatására – a gyülekezési tilalom ellenére – december 4-én két-háromezer asszony vonult a Hősök terére.

ÉMLÉKEK A NŐTÜNTETÉSRŐL

Ezen a napon délelőtt 11 óra körül a Felvonulási téren az asszonyok menete a Szépművészeti Múzeum felé tartott. A feketébe öltözött asszonyok egy-egy fehér virágot akartak elhelyezni az Ismeretlen Katona sírjánál. A térre harcokocsikat vezényeltek a tüntetés megakadályozására. A források egymástól eltérő adatokat közöltek arra nézve, hogy hány tank, illetve harckocsi akarta megfélemlíteni a tüntető nőket. Arra viszont egyformán emlékeztek a megkérdezettek, hogy a tankok ágyúcsöveit a vonuló tömegre irányították. A tüntetés eredeti célja szerint csak asszonyok vehettek részt a felvonuláson, az emlékezők közül többen úgy fogalmaztak, hogy „nem engedjük a férfiakat csatlakozni a tömeghez”. A téren kialakult félelmetes csöndről többen is beszámoltak. A kivezényelt katonák elzárták az Ismeretlen Katona sírjához vezető utat, megakadályozva ezzel a voltaképpeni célt, a virágok elhelyezését. Az egyik interjúalany szerint a koszorúzás azért nem maradt el, mert ő és barátnője hirtelen ötletből vezérelve a teret hátulról megkerülték, hogy a lecsapolt s így száraz tómedencén keresztül jussanak el a sírhoz.⁸⁷ A tér hátulról történő megközelítéséről többen említést tettek, azt kevesen tudhatták, hogy az ötlet kitől származhatott. E variáció szerint az asszonyok kettes sorba rendeződve, a Szépművészeti Múzeumot megkerülve, a Városligeti-tó feletti hídon vonultak be a Hősök terére. Mások emlékezetében az asszonyok nyolcas sorba tömörülve, egyenesen jutottak el az Ismeretlen Katona sírjához. A visszaemlékezésekben egy a közös: különösen nagy bátorság kellett ahhoz, hogy a célzásra kész fegyverek között elhaladjanak, hogy ne álljanak el az eredeti tervtől.

⁸⁶ Kiss Réka kéziratának közlése. (2001) Ezúton is köszönöm, hogy tanulmányát rendelkezésemre bocsájtotta.

⁸⁷ Interjú Mindszenty Gábornéval. Emlékezete szerint neki és barátnőjének volt köszönhető, hogy nem maradt félbe a koszorúzás.

Az egyik megkérdezett szerint a téren nem lehetett mást hallani csak a tömeg lépteit, ami dübörgéssé állt össze. „Az emlékmű mellett őrt álló kiskatonák szeméből csorgott a könny.”⁸⁸

A téren megjelent K. P. S. Menon,⁸⁹ Budapest indiai ügyvivője néhány diplomata kíséretében, azonban az eseményekbe nem avatkoztak be.⁹⁰ A virágok elhelyezése után a tömeg egy része feloszlott, másik része elindult először az angol, majd az amerikai nagykövetség irányába. A tüntető asszonyok már csak kb. kétszázan lehettek, amikor a Szabadság térre érkeztek.⁹¹ A nőtüntetés miatt letartóztatott személyek kihallgatási jegyzőkönyve szerint az asszonyok ENSZ delegációt szerettek volna behívni Magyarországra. Azt remélték, hogy az amerikai nagykövetségen keresztül értesíteni tudják Dag Hammarskjöldöt, az ENSZ akkori főtitkárát. Az utca embere semmit sem tudhatott ekkor még a nagyhatalmak alkujáról, miszerint: ha a szovjet fél szabad kezet ad Amerikának a szuezi válság megoldásában, akkor Amerika sem fog beavatkozni semmilyen módon a magyar kérdésbe.⁹²

⁸⁸ Interjú Mindszenty Gábornéval.

⁸⁹ Krisna Menon indiai diplomata, aki 1956-ban az indiai nagykövetség ügyvivője volt.

⁹⁰ Visszaemlékezés Fábán Jánosától, ennek szövegét lásd a függelékben, 1956. *Kézíkönyve*, I., *Kronológia*, i. m., 267.

⁹¹ ÁBTL-V-141447. 25.

⁹² Amerika közönyével kapcsolatosan több szempont merülhet fel. Nem pusztán Amerika, hanem a három nyugati nagyhatalom szemére vehető, hogy a világszervezet még csak nem is próbált meg semmilyen érdemi lépést tenni a válság kezelésében. Némi magyarázatul szolgál, hogy a szuezi válság következtében – ami október 29-én robbant ki – a nagyhatalmak kényszerpályára kerültek, s a magyar ügy még csak esélyt sem kapott, hogy eljusson az érdemi tárgyalások szintjéig. A nagyhatalmi érdekek szempontjait lásd bővebben: *A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai. 1956. október 28–november 4.*, *Brit külügyi dokumentumok*, közli: BÉKÉS Csaba = 1956. *Évkönyv*, II., i. m., 39–73. Továbbá a szuezi válság és Magyarország viszonyáról lásd Daniel F. CALHOUN, *Szuez és Magyarország, 1956. Egy Macmillian–Molotov forgatókönyv = 1956. Évkönyv*, VI., 1956-os Intézet, Budapest, 1996/1997, 241–246, tanulmányát., illetve az amerikai külügyminiszter álláspontját Kelet-Európával kapcsolatban Ronald W. PRUESEN tollából (*John Foster Dulles és Kelet-Európa. Gondolatok az 1956-hoz vezető útról = 1956. Évkönyv*, V., i. m., 228–238.). További tény, hogy nem volt amerikai nagykövet a forradalmat megelőző hat 6 hónapig Budapesten, csak egy charge d'affaires, egy alacsonyabb rangú tisztviselő. Ez annak ellenére történt így, hogy az USA-nak tudnia kellett volna az egyre erősödő antikommunista nyilatkozatokból, hogy milyen veszélyes a helyzet Magyarországon. Az Egyesült Államok egyáltalán nem volt felkészülve egy forradalom kitörésére és annak kezelésére. Az sem mellékes, hogy a négyévente történő amerikai elnök és kongresszusi választások előtt két héttel

Az asszonyok tankokkal a hátuk mögött vonultak a Szabadság térre. A követség épületét is körbevették páncélautókkal, s felszólították az időközben megérkező menetet, hogy oszoljanak fel. A nők a felszólítás ellenére együtt maradtak, s különböző jelszavakat kiabálva közeledtek az épület felé. „*Független Magyarországot!*” „*Szabad választást Magyarországon!*” „*ENSZ delegációt Magyarországra!*”⁹³ A követség erkélyén néhány percig megjelent egy-két személy, majd hamarosan visszahúzódtak irodáikba. Az épület kapuit zárva találták az elsőként érkezők, és többen látták, hogy a nők közeledtére még az ablakok redőnyeit is lehúzták az óvatos dolgozók.

Az első sorban menetelők közül többen (mint például Sebestyén Mária, Szöllösi Jánosné) dörömbölni kezdtek a zárt kapun, amit ezek után résnyire nyitottak, s egy kisebb küldöttség belépését engedélyezték. A három főből álló csoport tagjai tolmács segítségével beszélhettek a nagykövet képviselőjével a lépcsőházban. (Hivatalosan beiktatott amerikai nagykövet ekkor nem volt.) A képviselő kérte az asszonyokat, hogy menjenek békésen haza, kerüljék el a vérfürdőt. Majd hozzátette, hogy már mások is jártak a követségen, s azok is kérték az ENSZ tájékoztatását – s ezzel befejezettnek tekintette a tárgyalást.

A kívül várakozók megfélemlítése céljából a térre rendelt szovjet katonai osztag beindította a páncélautókat, s lassan megindultak a tömeg irányába.⁹⁴ Így akarták elérni a tüntetés feloszlását. Ekkor Sebestyén Mária egy padra felállva magára vállalta a tömeg informálását. Az önjelölt szónok – feltételezhető, hogy spontán ötlettől vezérelve – másnap 12 órára újabb tüntetésre szólított fel a Petőfi-szobornál, hogy onnan ismét az amerikai követség elé vonuljanak, s megtudják, hogy mi az ENSZ válasza. A rögtönzött szónoklatban felszólította az asszonyokat további rölapok gyártására.⁹⁵

tört ki a magyar forradalom, s a mindenkit a kampány foglalt el Amerikában. S végül még egy szerencsétlen véletlen: John Foster Dulles, az amerikai külügyminisztert november 3-án operálták rákkal. (A fenti szempontok Edith Lauer Budapesten tartott előadásában hangzottak el 2006-ban, amelyeket kérésre írásban összefoglalt. Levele nálam található.) Edith Lauer az Amerikai Magyar Koalíció egyik alapítója, jelenleg tiszteletbeli elnöke. Az Egyesült Államokban (Cleveland) él. 1956-ban, gyermekként hagyta el az országot.

⁹³ Szöllösi Jánosné és társai kihallgatási jegyzőkönyve. ÁBTL-V-141447/1.

⁹⁴ Visszaemlékezés Rétháti Kövér Ilonától, teljes szövegét lásd a függelékben.

⁹⁵ Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, amelyet a téren akkor őrszolgálatot teljesítő rendőr törzsmester adott 1957. február 19-én. ÁBTL-V-141447/1.

Arra nincs bizonyíték, hogy a december 5-ei tüntetést korábban is tervezték volna, bár nem zárható ki, hogy a Péterfyben a stratégiai megbeszélés során szóba került egy tüntetéssorozat szervezése. Az is elképzelhető, hogy az 5-ére szóló felhívás ötlete a felvonulókat járdán kísérő férfiak valamelyikétől származott. Nyilvánvalóan látszik, hogy Sebestyén Mária és a tüntetést elindító férfiak is kevésnek érezték a nagykövetségen kapott információt a helyzet súlyosságához képest.

Másnap a Petőfi-szobor és környéke már fél tizenkettő körül le volt zárva, páncélautókkal torlaszolták el az oda vezető utakat.⁹⁶ Több száz nő várakozott arra, hogy virágot tessen le a Petőfi-szobornál, amit a szovjet páncélosok és a gyalogság megakadályozott.⁹⁷ Az asszonyok a környékbeli utcákban várták be egymást, s csoportokba rendeződve megpróbálták eljutni a nagykövetség épületéhez. Ezen a napon azonban a követségre senki sem juthatott be, senki sem tudta meg, hogy milyen választ küldött New York az előző napi táviratra, illetve, hogy jött-e egyáltalán válasz.⁹⁸ A tömeget a karhatalom rövidesen feloszlatta, s a tüntetők közül 39 főt letartóztattak.

A Szabadság térre vonuló tömeg élén haladt többek között Sebestyén Mária és Szöllösi Jánosné is, akiket az ügynökjelentésekből azonosítani tudott a Belügyminisztérium Vizsgálati Főosztálya, és akiket hamarosan letartóztattak.

A NŐTÜNTETÉS MEGTORLÁSA – SORSOK ÉS TÖRTÉNETEK

SZÖLLÖSI JÁNOSNÉ LETARTÓZTATÁSA – A NŐTÜNTETÉS ELSŐRENDŰ VÁDLOTTJA

A levéltári dokumentumok és a kortársak visszaemlékezése alapján körvonalazható a nőtüntetés megtorlása. A korabeli politikai rendőrség több csatornán keresztül értesült a tüntetés részleteiről. Információs forrásként ott voltak a tüntetés után letartóztatott személyek kihallgatási jegyzőkönyvei, illetve a november 4-e után készült ügynökjelentések.

⁹⁶ Sebestyén Mária és Szöllösi Jánosné kihallgatási jegyzőkönyve. ÁBTL-V-141447, 141447/1.

⁹⁷ Vessd össze: 1956. *Kézikönyve*, I., *Kronológia*, i. m., 267–268.)

⁹⁸ Uo.

1956. december 6-án a Péterfyben tartott razzia során letartóztatták Obersovsky Gyulát, Gáli Józsefet és Angyal Istvánt.⁹⁹ Kihallgatásuk után világossá vált a nyomozók előtt, hogy a nőüntetés szellemi vezetői ők voltak.

Az egyik résztvevőről, Szöllösi Jánosnéról az újpesti MAHART Hajójavító Vállalat egyik hálózati embere, Dalmadi ügynök kezdett jelentéseket írni. Az ügynök jelentette, hogy Szöllösi Jánosné, az üzem egyik ápolónője részt vett a felvonuláson, sőt annak egyik vezetője volt. A rendőrség a különböző forrásokat összevetette egymással, s néhány hetes munkájukba került, mire kiderítették, hogy a folyamatosan letartóztatott személyek közül kik voltak a veszélyes, illetve a kevésbé veszélyes személyek.

Az ügynök jelentése alapján Szöllösinét a nőüntetésben játszott aktív szerepe miatt, 1957. január 4-én, „a népi demokratikus államrend miatti izgatás vádjával” letartóztatták.¹⁰⁰ A kihallgatási jegyzőkönyvekből tudható, hogy Sebestyén Máriát 1957. február 15-én vették őrizetbe, ugyancsak a nőüntetésben játszott szerepe miatt.¹⁰¹ Őket követte Opczky Istvánné előállítás, szintén a nőüntetés miatt, ám az ő ügyét később egy másik, nagyobb perhez csatolták. Még egy személy neve merült fel a tüntetés nyomozati anyagában, akiről Szöllösiné beszélt a kihallgatása során, Zimányi Lajosé, aki december 4-én este röplapokat sokszorosított az asszony kérésére. Így a fiú ellen 1957. március 5-én nyomozást rendeltek el. Őt azonban nem tekinthették túlságosan veszélyesnek, nem vették őrizetbe, mert a nyomozótiszt, Turányi százados szerint erre nem volt szükség. A fiú esetében nem kellett szökéstől tartaniuk. Véleményét azzal indokolta meg, hogy a fiú édesapja korábban párttag volt, az apa halála után pedig édesanyja rendszeres támogatást kapott a párttól.¹⁰²

A nőüntetés miatti perben végül is Szöllösi Istvánné első- és Sebestyén Mária másodrendű vádlottak ügyét „a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel büntettségéért” minősítették. Egy év és két hónap börtönre, két év joggyakorlattól való részleges eltiltásra, s 500 forintig terjedő vagyonekobzásra ítélték őket.¹⁰³

⁹⁹ Káldor Vera a szerző 2001-ben készített interjúja szerint.

¹⁰⁰ ÁBTL-V-141447/1.27.

¹⁰¹ ÁBTL-V-141447. 15.

¹⁰² ÁBTL-V-141447.4.

¹⁰³ ÁBTL-V-141447/1. 86–89. Ítéletet a fellebezési tárgyaláson a BHÖ. 11. pont (2) bekezdése és a BHÖ. 11.pont (5) bekezdése alapján hozták meg.

Dalmadi ügynök jelentése¹⁰⁴

1956. december 7-étől az újpesti MAHART Hajójavítóban dolgozó Dalmadi nevű ügynök folyamatosan küldött beszámolókat a Budapesti Rendőrkapitányságra. A jelentések az újraindított üzem dolgozóinak magatartásáról és a Kádár-kormányról alkotott véleményükről szóltak. Részleteket közölt az üzemi munkástanács sztrájkjal kapcsolatos terveiről, egy esetleges fegyveres ellenállás újrakezdséről.

Az illetékesek december 12-én kapták kézhez Dalmadi ügynök első jelentését. A dátumok önmagukért beszélnek. E szerint a üzemben működő hálózati ember „felvette” a szolgálatot, s szorgalmasan gyűjtötte és informálta tartótisztjét. Dalmadi jelentésében több „ellenforradalmárról” beszélt, s ezek között szerepelt Szöllösi Jánosné is, akit mint az üzem ápolónőjét fontos személynek tüntetett fel. A jelentésben az asszony a nőüntetés szervezőjeként s lebonyolítójaként szerepelt, akit férje és annak „csoportja” segített a munkában. Az iratok alapján látható, hogy a besúgó a rendszer szempontjából igen veszélyesnek akarta bemutatni az ápolónőt, s mint ilyenről, megpróbált minden terhelő adatot összegyűjteni. Részletesen beszámolt arról, ahogy Szöllösiné nagy elragadtatással beszélt a nőüntetésről és az ottani tevékenységéről. Az már az ügynökön múlt, hogy ezt hogyan tálalta megbízói felé. Dalmadi az információ továbbadásakor a hálózat által kívánatosnak tartott retorikát alkalmazta.

A jelentés alapján Szöllösi Jánosné mint a nőüntetés értelmi szerzőjét tartóztatták le. Majd csak később, más szálaikon befolyt információk alapján derülhetett ki, hogy az ápolónő a tüntetés napján „csak” segítőként szerepelt, s az előkészítő munkákban egyáltalán nem vett részt. A nyomozati anyag lezárásakor kiderült, hogy Szöllösiné kisebb súlyú „bűncselekménnyel” terhelhető, mint amelyet Dalmadi ügynök jelentésében sejtetett.

A jelentésben jól megfigyelhető az ártó szándék:

„Ugyanebben a beszélgetésben ismertette a szándékát, hogy arra készültek fel, hogy a karhatalom közérjük fog lőni, s az első halottat egy leemelt kapura fektetik és lassú, méltóságtejes tartással végighurcolják a városon. Ennek átitűtő hatása lett volna, mert az emberek, kitódulva az utcára, ismét fegyvert ragadtak volna. Mindent elkövettünk, hogy az oroszok részéről kiprovokáljuk a fegyverhasználatot s mikor nyilvánvalónak látszott, hogy parancsuk van a katonáknak arra, hogy a fegyverüket nem használhatják, leköp-

¹⁰⁴ ÁBTL-V-141447/1. (1–33.)

*ködtük, piszkoltuk, gyaláztuk őket, azért, hogy megutáltassuk velük a saját fegyverüket. Ez egy hadsereg megbontásának és züllesztésének legbiztosabb módja, mert egy katona, ha ráköpnek és nem lóhet, úgy a tehetetlenségében sárba tapossa a fegyverét és meghasonlik a vezetéssel...*¹⁰⁵

Semmiféle visszaemlékezés nem támasztja alá ezt a magatartást, vagy akár csak azt, hogy ösztönözte volna bárki is a nőket ilyesféle hadviselésre. A visszaemlékezők közül senki sem beszélt ilyen tervezett provokációról. Ellenkezőleg! A méltóság megőrzését, a szolidaritás kifejezését említették többen a tüntetés fő céljaként.

Az ügynök jelentése nagy gonddal tért ki a besúgott asszony romlottságának ecsetelésére. Az ápolónő egyik bűne az volt, hogy férje 1945 előtt katonatisztként tevékenykedett, a másik, hogy a fegyveres harcok idején az asszony a sebesült orosz katonákat csak a végső stádiumban kötözte be, amikor már biztos lehetett azok halálában. Hogy ez utóbbi vád igaz volt-e vagy sem, azt ma már nehéz lenne eldönteni. Az azonban bizonyos, hogy az asszony erkölcsi feslettségét akarta ezekkel a „tényekkel” bizonyítani az ügynök. Levéltári adatok alapján csak azt lehet tudni, hogy a kihallgatások során ez a vádpont nem került elő. Nem valószínű, hogy a megtorlást végző kádári rendőrség ne használta volna ki ezt az információt, ha az elítélt személy felelősségre vonása elmegethetett volna ebbe az irányba is.

Érdemes kitérni a jelentésből kiolvasható besúgói magatartás feltételezhető okaira. Egyfelől elképzelhető, hogy az ügynök egy számára elfogadhatatlannak tartott emberi magatartásról számolt be és így nem esett nehezeére túlszínezni a dolgot. Nem zárható ki az sem, hogy Szöllösinének tetszett a forradalmár szerep, amellyel összeegyeztethetőnek tartotta a fenti magatartásokat. Még az is előfordulhatott, hogy az asszony, miután nem vett részt a tüntetés szervezésében és nem értesülhetett első kézből a megfogalmazott célokról, ilyen formában tudta elképzelni a felvonulás értelmét.

Kétségtelen azonban, hogy minél alantasabb eszközök használatával vádolja a jelentés az általa besúgott személyt, annál kisebb erkölcsi felelősség hárul magára az ügynökre. Így ő a jó oldalon, s a bűnös, erkölcstelen asszony pedig a rossz oldalon áll. Erre a nézőpontra annál inkább szüksége lehetett a jelentőnek, mert folyamatosan félrevezette Szöllösinét. Barátságot színlelve

¹⁰⁵ ÁBTL-V-141447/1. 24. Jelentés. Tárgy: MAHART Hajójavító

a bizalmába férközött, olyannyira, hogy reggelente az ápolónő mindig megereste vélt barátját, hogy beszámoljon neki az újabb eseményekről.

Ezen felül a „jelentés” hordoz egy kimondatlan, de annál erősebb ítéletet az eseményről. Nevezetesen, ha a tüntetést olyan személyek szervezték, vagy vezették, mint amilyenek Szöllösinét ábrázolják, akkor maga a felvonulás nem lehetett nemes szándékú, s nem tarthatott igényt semmiféle szimbolikus értelmezésre. A karhatalom számára az ellenfélnek ez a fajta erkölcsi megsemmisítése nagyon jól jöhetett, s a megtorlás időszakában rendszeresen használatos eszközzé vált.

Végül pedig az ügynök saját fontosságát is hangoztatta azzal, hogy egy igen veszélyes személy tevékenységét tárta fel a hatóságok előtt. A tartótiszt véleménye szerint „Dalmadi megbízható »ü«” volt.

A leadott jelentéseket a tartótiszt értékelte, s az ügynököt további szerepjátszásra sarkallta. Dalmadi még arra is engedélyt kapott, hogy segítsen Szöllösinének röplapokat gyártani az 1957. január 4-ére tervezett nőtüntetésre. Biztatták, hogy legyen aktív közreműködő, persze csak a felderítés céljából. Erre azonban már nem kerülhetett sor, mert Dalmadi addig fokozta jelentéseiben az ápolónő terrorra való hajlamát, hogy 1957. január 4-ére virradó éjszaka Szöllösinét letartóztatta a politikai rendőrség.

Az asszony letartóztatása után Dalmadi folytatta az üzemről szóló jelentések írását, s színleg továbbra is a férj ivócimborája és „elvbarátja” maradt. A letartóztatás után a családban és az üzemből támadt félelemről részletesen beszámolt tartótisztjének, s csak akkor hagyott fel a róluk szóló jelentésekkel, amikor erre külön felszólítást kapott.

A „megrögzött ellenség” további figyeltetése

Szöllösi Jánosnét nemcsak a nőtüntetés után, hanem letartóztatása alatt és azt követően is figyeltették. Az előzetes letartóztatás során többedmagával volt egy zárkában, akiket nyilvánvalóan sorstársaknak tekintett. Feltételezhető, hogy az asszony semmit nem tudott a börtönvilágról, s arról sem, hogy kihallgatás nemcsak a nyomozótiszt jelenlétében, hanem a folyosón és a zárkában is zajlik. A besúgórendszer megszervezése a börtönökre is kiterjedt az úgynevezett „vamzereken” (fogdaügynök) keresztül, akik sok esetben maguk is letartóztatottak voltak, akiket társai elárulására kényszeríthettek zsarolással vagy annak elhitével, hogy az együttműködés fejében ügyüket kedvezőbb mó-

28

BUDAPESTI RENDELŐVÁRSÁGI HATÓSÁG: S. IGORJAN TITKOS I

Adat: "Dalmadi" ügynök
 Vette: III/1.
 Idő: 1956. december 14.
 Tárgy: MAHART Hajójavító.

J e l e n t é s .
 Budapest, 1956. december 15.

"Dalmadi" ügynök a következőket jelentette:

"Feladatomban a MAHART Hajójavítóban levő ellenforradalmárokat felderítésem.

1./ Széllősi Jánosnál megkérdeztem, hogy Magyarai Györgyöt letartóztatták-e, mert a hírek azt írták, hogy minden bizonnyal kivégezték őt.

Széllősi János megadta, hogy Magyarai a társait a kínzócsok miatt elgátlir, majd egy másik is v. g. van. Széllősi megkérdezte, hogy Magyarai György találatával a magyarok igazságtérje lett. Györgyöt a fennmaradó Széllősi János ellen szervezkedésük ellen, aki a gyári fegyveres csoportnak a legveszélyesebb tagja volt, kiküti szervezte meg a gyári csoportot, mivel ő volt korábban SZÉKSEK vezetője. Kiküti, mikor látta, hogy leverték a csoportot, beállt György és az újpesti rendőrséghez a megkérdezett a gyári csoportot, a Magyarai letartóztatásán bizonnyal Kiskuti János kommandórával fejtette Széllősi János árulók, de még porra kerülnek a nem lesz kegyelmessé.

Széllősi János megadta, aki a IV. Ker. Újpest, Kozáts Aladár utca 12. szám alatt lakik, valóban rendszerellenes, gyűlölködő és gyűlölvadászról volt híres.:/

Az ügyünkben Széllősi János infoként adott egy 1956. januárja társaságának /nagy ismeretlen/, akiről alább Széllősi János megadta a lakásán bujtat egy fegyveres ellenforradalmárt, aki börtönből való kiszabadulásakor AVH-vel szembe ment a majd utána végig fegyveresen harcolt az AVH, majd az oroszok e len.

Est Széllősi János kiha igazság esetén répalatelen ismerettni tudja, mivel a személyeket ismeri.

Széllősi János rajongó örömet fejezte ki, hogy a letartóztatott Rózs és Bali nagybudapesti "munkástanács" tagok köréből lefogásuk miatt nem státáriszták lesznek elbírálva. "Szívem egyszóval szeretem ezeket az embereket, mert ezek igaz magyarok" mondotta Széllősi János.

2./ Tarafás Béresek hajókovács /IV., Árpád u. 7./ ellenálló munkáival felfedeztetésével azonosított a kétnapos sztrájk idején és a hid lábánál állva a Váci uti bejáratnál küldte haza a dolgozni akart munkásokat.

Dalmadi ügynök jelentése 1956. december 14-én

- 2 -

29.

De Tarafás, aki a státárium kihirdetésekor fegyveres harcra uszított, majd utána a sztrájk szónoka lett, ma még mindig folytatja tevékenységét a a gyári kommunizisták kipucolása a programja.

Az udvari szónoklatai közben két állandó társa van, akikkel együtt jár élelmiszert szerezni a gyár részére, nekik ismeretlen. Az egyik egy alacsony, korlátolt kinézetű alak, aki még ma is AVH-sokat akar gyilkolni, a másik egy magas, sötétbőrű alak, ugyancsak szakított kezd növesíteni.

Hogy Tarafásnak kedves a sztrájk és az egész sztrájk állapot, az külön is megérthető, mivel Tarafás megkérdezte az élelmiszervásárlás funkcióját az est a hásonkál Bándi Sándor /II., Bakaresti u. 7./ gazdasági osztályvezetővel a az ügyi tanácselnökkel, Kovács Jánosnál nem osztották meg a híreit.

Bándi Sándor is híve a sztrájkoknak és az állásnak, de ő szüni a háttérben mozog. Bándi hordozta a híreit, mint az hírek róla és közkedvelni el is volt itt a munkáiban.

Az Elvira keresztnevű idős nővérük, aki az élelmiszervásárlásban tevékenykedik, Bándi Sándor mellett panaszkodik, hogy a tanácsvezetők nagyon lógnak az ügyük magukat. Különben Elvira politikailag hasonló gondolkodású, mint ezek.

"Dalmadi" ak.

Értékelés:

Magyarai György fegyveres csoportja miatt elfizetbe lett véve, mivel nagy státáriszták elbírálva állnak, őt lett kicserélve a Györgyökön utána.

A jelenlegi állapotban a hírforrás azonos a dátumozta hogy Magyarai egy "sztrájk" tagja, melynek Széllősi Jánosnál szintén tagja.

Vasvárosi János irkálatai kimutatott a szervezkedés területei voltak. Az annak eredményétől függően a felmerült személyeket így Széllősi János is elfizetbe van.

Intézkedések:

1. A jelenlegi példányt a Végvárti Tisztviselők megküldjük a "Dalmadi" elgátlitjuk a munkástanács elnöke által az élelmiszervásárlás területén alkotott szabálytalanságok felderítésére.

Parsenkényi Kálmán r. szds.

Dalmadi ügynök jelentése 1956. december 14-én

don fogják majd elbírálni. A „vamzert” kioktatták, hogyan lehet a kiszolgáltatott foglyok bizalmába férkőzni, és a kihallgatók számára értékes információt szerezni. A fogdaügynökök jelentései alapján összerakható a „vamzerek” nagyon egyszerű technikája. A kihallgatásból visszatért fogollyal elmeséltették, hogy mi történt „odafenn”? Sokszor nem kellett kérdezni, az együttléti magatartás hatására a rabok maguktól beszélni kezdtek. Ilyenkor elmondták, hogy mit hallgattak el, vagy mit tagadtak le, a letartóztatott egyén lelkileg támaszkodott megértő társaira, akik között mindig lehetett egy-egy besúgó. A börtönbe vetett személy fokozatosan alakította ki vallomásával kapcsolatos stratégiáját, óriási szellemi, idegi és lelki erőfeszítést követelt tőle annak eldöntése, hogy mit mondhat el és mit nem, kinek a nevét árulhatja el, s kiét nem. (Megjegyzendő, hogy az '56-os letartóztatottak jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a kihallgató tisztek igen tájékozottak voltak a letartóztatott személyek tevékenységét illetően, mondhatnánk azt is, hogy mire valakit letartóztattak, addigra ügye egy részét már fel is derítette a nyomozati hatóság.)

A vamzer létezéséről sokan sohasem tudtak meg semmit, s abban a hitben hagyták el a börtönt, hogy életre szóló barátságokat kötöttek zárkatársaikkal. Így járt Szöllösiné is, aki mit sem tudott arról, hogy az egyik volt forradalmárból fogdaügynök lett, akivel szabadulása után régi barátként találkozott. Beszélgetéseik minden esetben bizalmas jellegűek voltak, világnézeti és magánéleti problémák megosztására került sor közöttük. Cukrászdában találkoztak, névnapokat ünnepeltek együtt, s október 23-án mint születésnaposok kívántak egymásnak boldogságot és hosszú életet. A börtönből hozott ismeretséget folytatták a kinti életükben.

Szöllösiné nem vette észre, hogy szabadulása után olyan személlyel tartott barátságot, aki a börtönben jelentéseket írt róla, pontosabban, hogy egyik börtöntársa ügynök lett. A találkozásai után egy-két nappal az ügynöknek jelentést kellett írnia a beszélgetésükről, a kapott feladat végrehajtásáról, s mindarról, amit az ügynök még el akart árulni a megfigyelt személyről.

Szöllösiné feladat lett tehát, lépéseiről dossziét vezettek. „Megrögzött ellenségnek” nevezte az iratokban a megfigyelését irányító nyomozótiszt. Tudni akarták róla, hogy mit gondol a napi politikáról, kikkel tart kapcsolatot, arra számítva, hogy újra szervezkedni kezd majd a rendszer ellen. Szöllösiné életének egy része nyitott könyv lett a nyomozók előtt, a hatvanas évek elején heti rendszerességgel küldtek róla jelentéseket.¹⁰⁶

¹⁰⁶ ÁBTL–V–145626/1 Iván Kovács László és társai peranyaga, 27–30.

SEBESTYÉN MÁRIA – A NŐTÜNTETÉS MÁSODRENDŰ VÁDLOTTJA¹⁰⁷

1957. február 4-ei dátummal a „Fehér” csoport jelentést írt az ORFK II/1 osztálya számára az amerikai nagykövetség megfigyeléséről. A jelentés szerint az egyik ügynök felismerte Sebestyén Máriát, amint látogatást tett az amerikai nagykövetségen, sőt a nőtüntetés „vezetőjeként” azonosította. Sebestyén Mária a nyomozóhatóság figyelmébe került, és elrendelték, hogy a nőtüntetés napján letartóztatott személyeket újra hallgassák ki, ismerik-e személyesen az asszonyt. Utasítást adtak rendszeres figyeltetésére, környezettanulmányt kértek be róla, felismerési jegyzőkönyveket készítettek.¹⁰⁸ 1957. február elejétől Sebestyén Máriát folyamatosan követték, amiből ő – utólagos visszaemlékezése szerint – semmit sem vett észre. De ki volt ő, hogyan került a forradalomba és hogyan lett a nőtüntetés másodrendű vádlottja?

Mária a forradalom előtt

1935-ben született, édesanyja második házasságából. Édesapja postai alkalmazott volt, édesanyja háztartásbeliként három gyermeket nevelt fel. Mária gyermekként találkozott a háború borzalmaival, édesapját kétszer vitte el a politikai rendőrség, bátyját a szovjet katonák hurcolták el, másfél év múlva került csak elő. Édesapját 1944-ben az egyik szomszédjuk feljelentette a nyilasoknál, azzal vádolva őt, hogy zsidókat bújtat. A családfőt a nyilas házba vitték, a Dunába akarták lőni a zsidó foglyokkal együtt. Már hajtották a folyó felé, amikor a menet találkozott egy magas rangú nyilas parancsnokkal, akit Mária apja még gyermekkorából ismert. Ez a tiszt kimentette a sorból. Ám egy évvel később, 1945-ben újból feljelentette ugyanaz a haragos, most azzal a váddal, hogy a Gestapo besúgója volt. Hosszú hónapokig az Andrássy út 60-ban tartották.

„A házukban lakó Lövyéket elvitték, de nem a házban laktak már akkor, hanem valahol máshol. Az volt a vád, hogy ezt a testvérpárt apám jelentette fel és hogy mi vitettük el őket a Gestapóval. Apám bent volt ekkor két hónapig az Andrássy út 60-ban,

¹⁰⁷ Sebestyén Máriával a szerző 2001-ben készített interjút. További forrás: Sebestyén Mária-interjú, készítette Lugossy István 1991-ben. Nyilvántartási szám: OHA 257., szerkesztett változata megjelent: *Pesti utca 1956.*, Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1994, 15–49, és 137–165, az interjú: 137–151.

¹⁰⁸ ÁBTL–V–141447. 19–25.

majd onnan átvitték a Pestvidéki Törvényszékre, ami a Fő utcában van, az most a katonai. Tárgyalása előtt édesanyám éppen benn járt a Belvárosban. Ki jön veled szemben? Lóvtyék! Mondta nekik anyám: – Maguk élnek? Maguk miatt van a férjem a börtönben, az a vád ellene, hogy mi jelentettük fel magukat. – Ilyet ne mondjon, hát a maga férje figyelmeztetett bennünket, hogy ne menjünk haza, mert keresnek bennünket. Láta a fekete autót, amivel a házuk előtt jártak a gestaposok. – Mikor lesz a tárgyalás? – Mondta, hogy napokon belül. Elmentek arra ők is, s abban a pillanatban szabaddá helyezték az apámat. 1946. december 6-án jött édesapám haza, éppen Mikulásra.”

Mária tíz éves volt, amikor bátyját elhurcolták. Budapest ostromának idején a házukban szovjet katonák szálltak meg. Január 18-án két orosz tisz és egy tolmács jelent meg az udvarukon, s összeterezték a házban lakó összes épkezláb férfit, köztük Mária bátyját is, aki akkor volt 16 éves. „Úgy, ahogy volt, elvitték először Gödöllőre, utána pedig Romániában, Brjanszkban kötött ki. Ő ’44-ben érettségizett volna és utána ment volna teológiára. Hosszú ideig nem tudtunk a bátyámról semmit.” A báty is, akárcsak az édesapa, 1946-ban került haza, Kéthly Anna közbenjárására. A fogságba esett fiú soha többé nem akart evangélikus lelkész lenni, mert azt mondta, hogy amin ő keresztül ment, s amit ő látott, abból arra következtetett, hogy nincs Isten.

A háború után családi életükbe némi nyugalom költözött. Mária szakközépiskolába járt, versenysporttal foglalkozott, s közben élte a diákok gondtalan és vidám életét. Iskolájukat a belügyminisztérium patronálta, és élsportolóként még azt is megtehetette, hogy nem lépett be a DISZ-be. Elmondása szerint a tanárok között és a sportkörben úgy viselkedett, ahogyan azt elvárták tőle, de politikai értékeit családja határozta meg.

„Belénk volt ivódva: »A szádát befogd! Akár van véleményed, akár nincs véleményed. A véleményedet tartsd meg magadnak, mert máskülönben bajod lesz.« Mind egyikünk félelemben élt. Féltünk kimondani egy rossz szót. Amikor Londont hallgattuk apámmal a spejzban, egy ember a családból kinn állt az ajtó előtt, és ha hármat csöngetett, akkor abban a pillanatban csend lett, mert idegen vagy bárki jöhetett hozzánk. Annyi volt, hogy a rendes rádiót a szobában kapcsoltuk be, erre meg dunsztos üvegeket raktunk a kamrában. Innen nem hallatszott ki semmi, mert olyan jól zártak az ajtókat. Mi így éltünk végig. Ez beivódott a szervezatiunkbe.”

Mária a forradalom alatt

1955 nyarán már észrevette, hogy egyetemista barátai bátrabb, kritikusabb hangvételben beszélgetnek a politikai életről. Tudott a Petőfi-körről, s követte a napi eseményeket. Eljutott hozzá is az egyetemisták fokozódó izgalma Rajk László újratemetésekor. 1956. október 22-én egyik barátjától hallott a Műszaki Egyetemen zajlott gyűlésről, aki értesítette őt a másnapra tervezett lengyelek melletti szimpátiatüntetésről.

„Pontosan 22-én este eresztettük be a parkettot otthon. 23-án hajtottam, hajtottam, hogy kész legyen a munkámmal, de 12 óra után bement a rádió, hogy nem engedélyezik felvonulást. Utána meg, hogy engedélyezik. Erre anyám azt mondta: Jobb lesz, ha itthon maradsz! – Gondolj az apádra és a bátyádra. Hátha lövöldözés, összetűzés lesz. Különb is, még az előszoba hátra van, úgyhogy tessék azt megcsinálni! – Éppen hogy besötétedett, amikor a szomszédasszony lélekszakadva rohan fel: – Jani bácsi, Jani bácsi! – Mi van? Mi van? – Döntik a Juszufot a téren! – A Peterdy utca és a Dózsa György út sarkától a harmadik házban laktunk. – Mit döntenek? – A Juszufot. – Mindenki a környéken a Sztálint csak Juszufnak hívta. Az volt a gúnyneve. – Ugyan már, bebeszéli a hülyeségeket. Most ugratni akar bennünket? – Szedje össze magát és menjen le! Forrong egész Budapest délután 3 óra óta. Ruzsik haza, meg nem tudom, miket kiabálnak! – Gyorsan felkaptam én is a ruhámat, s apámmal lementünk. Tényleg akkor már hozták a lángvágót. Nem tudták sehogy sem teherautókba lehúzni acélkötelekkel. Egy buszgarázs volt ott nem messze tőlünk. Elkezdtek mondani az emberek, hogy a buszgarázból hozunk lángvágókat. Ugyanakkor jött a hír, hogy nagy botrány van a Rádiónál. Nem engedik beolvasni a tizenhat pontot, a Gerő-beszéd felbőszítette az embereket, mi egymás. Az egyik teherautóra, ami éppen kiállt a húzogatóból, felugrottunk és irány. Mondtam apámnak: – Szia, én megyek. Mondd meg anyunak, hogy nyugi. – Felugrottam az autóra és mentünk a Rádióhoz. De már a Rádióig nem tudtunk bemenni, az Astoriánál megálltunk. Akkor mondta apám: – Na kislányom, forradalom van! – Akkor már boldog-boldogtalant csókolgattunk.”

Mária a teherautóval eljutott az Astoriáig, onnan gyalog közelítette meg a Bródy Sándor utcát. Egy darabig csak figyelte, mi történik.

„Én a telefonfülke mögül néztem az eseményeket. Egyszer csak azt vettem észre, hogy egy katona megfog, és a földhöz vág és üvölti, hogy fekédj! Ő pont benézett az orgonabokrok közé, amikor meglátta a torkolattüzet. Amikor az első sorozat jött felénk, meg ugyanakkor lőttek a Bródy Sándor utcai ablakokból is ki, a tömegre. Amikor lehaltam, amikor lelőttek, akkor vettem észre, hogy az István útról a legjobb haverom volt

ez a katona. Ő sem vette észre, hogy engem lőkött le. Ránéztem: – Elemér, te vagy? – Mari te vagy? – Felnéztünk a telefonfülkére és úgy derékmagasságban rengeteg golyó fúródott bele. Ketté lőtték a telefonfülkét, ahol én álltam. Akkor elkezdtek jajgatni a sebesültek: – Segítség, segítség, segítség! – Ott kezdtem el a vöröskeresztes tevékenységemet. Üvöltöttem: – Férfiak, jöjjenek, szedjék össze a sebesülteket! Vigyüki ki innen a tűzvonalból! – Tudom, hogy az első sebesültekkkel én is rohantam, mert ott volt a Trefort utcai rendelő a hátam mögött. Az még akkor nyitva volt, mert 8 óráig volt nyitva, s ez fél kilenckor kezdődött. Ők se tudtak hazamenni. Oda rohantam be kötszereket kérni. Rohantam ki, kötöttem, és azután már csak úgy hordták hozzám a sebesülteket. A fiúk meg tovább vitték őket a Baross utcai klinikára, meg a környékbeli helyiségekbe. Ott kezdtem el.”

Máriától nem volt idegen a vöröskeresztes karszalag. Kilenc évesen édesanyjával bejárt a Szövetség utcai kórházba, elkelt a segítségük, mert a háború alatt rengeteg sebesült volt a kórházakban. Budapest „második Sztálingrád” volt.¹⁰⁹ Akkori házukkal szemben a kórház orvosai laktak, így ismerték, és el is fogadták a kislány segítségét. Később elvégzett egy vöröskeresztes tanfolyamot, édesanyja nyomdokaiba lépve. ’56-ban családja egyetértett vöröskeresztes szolgálatával. „Azt mondta anyám, hogy ott a helyed kislányom. Az embereket menteni kell, most harcok vannak. Ha 10 embert megmentesz, az is a javadra válik.”

Mária a IX. kerületi Bakáts téri kórházba szállította a sebesülteket.

„25-én, a véres csütörtökön nagyon későn jött el hozzánk a hír. Mi már csak akkor értünk ki a térre, mikor a halottakat kellett összeszedni. A sebesülteket elszállították. Rengeteg halott volt a Kossuth téren. Akkor építették a metrót. Az az épület, ahol a metró van, akkor üres volt, mert ott voltak a keszon-munkák, nagy fapalánkkal elke-
rítve. Oda kellett behordanunk a halottakat. Ott segédkeztem a halottak behordásánál, utána visszamentünk a kórházba. 26-án a Kiliánál voltak lövöldözések, akkor odamentünk. Ott segédkeztem. A sofőr volt ott és én. De volt úgy, hogy jött velünk egy-egy fiú is, aki elsősegélynyújtó volt vagy vöröskeresztes. Általában úgy volt, hogy bekötöttük a sebeket, betettük őket a kocsiba és indultunk a kórházba. Azután csend lett, mert fegyverszünet lett. Utána 30-án volt a pártház ostroma. Akkor odamentünk. Az egyik sarkon van a pártház, a másik sarkon pedig volt egy nemzetközi kollégium. Azt hiszem, görögök meg szerbek voltak abban a kollégiumban. Annak a kapualjában, ahol most

¹⁰⁹ ROMSICS Ignác, Magyarország története a XX. században, Osiris, Budapest, 2001, 268, UNGVÁRI Krisztián, Budapest ostroma, Corvina, Budapest, 2001.

egy francia fotóriporter emléktáblája van, annak az épületnek a kapuja alatt kötöttem a sebesülteket, mert nekem azt mondták, hogy ne gyere ki, hanem behozzuk a sebesülteket. Ez volt 30-án. Egészen sötétedésig, szürkületig kinn voltunk. Onnan visszamentem a kórházba. Azután átmentem a Ráday utcába, mert szóltak, hogy gyere hozzánk, mert nincs vöröskeresztesünk. Akkor elmentem oda. Végül aztán a Tompa utca 10-ben kötöttem ki.”

November 4-én társai még nem akarták feladni a harcot, és ő sem hagyta abba a vöröskeresztes munkát. Már látták a Nagyvárad téren a szovjet tankokat, de elindultak lőszerért a régi Zalka Máté laktanya fegyverraktárába. Egy kisebbfajta teherautót megtöltöttek a fiúk lőszerrel, ráültették Máriát a ládák tetejére, s így mentek vissza a Tüzoltó utcába, a tankok között. November 5-én még harcoltak, de aztán fel kellett adniuk a küzdelmet.

„Mert akkor valaki már beköpött bennünket, hogy a Tompa utca 10-nek az alagsórában és a pincéjében vagyunk. Bejött egy tank az utcába és az ágyúcsövével szépen belőtt az óvóhelyre. Akkor már nagyon sok halott volt, sebesültek is voltak. Nem tudom pontosan, hogy 6-áról 7-ére, vagy 7-éről 8-ára virradó éjszaka-e, de kitértünk. Mert akkor mondták, hogy vigyázatok. A házak fala a pincékben át volt törve. Még régről, ’44–45-ben is voltak az ún. vészkijáratok egyik helyiségből a másikba, azok át voltak törve. Egyik házból átmehettünk a másikba a pincén keresztül. Jött a hír, hogy jönnek az oroszok és keresnek bennünket a pincében. A József körúton, a Tompa utca 4. vagy az 5. házának kapualjából törtünk ki. Voltunk olyan 15–20-an. Mindenki rohant át a Bakáts téri kórházba. Ott aztán átöltöztünk, és egyenként jöttünk ki a klinikáról. Én hazamentem. Ugyanakkor jött a hír, hogy a legjobb barátunk, aki a Péterfy Sándor utcai kórházzal lakott szemben, egy mesterlövész fejen lőtte. Egy szülő mamát vitt a kórházba mentőautóval, vagyis vöröskeresztes autóban, egy mesterlövész fejlődést adott neki. Még a mentőautót is lőtték. Ez egy mesterlövész lehetett, biztos ávós volt. Ott a Péterfynél nagyon sok sebesülés volt, mert egy mesterlövész lőtte a vöröskereszteseket is, meg akik csak mozogtak ott. A Bede Karcsi kapott fejlődést és élet és halál között volt. Megműtötték, de nem tudott enni. Gyorsan felmentem hozzá a kórházba. Tudom, hogy a kávé kanálnak a nyelét tettem a fogai közé, mert se beszélni, se enni nem tudott. Úgy szűrtem be neki az ennielót a szájába. Bejártam azután hozzá. Az édesanyjának azt mondták, mikor élet és halál között volt a fia, hogy kint van Bécsben. Közben a lakásuk ablakából rá lehetett volna látni arra az ablakra, ahol élet és halál között volt a fia. Az ablakon keresztül lehetett volna látni, hogy ő ott feküdt. Mondta nekem: – Megjött már az Öcsi Bécsből? – Addig, amíg át nem esett a krízisen, addig nem mondhattuk meg neki. Úgy tudta az édesanyja, hazudtunk neki, hogy

Bécsben van. Akkor mondtuk meg Bede néninek, hogy nem Bécsben volt, amikor már túl volt az életveszélyen. Akkor megmondtuk, hogy fejlődést kapott, de most már lehet látogatni.”

Mária ezt a barátját látogatta a Péterfyben, amikor ismerősei szölkáltak neki, hogy a kórház alagsorában megbeszélést tartanak. Ekkor hallott először a december 4-ére tervezett nőtüntetésről, amin részt is vett, s ami miatt letartóztatták.

Mária a megtorlás idején¹¹⁰

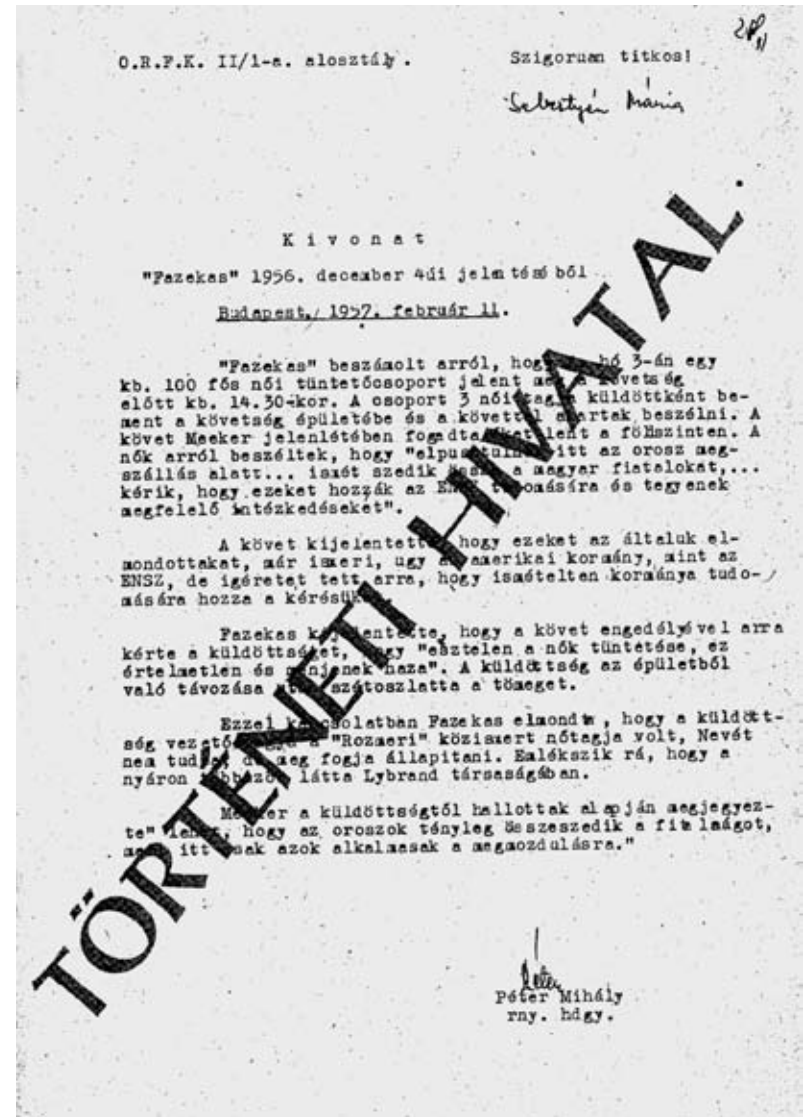
Mária december 4-én és 5-én megtartott nőtüntetésen való részvétele nem volt tudatos. Peregtek a napok egymás után, a harcokból hazatért lány nem jegyezte meg a Péterfy pincéjében hallottakat. December 4-én édesanyját kísérte a városba, s akkor látta meg a gyülekező nőket, s jutottak eszébe a Péterfyben hallottak. A Városligetnél csatlakozott a menethez. A tüntető nők egy része a Hősök teréről az amerikai nagykövetség felé indult, ekkor Mária az élre került, vöröskeresztes karszalaggal a karján.¹¹¹

1957. január 10-én kísérletet tett az ország elhagyására, menekülni akart, mert tudta, hogy társai nagy részét már letartóztatták. Szombathelynél akarta átlépni a határt, édesapja kísérte el. A határ lezárása miatt azonban nem találta olyan embert, aki vállalta volna a kockázatot, hogy átvigye a lányt. Viszszamentek Budapestre, letartóztatása hamarosan be is következett, 1957. február 15-én éjszaka. Máriát már korábban elkezdtek követni, de ebből semmit nem vett észre. Az utolsó napokban mindig mindenhol a nyomában voltak, figyelték lépéseit. Csak utólag konstátálta, hogy a hódolónak vélt fiatalember a karhatalomhoz tartozott.

„Tudtam hogy egymás után folytak a letartóztatások. A Péterfy Sándor utcai kórházból már figyelmeztettek engem, hogy ne nagyon járjak be Öcsihez, mert onnan is viszik az embereket. Híre ment, hogy ezt letartóztatták, azt elvitték, amazt elvitték. De feb-

¹¹⁰ SZAKOLCZAI Attila szerint a forradalom utáni megtorlás két szakaszra osztható. Az első 1957 tavaszáig tartott, ezt az időszakot a korlátozatlan terror jellemezte, a második '57 tavaszától 1959-ig, amikor a párt kijelölte, hogy kiket kell a legsúlyosabban megbüntetni (*Az 1956-os forradalom és szabadságharc*, 1956-os Intézet, Budapest, 2001, 87–99.) A forradalom utáni megtorlás jellemzésére VALUCH Tibor a „szeszélyes szisztematikuság” jelzőt találta megfelelőnek (*Metszetek. Válogatott tanulmányok*, Argumentum–1956-os Intézet, Budapest, 2006, 91.).

¹¹¹ A továbbiakról a kötet III. fejezetében már volt szó.

Rendőrségi jelentés Sebestyén Mária 1956. december 4-ei tevékenységéről.

ruárban honnan gondolhattam volna, hogy velem is megtörténik? Dolgoztam egy vendéglátóban – milliószer volt, hogy megvártak, hazakísértek. Halvány dunsztom se volt, hogy engem figyel az a pali... Az volt a szerencsém, hogy én kaptam a Hosszú Mari becenevet a IX. kerületben. Ez úgy ragadt rám, ez a Hosszú Mari, hogy ketten voltunk szőkéék, mind a ketten Marik voltunk, és mind a ketten vöröskeresztesek voltunk. Úgy tudtak megkülönböztetni bennünket egymástól, hogy én a 177 cm-re megkaptam a Hosszú Mari nevet. A másik szerencsém pedig az volt, hogy dolgoztam a Korányi Kórházban is, s december elején bementem, és a gazdasági igazgatótól kértem egy olyan igazolást, hogy én az egész harc ideje alatt a kórházban teljesítettem szolgálatot. Megkaptam ezt a papírt, s benne volt mindig a személyi igazolványomban. Amikor letartóztattak és az első kihallgatásom volt, akkor megkérdezte tőlem a kihallgató, hogy én vagyok-e a Hosszú Mari? Abban a pillanatban kapcsoltam, hogy vigyázz! Mert ez a név már elhangzott és ezt keresik, vagyis engem keresnek. De a Hosszú Mari neven! A tüntetésen nem tudta senki se, meg akik letartóztattak, azok sem tudták, hogy a Hosszú Mari, meg a Sebestyén Mária egy és ugyanaz a személy. Hosszú Marii keresték a lakásban és nem Sebestyén Mária. Mondtam, hogy hoppá, vigyázat, mert itt észnél kell lenni. Ez a név már nagyon sokszor felmerülhetett. Mondtam a kihallgatómnak: – Elnézést, de én Sebestyén Mária vagyok, ott van a személyim. – Akkor kinyitotta a személyimet, abból olvasta el, és abból kérdezte vissza az összes adataimat: hol születtem, mikor születtem, anyám neve, hol lakok, apám neve. És amikor kinyitott, meglátta az igazoló papírt a Korányi Kórházból: – A harcok ideje alatt a kórházban teljesítet szolgálatot. – Már meg volt döntve, hogy esetleg én bármelyik csoportnál lettem volna, ahol felmerült ez a név. Folyton kérdezte minden egyes kihallgatásomon: – Találkoztam-e a Hosszú Marival és beszéltem-e vele? Hogy hol láthattam a Hosszú Marit, akire azt mondták, hogy ott megy a Hosszú Mari? – Mondtam neki: Ne haragudjon, én nem találkoztam vele. Azt se tudom, hogy ki a Hosszú Mari. – Ez volt a szerencsém, hogy rögtön kapcsoltam, hogy mi van. Mert e nélkül hozzácsatoltak volna a fegyveres csoportok ügyéhez. Akkor az halmozottat jelentett volna. De így engem csak a nőtüntetésért ítélték el. Ha én nem szerezem meg december elején ezt az igazolást, hogy a harcok alatt a Korányi Kórházban teljesítettem szolgálatot, akkor zúrtban vagyok.”

Letartóztatásának éjszakáján a Gyorskocsi utcába vitték, ahol magánzárkába tették. „Legelőször mindig az amerikai kapcsolatomra volt kíváncsi a kihallgató tiszt, s hogy én kémkedtem az amerikai követségnek, mert a katonai attasé megismertem '56 tavaszán. Mindenáron rám akarták fogni, hogy az '56-ot külföldről szervezték meg és én benne voltam és a katonai attasé utasított arra, hogy engem beszervezzen az '56-os előkészítésbe. Egy hónapig azt mondták, hogy én kémkedéssel va-

gyok vádolva, statáriális bíróság elé fognak vinni és ki leszek végezve és ehhez hasonló. Egy idő után kezdték aztán a nőtüntetést.”

Egy teljes hónapig nem mehetett levegőre. Kihallgatója szerint azért nem engedélyezték számára a sétát, mert nem volt hozzájuk őszinte. Március közepén krónikus hányást kapott, minden kijött belőle, amit elé tettek. Máriaát orvosi vizsgálatra küldték, diétára fogták, s mivel állandó légszomjra panaszkodott, orvosi javaslatra engedélyezték számára a sétát – először március 20-án. „Az udvar külön cellákra volt osztva, s csak minden másnap vittek le sétára.

A Gyorskocsi utcára mint a poklok poklára emlékezett vissza. „A kihallgatásoknak a brutalitása, ahogy beszélnek ezek a kísézők, akik föl kísérték a vattatásra, ahogy szorították a kezemet, ahogy löktek föl a lépcsőn, ahogy megállítottak, majdnem belöktek a kihallgatói szobába, szóval az egész légkör, nem beszélve arról, hogy akik a Fő utcában voltak női smaszerek, azokról mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy úri nők voltak. Úgy beszéltek az emberrel, mint a kapcaronggyal, mi mindenek voltunk, csak éppen emberek nem. Voltunk rohadt ellenforradalmárok, csőcselék, gyilkostól kezdve a különböző megjegyzésekig. Az őrszolgálatról is megkaptuk: – Mit akar maga? Mit pofázik? Mikor ölték az embereket, akkor nem volt ilyen nagy pofájuk!”

Mária erősnek szerette volna mutatni magát, de még a rendszerváltáskor is megtörtén nyilatkozott.

„Mint egy seb, amikor keletkezik. Az idegrendszerem, az annyira labilis volt a tortúra után. Nem mertem nappal sírni, csak éjszaka. Amikor tudtam, hogy nem figyel oda, vagy amikor leültem a WC-re, mert csak ott tudtam a hátamat kiegyenesíteni. Oda kellett ülnöm, hogy egyenes lehessen a hátam. Amikor ott ültem, akkor nem látta az arcomat, mert az oldalt volt. Ha elfordultam a fal felé, akkor tudtam sírni. Nekik soha nem mutattam, hogy én sírok.”

Elmondása szerint háromszor verték meg. Ült a kihallgató szoba közepén, vattatója sétálgatott körülötte kezén bokszesztyűvel, s amikor elégedetlen volt a kapott válasszal, akkor mindkét oldalról fültövön vágta a lányt. Az egyik ilyen eset után úgy megsérült a füle, hogy másfél hónapig gennyes lé folyt belőle. Sérülését bekötötték, de sebe folyamatosan szivárgott. Április 28-án vitték át a Markóba, s csak onnan küldték rabkórházba, gyógykezelésre. Mária a kórházban volt, amikor édesanyja beszélőre mehetett. A már korábban szívbeteg édesanyját a rabkórházban látta utoljára.

„Amikor meglátott, gézzel bekötött fejjel, csak az arcom volt kinn, mert dunsztot raktak rá. Gézzel volt leköve az egész fejem. A rácson keresztül nyugtattam anyámat. – Középfülfő-gyulladásom van. – Nem mondtam meg neki, mi van, nem mondhattam

meg neki, mert ott állt a fegyőr a hátam mögött, aki kísért. Erre azt mondta: – Tudom, kislányom, tudom. – Ez volt vasárnap. Hétfőn reggel arccal leborulva találták meg az ágya mellett. Keddre virradóra egy órákor meghalt. Agyembóliát kapott.”

Mária előtt édesapja megpróbálta eltitkolni édesanyja halálát.

„Mikor már másodszor az apám jött be a beszélőre, és nem tudtam elképzelni, hogy mi lehet az anyámmal, először még elhittem, hogy anyám átadta a beszélőt az apámnak, másodszor már nem hittem el, hogy az anyám lemondott arról, hogy lásson. – Mi van anyával? – Ne haragudj, hogy a múlt hónapban nem mondtam meg, de édesanyádat elszóltotta az Úr. . . – Borzasztó lelkiállapot, az egyik az, hogy az ember be van zárva, a másik az, hogy vasrácson keresztül tudja meg, és nem is tudtam még apám nyakába sem borulni, mert ha megfogtam a rácsot, abban a pillanatban üvöltöttek rám, hogy vegye le a rácsról a kezét. Közben az egészségügyis smasszernő, aki ott állt mellettem (később tudtam csak meg, hogy kicsoda az illető, hogy ő volt a Korbácsos Rózsai, mert így ismerték a Markóban), odakiáltott a fegyőrnek, hogy mért bóg ez a nő? Erre azt mondta, hogy hagyja békén – még a fegyőrnek is volt valami érzése –, most tudta meg, hogy meghalt az édesanyja. – Csípőre tette a kezét és azt mondta: – Minek kell hisztizni, másnak is megdöglött az anyja! – Aztán jött egy másik rabnő, szintén hozták le beszélőre, azt kérték meg, hogy engem fogjon meg és támogasson fel a lépcsőn, mert akkor már jártányi erőm sem volt. Azután rosszul lettem fönt a cellában. Fölhívták ezt a Korbácsos Rózsit, hogy adjon valami idegnyugtatót. – Minek az neki, elég neki egy aszpirin! – Míg élek nem fogom elfelejteni azt a napot”

A kémkedés vádját egy idő után elejtették, nem tudtak rábizonyítani semmi ehhez fogható, maradt „csak” a nőtüntetés. „Kisidősként” (egy év hat hónap) került Kalocsára.

Mária a megtorlás után

1958 márciusában szabadult. Először hazaköltözött az édesapjához, aki felesége halála után kisebbre cserélte otthonukat, és újra megnősült. Mária egy ismeretlen lakásban találta magát, de a legnagyobb változást mégis a mostohaanya megjelenése jelentette, akivel még négy gyermek költözött a két-szobás lakásba, s a három generáció nehezen fért meg egymással.

Mária hamarosan gyermeket várt, de nem ment férjhez, így nem költözött el otthonról. Az új feleség és Mária között a viszony egyre inkább elmérgesedett. Az asszony rossz szemmel nézett a nagylány múltjára, féltette gyermekeit a „rossz” politikai befolyástól, még inkább a családot érhető hátrányoktól.

„Azzal fenyegette apámat, hogy nem tudja fölnevelni a fiait demokratikusan, mert én börtönben voltam. Ezzel maga mellé állította apámat.”

Mária a szülés után hat hónappal hetes bölcsődébe adta gyermekét. Egyik nap kislánya nagyon megfázott, s kórházba kellett szállítani. Középfülfő gyuladást állapítottak meg nála. A pici állapota nem változott a gyógyszerek hatására sem, s végül a műtét mellett döntöttek az orvosok. Későnek bizonyult azonban a beavatkozás, a gyermek életét nem tudták megmenteni. 1960-ban meghalt, másfél évesen.

A gyermekét gyászoló anyának hamarosan otthonát is el kellett hagynia, mostohájának sikerült elérnie, hogy véglegesen elszakítsa apjától. Albrétbe költözött.

Családi életének teljes összeomlása mellett még azzal is szembe kellett néznie, hogy sehol nem tudott elhelyezkedni. Mária is belekerült abba az ördögi körbe, amibe az összes szabadlábra helyezett forradalmár: munkát csak tiszta erkölcsi igazolvánnyal, „priusz” nélkül kaphatott volna; ezzel nem rendelkezett, ezért közveszélyes munkakerülés miatt újból börtönbe kerülhetett volna.

„Egyetlen egy helyre nem kellett csak erkölcsi igazolvány. A vendéglátóiparban vagy az üzemi konyhán a mosogatólánynak. De ott is volt személyzeti osztály, s a személyzetis lekérte az erkölcsi igazolványt, mielőtt felvette volna valaki a munkát. Bement a büntetésvégrehajtásra, a kapitányságra vagy a rendőrségre, ahol nyilván voltunk tartva, és összeegyeztették az adatokat. Hoppá ez politikai, és most szabadult, csak letagadta, hogy ült! A személyzeti osztály ezért volt. Minden személyzetisnek utána kellett nézni, hogy kit vett fel. Abban a pillanatban, amikor kérték az erkölcsit, meg kellett mondani, hogy elnézést, én most szabadultam. Megkérdezték, hogy miért ültem. Elmondtam a válaszomat, de egy szuszra: – A Magyar Népköztársaság megdöntésére irányuló folytatólagosan elkövetett igazgatás büntette miatt. – Ez volt a vádpontom.”

Ahol nem mondta meg, hogy börtönből szabadult, ott is kiderült, s egy-két nap múlva elbocsátották. Mária éveken keresztül udvaros, üzemi konyhás, legjobb esetben levélhordói beosztást tudott magának szerezni.

Minden szempontból kilátástalannak tűnő helyzetéből a házasságba menekült. Rosszul választott, férje alkoholista volt, s házasságuk hamarosan megromlott. Hét évig éltek együtt, háromszor próbálta felbontani házasságát, de egyszer sem sikerült. A férj ismerte múltját, és tudta, hogy Mária nem árult el mindent magáról a kihallgatásokon, ezért tudta a válást sokáig megakadályozni.

Mária második házasságával talált újra önmagára, tíz évvel szabadulása után. Második férje özvegyember volt, aki egyedül nevelte három fiát.

„A második férjem egyszer csak azt mondta: – Én nagyon megszerettelek. Egyet kérek, leszel-e az én feleségem – Én tudtam, hogy három gyerek van: 13, 14, 15 évesek voltak a gyerekek. Mondtam, hogy egy feltétellel: – Annak nincs semmi értelme, hogy mi megesküdjünk és valamelyik gyerek nem fogad el. Lesznek a torzsalkodások. Nem fogadnak el, nem tudok beilleszkedni közétek. Három fiú van, mind a három tinédzser, a legrosszabb korban vannak a gyerekek. Legalább egy 6–8 hónapos próbaházasságot kössünk. Amennyiben én el tudom fogadtatni magamat a gyerekekkel, és én is el tudom fogadni a gyerekeidet, mert én téged nagyon szeretlek, nagyon becsüllek és tisztellek, akkor nem bánom, házasodjunk össze. – Úgy alakult, hogy hamarabb lettem édesanya, mint feleség. Karácsony szenteste volt. A belső szobában van mindig a karácsonyfa. Az én családomnál úgy volt a Karácsony este, hogy összefogódkodtunk a karácsonyfánál. Tudom, hogy úgy álltunk: Andris, férjem, Péter, én és mellettem a Tomi. Összekapaszkodva, Mennyből az angyal, csillagszóró, minden. Mikor feloltottuk a villanyt, kellemes karácsonyi ünnepeket kívántam mindenkinek. – Mi lesz, először megnézik az ajándékokat, vagy vacsorázzunk? – Először vacsorázzunk, mert még ilyen isteni illatokat! – Már két nappal előtte mindig bejöttek a konyhába, hogy megint mit sütsz, mit főzöl? Mi lesz itt, lakodalom? – Mert még az életükben ilyen készülődést nem láttak. Terített asztal, abrosz. Minden előre el volt készítve. A három gyerek elébem állt, egyszerre mondták: – Kellemes karácsonyi ünnepeket kívánunk, édesanyánk! – Életem legnagyobb karácsonyi ajándéka, még a mai napig is. Hiába kaptam aranygyűrűtől kezdve akármit. Ez életem legszebb karácsonyi ajándéka volt. Mivel a kislányom 18 hónapos volt, hogy meghalt, tőle nem tudtam megkapni, hogy édesanyám. Három idegen gyerektől kaptam meg. Elkezdtem rettenetesen sírni, hogy megkaptam, hogy édesanya lettem. Akkor azt mondták, hogy fejezd be a bőgést, mert újra Mária leszel. Akkor befejeztem a bőgést. Nagyon csodálatos szép életem volt a férjemmel, a gyerekekkel.”

Megjegyzések az élettörténethez

Az interjú során Mária társasági életet kedvelő fiatal lánynak mutatta be magát, aki kiterjedt baráti körrel rendelkezett. Sportolt, táncolt, s olyan pályát választott magának, ahol emberek között lehetett. Így nem meglepő, hogy egyetemista barátaitól folyamatosan hallott a műszaki egyetemen készülőtüntetésről. Ennek ellenére nem volt tudatos a forradalomhoz való csatlako-

zása, sodródott az eseményekb. Társadalmi kapcsolatainak és személyiségének volt köszönhető, hogy aktívan részt vett a szabadságharcban. Szülei nem tiltották a vöröskeresztes munkától, édesanyja inkább biztatta is erre.

A forradalomban egyszer vöröskeresztes nővér, máskor fegyverszállító volt, igyekezett ott jelen lenni, ahol a dolgok történtek. Elbeszéléséből megtudhatuk, hogy a forradalom alatt nem gondolt a halálra, vakmerő módon vállalta fel az életmentést. A következményekre alig gondolt. Élettörténete arra enged következtetni, hogy Mária csak a börtönben döbbsent igazán arra, hogy mibe keveredett.

Történeteit sok esetben nem lehetett szó szerint idézni, az érzelmeit felkavaró emlékek miatt gyakran szaggatottan, önmagát ismételve beszélt. Életének nyugalmas, békés életszakaszaira emlékezve viszont már mások által is átélhető, gyönyörű elbeszéléseket mondott el.

Mária megtorlás utáni élettörténete az otthonteremtés viszontagságairól szólt. A börtön után reménytelenül kaotikus lett az élete, hosszú éveken keresztül küzdött boldogságáért és nyugalmaért.

Élettörténetének központi magja az édesanyjáról és a saját anyaszerepéről szólt. Édesanyját úgy mutatta be, mint aki a család legnehezebb pillanataiban mindig is helyt tudott állni, majd ez az édesanya belehalt abba, hogy lányát szenvedni látta. A börtönévek után Mária is anya lett, de amikor elveszítette gyermekét, elveszítette családját is. Több mint tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy otthont tudjon teremteni.

Anyává válásának történetét az új élet születésének keresztény szimbolikájával kapcsolta össze, mert mindez Karácsonykor történt. A karácsonyfa alatti kézfogás, a sütemények illata, s a fogadott gyermekek vallomása: mind-mind az ő révbe érkezéséről szólt.

Mária évtizedes küzdelem után visszaailleszkedett a társadalomba. Élettörténetében nyomon követhetőek a kitaszítottság, a lecsúszás és a felemelkedés különböző szakaszai. A visszaailleszkedés az ő esetében azt jelentette, hogy megkapta az élettől a számára legfontosabbat, az anyává válás lehetőségét.

IV. A FORRADALOM MEGTORLÁSA UTÁNI TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ¹¹² – VISSZATÉRÉSI STRATÉGIÁK¹¹³

Mi várt a megtorlást elszenvedett lányokra, asszonyokra a '60-as évek Magyarországon? Kiknek volt könnyebb, illetve nehezebb visszatérni a hétköznapokba? Milyen feltételek mellett kellett új életet kezdeniük a forradalomban részt vett lányoknak? Ezekre a kérdésekre keressük a választ, hiszen a társadalomban való újrakezdés központi helyet foglalt el az érintettek élettörténetében.

A megkérdezettek szerint a forradalom bukása után megszűnt a társadalomban az a látványos „nemzeti egység”, amiről *A forradalom napjai, női emlékezet* című fejezetben számolhattam be. 1957 januárjától fokozatosan feloszlottak az ellenálló csoportok, s az események aktív résztvevőinek élete a menekülésről, a bujkálásról, a letartóztatásról szólt. Csökkent az ötvenhatosok társadalmi támogatottsága, mert megjelent a félelem, az elkeseredettség, s ezzel együtt az árulás is. A börtönbe került személyek környezetében mindig került egy-egy szomszéd, munkatárs, aki hajlandó volt jelentéseket adni és ezzel tanúsítani a hatalom iránti lojalitását az illetékesek előtt. A karhatalom mindig talált egy-egy tanút az '56-os „vétkes” bizonyítására.

E magatartás mellett természetesen a szolidaritás sem tűnt el teljesen, de a föld alá kényszerült. Minden szegyetlenes árulás és cserbenhagyás ellenére az interjúalanyok mind arról vallanak, hogy a társadalom együtt érző maga-

¹¹² A megtorlás témakörében több feldolgozás készült, legfőképpen lásd SZAKOLCZAI Attila, *A forradalmat követő megtorlás során kivégzettekről = 1956. Évkönyv*, III., i. m., 236–248, VALUCH Tibor, *A megtorlás természetrajza. Hajdú–Bihar megye 1956–1957 fordulóján = Uő., Metszetek*, i. m.

¹¹³ A fejezet megírásához a kutatás során elkészült összes élettörténeti interjú és az Oral History Archívumnak a témához kapcsolódó interjút használtam fel. Összesen harmincöt interjút elemeztem a társadalmi integráció szempontja szerint, majd az általam felállított kategóriák legtipikusabbnak vélt élettörténeteit szerkesztett formában teszem közzé.

tartása volt az, ami igazán segíteni tudott a megtorlás után ellehetetlenült embereken. Nem a hatalom jóindulatán, sem az egyén ügyességén múlt az, hogy az eseményekben részt vevők többsége képes volt új életet kezdeni. Az újrakezdéshez sokak összefogására volt szükség, és ezen belül is leginkább a család megtartó ereje számított.

A legsúlyosabb megtorlás azokra várt, akik fegyverrel is harcoltak a szabadságért, illetve azokra, akik a forradalom szellemi vezetését vállalták. Őket, amennyiben Magyarországon maradtak, minden körülmények között felkultatták, és halálra vagy börtönre ítélték. Az érintettek hozzátartozói legtöbb esetben osztoztak az áldozatok sorsában, ami a társadalmi kirekesztést és az egzisztencia elvesztését jelentette. Hozzá kell tenni, hogy az adott körülmények között a hatalom a legkevésbé tudott és akart azokon bosszút állni, akik „csak” részt vettek a tüntetésen, vagy az események háttér munkáit – mint amilyen a főzés, az elsősegély nyújtása, vagy a fotózás – szervezték.

Kézenfekvő lenne azt gondolni, hogy annál kevésbé tudtak az érintettek visszailleszkedni a társadalomba, minél nagyobb és hosszabb büntetésben részesültek. Ezzel azt feltételeznénk, hogy az 1956–ot követő megtorlás után a forradalomban valamilyen módon részt vett személyek további életét a hatalom irányította. Akit elért a büntető végrehajtás, annak a megtorlás után számolnia kellett azzal, hogy a hatalom még sokáig nem bocsát meg neki. Büntetett előéletű csak stigmával megjelölt erkölcsi igazolványt kaphatott, aminek egyenes következménye lett, hogy éveken keresztül lehetetlen volt munkát találnia. A hivatalos szervek mindent elkövettek annak érdekében, hogy az '56-osok ne érezhessék egyenjogú állampolgároknak magukat a börtön után sem, megakadályozták, hogy az '56-osok munkához, lakáshoz, esetleg jobb beosztáshoz jussanak.

Másfelől azonban nagyfokú eltérések mutatkoznak az '56-osok életútjában a társadalomba való visszailleszkedés szempontjából. A megkérdezettek sorsa többféleképpen alakult, attól függően, hogy az illető személy milyen segítséget kapott környezetétől. Ezért nemcsak a hatalom akaratától függött az, hogy ki hogyan integrálódott a társadalomba, hanem magától a társadalomtól is, mégpedig a társadalom egyénnel szembeni szolidaritásától. Akinek a támogatásból több jutott, az könnyebben boldogulhatott, akinek kevesebb, az esetleg egészen a rendszerváltásig kirekesztett maradt.

Az élettörténetek szerint az érintettek leginkább két feltételt tartanak ma számon, ami az akkori társadalmi visszailleszkedésükhöz elengedhetetlenül

szükséges volt. Az egyik a munkalehetőség megtalálása, amivel egzisztenciális problémák oldódhattak meg; a másik tényező pedig az egyén által átélt traumák feldolgozása volt. Ezek variációit vettem figyelembe, amikor a társadalmi integráció módjait foglalmaztam meg. Három csoportról érdemes beszélni: 1.) sikerebben integrálódókról; 2.) lecsúszottakról és 3.) kiközösítettekről.

Az első csoportba kerültek azért illetheti a „*sikerebb*” jelző, mert nekik többé-kevésbé sikerült visszajutniuk ugyanabba a társadalmi rétegbe, amelyből a forradalom miatt kiszakadtak. A „*lecsúszottak*” a korábbi társadalmi rétegükbe soha többé nem kerülhettek vissza. A „*kiközösítettek*” sorsa egészen a rendszerváltásig változatlan volt. Egy-egy személy élettörténetében akár mindhárom módzat is megtalálható, csak különböző éle szakaszban, különböző intenzitással. Fontos hangsúlyozni azt a tény, hogy igen kevésé múlt az egyéneken az, hogy melyik integrációs stratégiába került élete során, azt sokkal inkább az őt körülvevő társadalmi környezet határozta meg.

A SIKERESEBBEN INTEGRÁLÓDÓK

A „*sikerese*” kategóriájába azok a személyek tartozhattak, akik 1956 után a hatalom akarata ellenére ugyan, de visszailleszkedtek oda, ahová a forradalom előtt tartoztak. A szakmunkás ismét szakmunkás tudott lenni, még akkor is, ha az a gyár nem fogadta vissza, ahonnan börtönbe került, az értelmiségi folytathatta tanult hivatását, még akkor is, ha ő sem került vissza a forradalom előtti munkakörébe. A „*sikerese*” minősítés a többiek sorsához képest értendő, nem azt jelenti, hogy a társadalmi többség által irigyelt, anyagiakban gondtalan, felhőtlen élet várt volna rájuk. A kifejezést a halálraítéltekhez, a karrierjüket végleg elvesztőkhöz vagy a társadalomból kieresztett társaik életútjához képest kell értelmezni. Mi állhatott ennek hátterében? Elsőként a családot kell említeni, ahová visszakerülhettek, ahol ellátásuk biztosított volt és ahol kivárhatták, míg sorsuk jobbra fordul. Ebben a csoportban legtöbben a régi barátoktól, a szomszédoktól, a munkatársaktól is kaptak segítséget. Számukra adott volt egy közeg, amelyben szabadon mozogtak, amelyben nem kellett titkolózniuk, nem kellett átírni múltjukat, sőt azt büszkén felvállalhatták. A sikeresek életében akadtak olyan ismerősök, jóakarók, akik munkát ajánlottak nekik. Az első időszakban ugyan nem válogathattak, bármit el kellett

vállalniuk, de a távolabbi cél a „visszakerülés” volt. Visszamenni az egyetemre, a kórházba, a tervezőasztal mögé, vagy az esztergagép mellé. Ez a fajta társadalmi integráció akkor volt lehetséges, ha a környezetben voltak befolyásos barátok, esetleg jóindulatú főnökök, s ehhez társult még az, ha az illető szakmája nélkülözhetetlennek számított a népgazdaság számára. Az orvosnak, a szakmunkásnak, de még a lelkésznek is könnyebb volt elhelyezkednie, mert hiányszakmában volt képesítése.

Leginkább a környezet megértésén és áldozatvállalásán múlt, hogy az egyén a megtorlás alatti traumákat és az egzisztenciális ellehetetlenülést képes volt-e feldolgozni vagy sem. Abban azonban, hogy sikerről egyáltalán beszélhessünk, a feleségeknek, édesanyáknak óriási szerepük volt. Gondoljunk arra, hogy a feleségeknek éveken keresztül ki kellett tartaniuk számkivetett, börtönben megbetegedett férjeik mellett, édesanyákként egyedül kellett viselni a családok terheit. Az interjúkból az olvasható ki, hogy az áldozatvállaló családtagok kevésnek bizonyultak volna együtt érző környezet nélkül. Valószínű, hogy a sikerességhez nem lett volna elegendő külön-külön egyik fél sem. A hatalommal szemben kevésnek bizonyult volna a szerető család önmagában, de önmagában egy-egy jótévő is. Mindkettőre szükség volt, hogy valamiképp feldolgozhatóvá váljon az a trauma, amit egyeseknek át kellett élniük. Ez alapján mondható, hogy a sikeres integráció nem egyéni, hanem közösségi teljesítmény volt, többek összefogása kellett ahhoz, hogy egy ember visszailleszkedhessen a régi kerékvágásba.

Így sikeres visszatalálónak tekinthető az a letartóztatott evangélikus lelkész, akinek a felesége felvállalta az árván maradt gyülekezet vezetését. Ebben a családban még öt kiskorú gyermekről is gondoskodnia kellett az édesanyának. A rá váró nehézségekkel egyedül nem tudott volna megbirkózni, egy idő után a gyülekezet tagjai rendszeresen támogatták a magára maradt asszonyt. A lelkész kiszabadulása után visszakapta állását, sőt gyülekezetének megbecsülését is.¹¹⁴

Egy másik esetben is hasonló erőpróbának volt kitéve annak a nagygazdának a felesége, akit a férje a börtönből hiába biztatott arra, hogy adja el utolsó lovukat. A feleség a ló eladása helyett, erejét meghaladó munkákat vállalt, például jobb módú családokhoz járt mosni éveken keresztül főállású munkája mellett. A környékbeliek szolidaritása abban mutatkozott meg, hogy folya-

¹¹⁴ Ennek a történetnek a részleteit lásd a *Feleségek történetei – Irén* címszó alatt.

matosan ellátták ezt az asszonyt munkával. A férj kiszabadulása után – más munka nem lévén – a megmaradt lóval kezdett el fuvarozni, s ebből tartotta fenn családját.¹¹⁵ Mindkét esetben évekig tartott a feleségek megpróbáltatása, s látható, hogy a család fennmaradása, sőt a férj újbóli integrációja is elképzelhetetlen lett volna nélkülük.

Ma már nagyon nehéz elképzelni, hogy a megtorlás alatt az asszonyok, az édesanyák mit élhettek át. A megkérdezett feleségek elmondták, hogy hajnalban indultak bebörtönzött férjeik látogatására, hogy egy félnapos utazás után öt percig, rácson keresztül egymás szemébe nézhessenek, s valami biztató szót mondhassanak. Ilyenkor vihettek magukkal kis csomagot, tiszta inget, fehérneműt. Az ilyen találkozásokból erőt merítettek az elítéltek, asszonyaik jelenléte a túlélésben, a letartóztatással járó megalázások elviselésében jelentett segítséget.

A szolidaritás nagyon leleményes és személyre szabott volt. Az jelentett igazi segítséget, ha az érintettek pillanatnyi szükségletére tudott gyorsan reagálni a környezet. Ez jóakaraton túl bátorságot is feltételezett a segítők részéről. Az egyik letartóztatott műszaki egyetemista szemináriummi munkái rendre elkészültek, társai jóvoltából. *„Egyfelől a tüntetésen részt vevő háromszáz fős évfolyamon száz főt megbuktatott a dékán, mert nem akart a megbízhatatlanoknak diplomát adni. Másfelől ugyanezen az évfolyamon egy hallgatói csoport azon iparkodott, hogy letartóztatott társuk műszaki rajzait határidőre elkészítse, közölve a vizsgáztató tanárral, hogy az illető beteg. – Nagyon beteg?– kérdezte a tanár. – Nagyon, úgy tudjuk – hangzott a válasz. Az évfolyammunka elkészült, s a félév el volt ismervé.”*¹¹⁶ A hivatalos politikát képviselő dékán büntetett, de a letartóztatott diák mellett társai kiálltak.

A tágabb környezet is képes volt az '56 miatt hátrányba került családokon segíteni. Jó példa erre a Péterfy kórház egyik orvosnőjének esete, akit börtönévei után nem vettek vissza a magasabb presztízzsel járó klinikai munkahelyére, hanem „büntetésből” körzeti orvosként Csepelre, a munkáskerületbe került. Amikor betegei értesültek arról, hogy ő is és férje is börtönben volt '56-os tevékenységük miatt, attól kezdve rendszeresen házhoz hívták. Ez azt jelentette, hogy ilyenkor mindig juttattak neki a betegei valami többletet, különösen a férj szabadulásáig. A körzeti orvosok kötetlen munkaidővel ren-

¹¹⁵ Ennek a történetnek a részleteit lásd a *Feleségek történetei – Judit* címszó alatt.

¹¹⁶ Interjú Nobilis Dénesnével, Budapest, 2001.

delkeztek, ezért a doktornő férje szabadulása után szabadabb munkakörrel rendelkezett. A férj szabadulása után fordításból élt, a családfenntartó szerepet javarészt a feleség látta el. Az ő esetében a betegek szolidaritása jelent meg, ami az orvosnak, de inkább az édesanyának anyagi és erkölcsi segítséget jelentett. *„Velem olyat is megcsinált a házmaster néni, hogy mikor látta, hogy milyen szakadt cipőt hordok, akkor leültetett és lehúzta a rólam. Azt mondta, hogy itt a lányomnak egy jobb cipője, vegye fel a doktornő, nem járhat ilyen cipőben.”*¹¹⁷

Nemcsak a feleségeknek, hanem a gyermekeknek is osztozniuk kellett az áldozatok sorsában. Egy lelkészlány édesapja október 23-án beszédet mondott Nagyszénáson. A faluban a párttitkár ezt sohasem felejtette el, és bosszút akart állni a családon. A kislányt soha nem vették fel egyetlen gimnázium nappali tagozatára sem, ami miatt az édesapának büntudata volt. Lánya egész életében meg akarta mutatni apjának és a párttitkárnak is, hogy csak azért is diplomás ember lesz belőle. Jelentős többletmunkával, munka melletti tanulással és környezetének összefogásával erőfeszítése sikerrel járt.¹¹⁸

Fentebb a visszailleszkedés sikerét a munkába való visszatérés szempontjából vizsgáltam. Az elhelyezkedés azt jelentette, hogy az illetőnek volt esélye újra talpra állni, ez azonban csak a siker egyik kulcsa volt. A másik kérdés az egyén teherbírása a trauma elviseléséhez. Az áldozatok egészségi állapota mentális illetve fizikai szempontból eltérő volt. Így beszélhetünk olyan sikerekről, akik nagyobb betegség nélkül fel tudták dolgozni az átélt traumákat, valamint olyanokról, akik sikeres integrációjuk ellenére egy életre megbetegedtek.

Az első csoport tagjai között voltak olyan szerencsések, akik még a börtönben találkoztak némi szolidáris gesztussal. Emlékeztük szerint ezt annak köszönhették, hogy viselkedésükkel rokonszenvet váltottak ki a jobb érzésű fegyőrökből. Az interjúkban nem találtam arra választ, hol fordultak inkább elő ilyen esetek. Talán annyit lehet elmondani, hogy a vidéki börtönökben nagyobb számban volt jó szándékú őr, mint Budapesten, de persze ez nem jelent kizárólagosságot. Annál is inkább, mert brutális bántalmazásról a vidéki kihallgatások esetében is panaszkodtak a megkérdezettek.¹¹⁹

¹¹⁷ E történet részletei az *Anna doktornő a Péterfyből* fejezetben.

¹¹⁸ Interjú Tarpaty Pálnéval, Solymár, 2001.

¹¹⁹ Lásd példaként a kötetben a *Feleségek történetei – Irén* címszó alatt, illetve *Az igazságba vetett hit. Magyar Pál kihallgatási jegyzőkönyve*, közreadja ТУЕКВІСКА Árpád, 1956. Évkönyv, II., 1956-os Intézet, Budapest, 1993, 289–305.

Talán nem túlzás azt mondani, hogy az ebbe a csoportba tartozó személyek megedződtek a börtönben kapott terhektől, öntudatosabbak lettek további életük során. Tudomásul vették, hogy életük egy szakaszában áldozatok voltak, de új életet kezdtek. Ezek a személyek '56 után néhány évvel már szakmai előmenetelről is beszámolhattak, s olyan kihívásoknak is megfelelték, amelyek miatt környezetükben nélkülözhetetlenek lettek. Azt lehet mondani, hogy ezek az emberek az átélt traumák után képesek voltak a regenerálódásra.

A mentálisan/fizikailag sérültek viszont nem tudtak szabadulni a verések, a megaláztatások, az árulások, vagy a cserbenhagyások következményeitől. A megkérdezettek történeteiben a börtönben szerzett vagy az ott töltött idővel összefüggésbe hozható betegségek sora szerepelt. Leginkább az idegösszeomlás, a paralízis, a gyomorfekély, a fűtetlen cellák miatt kialakult sokizületi reuma, az érszűkület és a legkülönfélébb szívproblémák jöttek elő. Az interjúalanyok megemlékeztek azokról a hozzátartozókról is, akiknek betegsége vagy halála összefüggésbe hozható a családot ért megtorlás traumájával. A fent említett lelkészcsaládban a legkisebb leánygyermek az édesapa elhurcolása (az éjszakai házkutatás, az édesanya fal elé állítása, a szekrények kiforgatása, a megalázó bánásmód, a szülők rettegésének látványa és az ebből fakadó teljes kiszolgáltatottság élménye stb.) után depresszióba esett, s a mai napig képtelen önálló életet élni. A megtorlás következményeit megkísérelhetjük érzékeltetni, valódi súlyát azonban már nem ismerhetjük meg.

A sikeresség egyik legfontosabb feltétele az volt, hogy valaki ugyanabba a környezetbe kerüljön vissza, ahonnan elvitték őt a forradalom után. Ezen felül fontos volt, hogy legyenek körülöttük olyan személyek, akik nemcsak akartak, de tudtak is segítséget nyújtani. Így történhetett meg az, hogy a személyt körülvevő szolidaritás erősebbnek bizonyult az egyént ellehetetlenítő erővel szemben. A környezet egyik nagy teljesítménye volt, amikor védencét állásához tudta juttatni. Azonban egy-egy állás megszerzése hosszabb ideig is eltarthatott, az átmeneti időszakban a hozzátartozók rendkívüli erőfeszítésére volt szükség. Többek jelmondata lett, hogy „*meg akartam mutatni, hogy képes vagyok rá, vagy nem az vagyok, akinek mondtak*”. A sikeresség viszont az '56-osok számára nem feltétlenül jelentette egyben az átélt traumák feldolgozását. Ebből a szempontból megoszlott a megkérdezettek tapasztalata. Voltak ugyan, akik a munkában sikeresek tudtak lenni és egészségileg is regenerálódtak, de voltak olyanok, akik a munkában sikeresek lettek, de nem tudták feldolgozni az átélt traumákat.

A LECSÚSZOTTAK

A forradalom bukása utáni első időszakban a résztvevők többsége ehhez a csoporthoz tartozott. A Kádár-kormány rendteremtése azt jelentette az érintettek számára, hogy egy időre el kellett tűnni a bosszúállók szeme elől. A bujkálás, a menekülés a korábbi társadalmi pozícióból való kieséssel járt. A lecsúzás lehetett „időszakos” vagy „végleges”. Az időszakos lecsúzók közé tartoztak a tüntetésben résztvevők, akik elég aktívak voltak ahhoz, hogy többen emlékezhessenek rájuk, valamint a bebörtönzött személyek közül azok, akik később sikeresen beilleszkedtek. Az időszakos lecsúzás tarthatott akár két évig is.

Tipikusnak számított annak a műgyetemre járó egyetemista lánynak az esete, aki azért halasztott egy évet, mert attól tartott, hogy záróvizsgáján megbuktatják a tüntetésen való részvétele miatt. Irodai munkát vállalt, s csak akkor merete befejezni tanulmányait, amikor köztudott lett, hogy befejeződött a diákság büntetése. Az sem volt ritka, hogy valaki éveig eltűnt ismerősei köréből.¹²⁰

Ideiglenes lecsúzásról beszélhetünk a sikeresen visszajutók esetében is, ha rövidebb-hosszabb ideig „parkoló pályára” kerültek. Munkanélkülüként vagy segédmunkásként kellett kivárniuk a megfelelő pillanatot, hogy ismét a képességeik szerinti munkát kaphassanak. Sokaknak hasonló volt a sorsa, mint annak a fiatal tervezőlánynak, aki a forradalom napjai alatt nemzetőr lett, s ezért egy évre börtönbe vetették. Az újrakezdés az ő esetében két évig tartott, ezalatt rokonok gondoskodtak számára élelemről, segédmunkási állásokhoz juttatták, amiket minduntalan elveszített „politikai megbízhatatlansága” miatt. 1959-ben régi kollégái segítségével jutott vissza szakmájába.¹²¹

Az időszakos lecsúzók sorsa azonban alig hasonlítható össze azokéval, akik előtt véglegesen bezárult az értelmiségi pálya, vagy akik a megtorlás után soha többé nem kerültek vissza eredeti közegükbe.

A véglegesen lecsúzók esetében a társadalmi mobilitás megszakadásáról beszélhetünk. Ide sorolható például egy joghallgató lány esete, akit a forradalom utáni röpcédulázás miatt ítéltek el másfél évre. A börtönévei után az ország összes egyeteméről kizárták, így soha nem lett belőle diplomás ember. (Erről a részleteket lásd *Klára, aki röpcédulázott* fejezetben.) Egy másik esetben

¹²⁰ Interjú Nobilis Dénesnével, valamint Kelecsényi Edittel, Budapest, 2001.

¹²¹ Interjú Mindszenty Gábornéval, Budapest, 2002.

a fiatal agronómus lány, aki tagja volt egy vidéki munkástanácsnak, börtönévei után soha többé nem kerülhetett vissza munkakörébe. Eleinte konzervgyárban, építőiparban, bányában tudott elhelyezkedni, de 10–12 nap után mindenhol elküldték. Kiszabadulása után hat évvel kapott állandó állást, miközben a társadalomban a teljes foglalkoztatottságot hirdette meg a párt. Egy volt évfolyamtársa jóvoltából az Ikarusz gyár egyik leányvállalatában normás lett, alkatrészek gyártását ellenőrizte. Agrármérnökként vezetőbeosztásba kerülhetett volna, de a forradalom után erre már nem volt lehetősége.¹²²

A véglegesen lecsúszók életében is fontos szerepet játszott a család, ahová az áldozatok a megtorlás után visszatérhettek. Ebben a körben a család gyengébb társadalmi összeköttetéssel rendelkezett, mint a sikeresebbek családjai, vagy a munkatársi, rokoni kötelékek bizonyultak tehetetlenebbeknek. Az öszszefogás is érzékelhetően gyengébben működött ebben a körben. Általában elmondható, hogy a család nem volt abban a helyzetben, hogy érdemben tudott volna segíteni. Ennek egyrészt az lehetett az oka, hogy a forradalom miatt megbüntetett fiatal első generációs értelmiségi volt, és családja nem rendelkezett magasabb szintű társadalmi kapcsolatokkal. Másrészt az is előfordult, hogy a börtönből kiszabadult leány családtagjai azért nem tudtak segítséget nyújtani, mert a család a Rákosi-diktatúrában elveszítette korábban szerzett magasabb társadalmi státuszát. Ebben az esetben a családi stratégia a túlélés volt, nem pedig a felfelé törekvés. Ilyen esetben a börtönből szabadult diplomás lány édesanyja arra biztatta gyermekét, hogy „*ne legyen büszke, s bármilyen munkát vállaljon el*”.

A végleges lecsúszás a szakmai ellehetetlenülést jelentette, de ez nem járt minden esetben együtt a trauma feldolgozatlanásával. Feltételezhetnénk, hogy a végleges lecsúszás családodottságot, a világtól való elfordulást eredményezett, ezt azonban nem erősítették meg a megkérdezettek. Igaz, hogy a lecsúszott kategóriába tartozók beszámoltak fizikai vagy mentális problémáikról, az viszont már nem, hogy kizárólag erről szólt volna az életük. A lecsúszott személyeknél nem feltétlenül a trauma, a megtorlás jelentette a központi problémát. Amennyiben mögöttük állt a családjuk, vagy ha férjeik hányattatott sorsuk ellenére is kitartottak mellettük, akkor ezek az asszonyok fel tudták dolgozni az őket ért sérelmeket, és el tudták fogadni, hogy a forradalom bukáásával karrierjüknek is befellegzett. Életük más irányt vett: családjukra, fér-

¹²² Ennek részleteit lásd *Pólika, a mezőhegyesi munkástanács tagja* fejezetben.

jeikre, gyermekeikre koncentráltak. Az egyik feleség sorsközösséget vállalt férjével, aki – a börtönben elszenvedett a verések miatt – nemzőképtelen lett. A házasság a megtorlás után jött létre, tehát a feleség előtt nem volt titok a férj egészségi állapota.¹²³ Egy másik eset szintén a családi összetartást példázza, amikor a feleség a börtönben hordta ki első terhességét, s a megszületett gyermek (de még a második gyermek is) beteg lett. Ez esetben a férj tartott ki felesége mellett.¹²⁴ A megtorlás súlyos következményeit a család csökkeneni tudta, s az átél szörnyűségek ezzel elviselhetőbbé váltak.

A lecsúszók két csoportja között különbség érzékelhető. Az időszakosan lecsúszók életében a megtorlás következménye életüknek csak egy szakaszában jelent meg. A család az ő esetükben sikeresen össze tudott fogni, hogy visszataláljanak eredeti helyükre, különösen ami a munkát illeti. A megkérdezettek többsége legalább egy ideig ebbe a kategóriába tartozott, még a fenntebb tárgyalt sikeresebb visszatérők is. A véglegesen lecsúszók esetében viszont a család, illetve a környezet nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy a hatalom akaratával szembeszegüljön. Segítettek, ahogy tudtak, de ez kevés volt a munkában való érvényesüléshez, ám támogatásuk az átél traumát feldolgozásához nélkülözhetetlen volt.

A KIREKESZTETTEK

A kategóriába azok sorolhatók, akik nemcsak a munkahelyekről szorultak ki, hanem a megtorlás miatti trauma jóvátételment károkat okozott életükben. Ez azoknál következhetett be, akiket a megtorlás után senki sem várt otthon, a börtön után légüres térbe kerültek. Nem volt kihez fordulniuk, ezért úgy boldogultak, ahogyan tudtak – legtöbbször önsorsrontó stratégiát követtek. Ennek egyik oka lehetett a korai árvaság, vagy a szétesett család, esetleg a szülei halála a hosszú börtönévek alatt. Az is előfordult, hogy a szabadlábra került asszonytól, lánytól egyszerűen elfordult a környezete, mert ellenséget látott benne. A kirekesztettek csoportjának tagjai abban különböznek a lecsúszóktól, hogy ők korábban sem számíthattak jelentősebb társadalmi karrierre, 1956 után viszont semmi esélyük nem volt a boldogulásra. Összes „vagyonukat” elveszítették, ha egyáltalán volt valamijük, ezért mindent előről kellett kez-

¹²³ Ennek részleteit lásd a *Feleségek története – Margit* fejezetben.

¹²⁴ Ennek részleteit lásd a *Klára, aki röpcédulázott* fejezetben.

deniük. Nem volt család mögöttük, akikre támaszkodhattak volna, ezért nem volt olyan közösség sem, amelyik összefogott volna érdekükben. Senki sem (vagy csak elvétve) akadt olyan, aki mozgósította volna érdekükben a kapcsolatrendszerét. Magukra maradtak egzisztenciális gondjukkal és az átélt trauma következményeivel.

A kirekesztettség lehetett ideiglenes vagy végleges. Az ideiglenesen kirekesztett egyének sorsa egy ideig megegyezett a véglegesen kivetettekével, de az előbbieket esetében valamilyen váratlan fordulat meg tudta változtatni alávett helyzetüket. Ez többnyire egy sikeres házasság volt. A kirekesztett lányok között is volt, aki „jól ment” férjhez, akit elfogadott házastársa, és ezzel egy csapásra megváltozott társadalmi helyzete. Férjzett névvel, esetleg állandó lakóhellyel, és a hamarosan megszületett gyerekekkel minőségileg új, „igazi” életet lehetett kezdeni.

A véglegesen kirekesztettek lettek az igazi áldozatok, ezeket a lányokat, asszonyokat nem védte semmiféle társadalmi háló. Ez nem azt jelentette, hogy egyetlen ember sem akadt körülöttük, aki ne próbált volna segíteni, hanem azt, hogy a segíteni akaró emberek kevesen voltak ahhoz, hogy a kirekesztettségén változtatni tudjanak.

Az ily módon magukra maradó fiatal lányok albréletbe kerültek, amit vagy tudtak fizetni, vagy nem. Munkát csak a legnagyobb nehézségek árán kaptak. Ahová sikerült bejutniuk, onnan két-három nap múlva elküldték őket, mert ha a felvételnél nem vallották be, hogy politikai elítéltek voltak, akkor az erkölcsi bizonyítványukból úgyis kiderült. Csupán az utcaseprészhez vagy az üzemi konyhában végzett mosogatóshoz nem kellett politikai megbízhatóság. Ez a csoport a legteljesebb kiszolgáltatottságot élte meg, különösen azért, mert e megalázó helyzetben nem volt lehetőség a megpihenésre, a pillanatnyi fellegzésre sem.

Alig volt olyan hely a számukra, ahol emberi méltóságuk megerősítést kapott volna. Hogy mit tettek '56-ban, hogy hősök voltak és egy nemzet szabadsága érdekében életükkel is fizettek volna – senkit nem érdekelt környezetükben. Egy idő után már maguk sem tudták, tényleg bűnösök-e vagy sem, hogy joggal szorultak-e ki a társadalomból vagy sem. Amíg börtönben voltak, a társadalom megváltozott, és ehhez a változáshoz ők – segítség nem lévén – nem tudtak alkalmazkodni.

Egy fiatal lány számára innen csak egyetlen menekülési irány mutatkozott: a házasság. A legkritikább esetben bizonyult azonban ez az út jó megoldásnak.

Az egzisztenciális és mentális kiszolgáltatottságba került lányok nem voltak abban a helyzetben, hogy megfelelő párt választhassanak maguknak. Azzal kötötték össze életüket, aki hajlandó volt elvenni őket. Ezek a házasságok eleve kudarcra voltak ítélve, ami újabb traumát okozott. A megkérdezetteknek ez a csoportja válásról, öngyilkossági kísérletről, s végsőkéig fokozódó kétségbeesésről számolt be. A kiutat csak a rendszerváltás jelentette számukra.

Összességében elmondható, hogy az időszakosan kirekesztettek házasság útján valamilyen szinten visszatérhettek régi életükbe. Ők voltak a szerencsésebbek, mert nekik esélyük volt a megtorlás utáni traumák feldolgozására. A véglegesen kirekesztettek lettek a legvédtelenebbek, akik azért kerülhettek ebbe a helyzetbe, mert a forradalom előtt sem volt erős család mögöttük. Ők az egyedülélét elől menekültek a házasságba, ami csak ritkán volt sikeres.

A forradalom alatt egy célért harcoló lányok tehát nagyon különböző utakat jártak be, amíg valamiképpen újra beilleszkedtek a hatvanas évek konzolidálódó társadalmába.

A variációk felvázolása után adós maradtam egy általánosnak mondható magatartás bemutatásával. Nevezetesen azzal, hogy a megkérdezettek többségénél megjelent a „*meg akarom mutatni, hogy nem az vagyok, akinek mondanak. Meg akarom mutatni, hogy különb vagyok annál, amit gondoltok rólam.*” Ez a belső motiváció elkísért minden '56-os lányt, asszonyt. Akinek sikerült, az azt akarta megmutatni, hogy méltán bíznak meg benne. Aki lecsúszott, az azért küzdött, hogy legalább a gyermekeinek sikerüljön érdemesebb társadalmi helyre kerülniük. Akit végleg kiközösítettek, az azt akarta bebizonyítani, hogy méltatlanul bánik vele a társadalom. A bizonyítás vagy sikerült, vagy nem, de mindannyian emberfeletti küzdelmet folytattak azért, hogy megbecsülésüket visszazerezzék. Azoknak a lányoknak, akik Magyarország szabadságáért küzdöttek 1956-ban, még a megtorlás után is naponta kellett átélniük, hogy alsóbb rendű állampolgárokká váltak.

Az összes megkérdezett sorsában az volt a közös, hogy folyamatosan *küzdöttek emberi méltóságuk visszaszerzéséért*. Helyzetükön a társadalmi és az egyéni szolidaritás képes volt valamelyest enyhíteni, kompenzálva ezzel a politikai rendszer okozta társadalmi igazságtalanságot.

V. ÉLETTÖRTÉNETEK

ÉLETTÖRTÉNETEK A SIKERESEBBEN INTEGRÁLÓDÓK KÖRÉBŐL

ANNA DOKTORNÓ, A PÉTERFYBŐL

ANNA A FORRADALOM ELŐTT

1928-ban született Budapesten, zsidó családban. Édesanyja tornász, mozgásművész és gyógytornász volt. Három gyermeke nevelése mellett dolgozott. Édesapja újságíró volt. 1938-ban lehetőségük lett volna Ausztráliába menekülni egyik rokonukkal, de az édesapa erre nem volt hajlandó. „Ő itt született, ez az ő hazája, itt akar maradni.” Az édesanya kikeresztelkedett, az édesapa azonban visszautasította ezt a lehetőséget. „Legyen egy zsidó a családban.” – jelentette ki. 1942-ben elvitték munkaszolgálatra,¹²⁵ ott orosz fogságba esett, majd 1946-ban került haza Budapestre.

„Elengedték. A foglyok a magyar hadsereghez tartoztak tulajdonképpen. Amikor vége lett a háborúnak, akkor az oroszok a magyar hadseregnek a foglyait, különösen azokat, akik politikailag nem voltak ellenük, hanem mellettük, elengedték. Egy zsidó munkaszolgálatos nem volt ellenség. Azokat elengedték szépen. Valahogy hazavergődött. Hogy hogyan, azt nem tudom. Nem hozták őket haza. Megengedték, hogy fel szálljanak az errefelé tartó vonatokra.”

Anna életében 1944. október 23-a emlékezetes lett. Egy rendelet szerint a 16–40 éves korú zsidó nőknek jelentkezniük kellett munkaszolgálatra. Csaladjuk ekkor már sárga csillagos házban lakott, sokadmagukkal. Innen indította

¹²⁵ A témával kapcsolatban lásd többek között Christian GERLACH–GÖTZ Aly, *Az utolsó fejezet. A magyar zsidók legyilkolása*, Noran, Budapest, 2005. Ennek egyik fejezete a magyar zsidó kényszermunkásokról, a munkatelepekről, a túlélési stratégiákról és a németek magatartásáról szól a bekövetkezett tragédia mérlegével együtt. (299–325.)

útnak az édesanyja a legnagyobb gyermekét, annak dacára, hogy csak pár hete töltötte be 16. életévét. Félte, hogy a születési dátum letagadásából bajuk származna, másfelől bízott abban, hogy hamarosan hazaengedik lányát a többi asszonnyal együtt.

„Két hónapig ásattak velünk tankcsapdákat Vecsés környékén. De tankcsapdára nem volt szükség, mert kiderült, hogy az oroszok már valahol Bajánál átjöttek a Dunán, s Buda felől fognak támadni. Ekkor a munkaszolgálatosok hozzá lettek csapva a Budapestről deportálni készült zsidóságához. Minket akkor visszahoztak Vecsésről Pestre. Nem engedtek haza, hanem elküldtek az Óbudai Téglagyárba. Az Óbudai Téglagyár volt a gyűjtőhelye a kifele induló meneteknek. Onnan is megszökhettem volna, mert nem nyilasok, hanem rendes katonaság kísért bennünket. Nagyon rendesek voltak az őrök, kicsit kacsintva mondták is, hogy menjünk. De nem mertünk menni. Mert ugyanakkor volt egy nyilas parancsnok, aki azt mondta, hogy beoszt minket tízesével, és ha a tíz közül egy megszökeik, a másik kilencet kivégzik. S mondta, hogy vegyük tudomásul, ezt nagyon szigorúan be fogják tartani. Hogy ezt megcsinálták volna-e vagy sem, azt nem lehetett tudni. De az ember nem kockáztatta kilenc társának az életét. Senki sem szökött meg. Még annyira sem, hogy az egyik munkatársam hazament és hozott otthonról mindenféle meleg ruhát. Hozott egy egész kenyeret, de visszajött. Utána indítottak bennünket, de nem volt semmi jármű nyugat felé. Gyalog indítottak el, csak mentünk, mentünk. Egy ekkora társaság, mint mi voltunk, nem tudott megtenni 15-20 kilométernél többet naponta. Minden estére kellett valahol egy szállást keresni. Dorogon a futballpályán voltunk elhelyezve. Olyan helyeken, ahol a kijáratot őrizni tudták. Gönyüben, emlékszem, volt egy hajó, egy vontató hajó. Arra tereltek rá minket.

Egyszerűen az volt, hogy elindultam ezzel a menettel. Nem tudtam mit csinálni. Mentünk, mentünk. Én már leszámoltam azzal, hogy ezt én valószínűleg nem fogom elevenen megúszni, ha kivisznek, és deportálnak. Olyan rossz volt az emésztésem is, ment a hasam. Nem kaptunk jóformán semmit. A parasztoknak a földjeiről szedtüek fel a nyers karfiolt meg a szőlőtőkéken, ami még maradt, pár szem szőlőt. Nem kaptunk semmit. Szemmel láthatóan nem is nagyon izgatta őket, hogy mi lesz velünk, hogy itt fordulunk-e föl, vagy ott kint, valamelyik táborban. Ez nem izgatta őket. Ez a keret, amelyik minket kísért, a saját bőrét akarta menteni. Főleg és elsősorban... Aztán egyszer a menetnek az oldalában megjelent egy autó. Az autóból kiabálták a velem egy házban lakó egyik lánynak a nevét. Én kiabáltam vissza, hogy ott megy valahol elől, ott láttam. Másnap találkoztam vele. – Te még itt vagy? – kérdezte tőlem. – A te nevedet kiabálta az autós, aki ott volt mellettünk. Mondom neki: – Amikor nálunk volt, akkor meg a te nevedet kiabálta. – Ilyenek is voltak.

Ennek a társamnak, úgy tudom, hogy sikerült megmenekülni. Volt egy másik menlevele is, amit a kezembe nyomott, és azt mondta, hogyha sikerül még egyszer találkozni ezekkel az autósokkal, akkor lépjek ki és próbáljam megmutatni a menlevelet. Ennek úgy vettem hasznát, hogy Mosonmagyaróvárig elstátunk azért, és ott állt egy magányos férfi. Nem is magyarul beszélt. Csak mondták, hogy akinek van valamilyen menlevele, az lépjön ki. Ennek a magányos férfinak egy gyönyörű bundája volt, bársony bundája, és úgy hívták, hogy Wallenberg.¹²⁶ Kiléptem, bemutattam neki a levelet, be-tanultam annak a másik lánynak a nevét és mondtam, hogy az vagyok. Azt nem is nagyon ellenőrizték, hogy tényleg én vagyok-e. Kaptunk egy szerelvényt és azon el-indultunk visszafelé. A szerelvény három napig jött. Már december eleje volt, amikor Wallenberg visszahozott bennünket Pestre. De úgy, hogy ha volt egy másik vonat, ami kifele ment, akkor minket félreállítottak, s akkor ő gyorsan leszállt és a parasztoktól kért valamilyen enniválót. Vagy ő is leszedte az otthagyt szőlőszemeket. Azt minden ilyen marhavagonba beadta. Nem egy kéjutas volt, de mindenki boldog volt, hogy visszafele megyünk. Én Wallenbergnek köszönhetem az életemet. Azt nem tudtam, hogy mi lett vele.”¹²⁷

Ezek után édesapjának egyik barátja hamisított keresztlevéllel elhelyezte a kislányt egy budapesti református leányotthonban, ahol már többen voltak zsidók még erdélyi menekültek is. Anna édesanyját és nagymamáját a rokonság próbálta megmenteni.

„Az egyik férfitrokon felesége egy nagyon rendes asszony volt. A férfi zsidó volt, a feleség keresztény. Az anyám jelentkezett náluk, hogy el tudnák-e bújtatni őt meg a nagyanyámat. Azt mondták, természetesen. De azt tanácsolják neki, hogy ne az ő óvóhelyükre, az ő házukban bujkáljanak, mert ha meglátja őket a többi lakó, hogy ők rokonok, pláne, hogy a férjnek a rokonai... A férjről tudták a házban, hogy zsidó.

¹²⁶ Raoul Wallenberg (1912–1947) Stockholmban született. 1931–35 között Amerikában tanult építészetet. 1941-ben lépett be a Mellaneuropeiska Handelsaktienbolagethez, először külkereskedelmi igazgatóhelyettese, majd igazgatója lett. 1944. július 9-én érkezett Budapestre. 1945. január 17-én elvitték az oroszok. Letartóztatása után a Gulágra került, halálának körülményei és pontos időpontja még ma is vitatott. Wallenberg életéről és mentési tevékenységéről sok könyv látott napvilágot. Többek között lásd LÉVAI Jenő életrajzi könyvét *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelemi, rejtélyes eltűnésének titka*, Magyar Téka, Budapest, 1948. EMBER Mária Wallenberg-kötetét: *Wallenberg Budapestben*, Városháza, Budapest, 2000.

¹²⁷ A holocaust kapcsán felmerülő elbeszélés és történelem viszonyának elméleti kérdéseit, illetve az abból következő morális megfontolásokat lásd BRAUN Róbert, *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Osiris, Budapest, 1995.

Hanem ott valamelyik szomszéd házba menjenek át, és ott az óvóhelyre mindennap át-vizs nekik enniválót. Ez két sarokra volt tőlük. Nyugodtan ott lehetnek és nem lesz ebből semmi probléma. Ők ezt meg is csinálták. Senki sem számított arra, hogy a németek, mielőtt elmentek volna ebből a lőszerraktárból anélkül, hogy a lakóknak szóltak volna, vagy anélkül, hogy bármi figyelmeztetést leadtak volna, rájuk robbantják az egész lőszerraktárt. Az öt emeletes lakóház összeomlott, a pince bedőlt. Egy szörnyű-séges rombolás történt. Anyám és nagyanyám ott haltak meg. Utána két nagynéném összefogott, az egyiknek megmaradt a két kislánya, a másiknak viszont nem maradt meg a három fia. Mi megmaradtunk hárman, anyánk és nagyanyánk nélkül. A két asszonyra így maradt öt gyerek. Mire az apám hazajött – az nagy szerencsének számított, hogy orosz fogságba esett –, anyám már nem élt. Apám kétségbe volt esve.”

Anna 1946-ban leérettsgizett és a budapesti orvoskarrá jelentkezett. Rengetegen tanultak akkor ott. 800–1000 fős évfolyamokat indítottak azokban az években. Mindazok, akik származásuk miatt a háború előtt nem jelentkezhetek egyetemre, meg akik visszatértek a munkaszolgálatból, ekkor jelentkeztek. Anna szerint borzalmas körülmények között kellett tanulniuk.

„A fölöttünk lévő ezen felüli évfolyam gyakorlatilag felboncolta az összes létező hullát a városban. Nekiünk már gyakorlatilag semmi sem maradt. Olyan is volt, hogy az egyik évfolyamtársam lefizette a kórboncnok altiszteit, hogy lopjon el egy halottat, azon próbáltunk boncolást végezni. Ami rémes dolog. Nagyon jó rajzokon, ábrákon, ami a Barcsay Jenő atlaszában volt, nagyon jól meg lehetett tanulni. Nem kellett ezt elevenben látni. Pláne mi lányok, libát boncoltunk eleget.”

1949-ben egyik csoporttársa biztatására belépett a kommunista pártba. „Arról meg voltam győződve, hogy ők jót akarnak.” Anna úgy érezhette, hogy rend-be jöttek a dolgok, mind családjuk, mind az ország életében.

Az első érthetetlen dolog 1950-ben történt, amikor az egyik vasárnapi ebéd alkalmával több államvédelmis katona jelent meg lakásukon, s minden indoklás nélkül elhurcolták a családfőt. Édesapja a Rádió külügyi osztályának főszerkesztőjeként dolgozott, korábban a szociáldemokrata párt, később a kommunista párt tagja lett. A család elgondolni sem tudta, hogy mi állhatott az ügy mögött.

Még ugyanebben az évben, amikor a rádióban közvetítették a Standard üzem ellen folytatott pert, akkor Anna nagynénjétől tudta meg, hogy a vádak hazugságon alapulnak.¹²⁸

¹²⁸ A Standard Villamossági Rt. Híradástechnikai cég az amerikai ITT-nek (International Telephone and Telegraph) volt a leányvállalata Budapestben. Az első letartóztatások 1949

„Láttam a Margó nevű nagynénemen, hogy ebből egy árva szó sem igaz. Azt mondták, hogy ezek a gyárat át akarták játszani az amerikai rohadit imperialisták kezére, és ezt meg azt akartak tenni. A nagynéném meg ült a rádió előtt és tépte a haját. Kérdeztük, hogy lehet az, hogy ez nem igaz? Engem innen is ért egy olyan hatás, hogy egy ember, akinek a becsületességéért tűzbe tenném a kezemet, az ilyet mondott. De ő is, meg a másik nagynéném is kommunista párttagok voltak. Ez volt benne a vicc. De '53-ban, Sztálin halála után – előtte készült már a zsidó orvosok pere, azt aztán gyorsan visszavonták – akkor már biztos voltam benne, hogy ezek a jelek, amik először csak jeleknek tűntek és jelzéseknek, ezek igazak, és itt valami nagyon nagy disznóság van a háttérben.”

A másik riasztó jel Anna első munkahelyén történt, 1952-ben. Mint végzős orvostanhallgató az Élettani Intézetben helyezkedett el kutatóként.

„Az I. számú belklinikáról a labor főorvost nevezték ki az Élettani Intézet professzorának. Az élettanhoz nem sokat értett, de párttag volt és nagy politikus. Az ember ezt úgy-ahogy elfogadta. Előttem mint párttag előtt, a kutatócsoport társaim nem nagyon mertek beszélni, mert nem tudták, hogy mennyire vagyok lelkes és hívő vagy nem hívő. Mindenesetre azt észrevették és nagyon honorálták, hogy amikor a professzor elkezdett az egyik kollegánk feleségével, s miután ő felelme ez ellen a szavát, akkor kitette ezt a bizonyos kollegánkat az intézetből. Szétverte az egész kutatócsoportot. Akkor én fogtam magam, odaálltam eléje a folyosón és azt mondtam neki: – Professzor, ilyet egy kommunista professzor nem csinál, hogy egy párton kívüli beosztottjának először elszeregi a feleségét, majd utána kiteszi az intézetből. – Ez egy húszéves kölyöktől elég nagy szemtelenség volt, így a pofájába mondani a professzornak. De nem volt mitől félnem. Mit tud velem csinálni? Másnap megkérdezte tőlem nagyon udvariasan: – Kolleganő, melyik kórházban óhajtja tovább folytatni a tevékenységét? – Mondtam: – Köszönöm, majd én találok magamnak helyet. – Találtam is! Nem ez volt a probléma. Hanem az, hogy ilyet megcsinálhattak és meg is csináltak!” Anna ezek után helyezkedett el a Péterfy utcai kórház belgyógyászatán.

Anna a forradalom alatt

Anna vőlegénye író és újságíró volt, aktívan vett részt a Petőfi-kör vitáin. Október 23-án is éppen egy vitán voltak, amikor értesültek róla, hogy a Rá-

novemberében történtek, s a Budapesti Törvényszék 1950 februárjában mondott ítéletet. A bíróság szabotázs és kémkedés vádjával halálra ítélte Geiger Imre vezérigazgatót és Radó Zoltán miniszteriumi főosztályvezetőt. Az ítéletet végrehajtották. SZÖRÉNYI Attila, *A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok és a Sanders-ügy, 1949–1953*, Valóság 2006/június, 74–93.

dió előtt lőnek a tömegre. Anna otthagya a vitakört és berohant a munkahelyére. Tudta, hogy a Péterfy kórház volt aznap este a baleseti ügyeletes, ráadásul az egyik barátja az ügyeletes orvos.

„Azt mondtam, hogy Jézus Mária, mi lesz itt? Ha lőnek a tömeg közé, annyi sértült lesz! Én otthagytam a Petőfi Kör, otthagytam a tüntetést, mindent otthagytam. Beszaladtam a kórházba. Az lett, hogy három napig le se feküdtünk. Három napig hozták a sérülteket. Az egész baleseti sebészet bent volt, nemcsak az az egy ügyeletes kollega. De tőlünk (a belgyógyászatról) nem voltunk benn, csak hárman, végig a forradalom alatt. A másik öt fütyült rá.”

Az osztályvezető főorvos beteget jelentett. A sebesültek ellátásához nagy szükség lett volna a többiek munkájára: a vérátömlesztést, a sokkalanítást is a belgyógyászok végezték. A fiatal doktornő a harcok alatt mindvégig a kórházban maradt, az eseményekről vőlegényétől, illetve baráti körétől értesült.

„Volt egy olyan időszak a felkelés alatt, amikor a betegek ellátásával abszolút nem törődött senki. Még az élelmezéssel sem, mert úgy hoztak fel vidékről ennivalót a parasztok. A hozzátartozók se nagyon mertek bejönni, mert lőttek, mint a fene. Beállt egy orosz tank a Keletinél, s a Bethlen utcát lőtte végig. De úgy, hogy látni lehetett olyan fejmagasságban a jelző lövedékeket. A postával szemben volt egy gyógyszeraktár. Oda el kellett jutnunk a gyógyszerpótlásért. Akkor az egyik sofőrünk megtette, hogy beleültünk egy kocsi, s rákapcsolt teljes sebességre, s mentünk át azon az utcán, amelyiken a tank lőtt. A fejünket pedig lesunyituk. Úgy tudtunk átszaladni és gyógyszert hozni. De ilyen marhák kevesen voltak az osztályon. Ezt az ember ma így látja. De mi roppant lelkesek voltunk. Úgy képzeltük, hogy ebből győzelem lehet.”

Anna a megtorlás idején

A forradalom bukása után a kórház a harcoló csoportok egyik menedékhelye lett: az alagsorban sokszorosították az Élünk¹²⁹ című újságot; itt készült a nő-

¹²⁹ 1956-ban az Élünk című illegális lap szerkesztői Gáli József és Obersovszky Gyula voltak. Gáli József (1930–1981) író, dramaturg. A családjából egyedül élte túl az Auschwitzba történő deportálást. A Színház- és Filmművészeti Főiskola dramaturg szakáról 1949-ben mint osztályidegent eltávolították. 1951-ben *Erős János* című mesejátékáért József Attila-díjat kapott. Ekkor visszavették a főiskolára, a *Szabadsághegy* című drámája volt diplomamunkája, ezt 1956. október 6-án mutattak be. A forradalomban újságíróként aktívan részt vett. 1956. december közepén letartóztatták, első fokon egy évet, másodfokon halálbüntetést kapott. A nemzetközi tiltakozás hatására kegyelmet kapott és 15 évre enyhítették ítéletét. 1961-ben amnesztiával szabadult. Obersovszky

tüntetésre, a csendes tüntetésre szánt röplapok egy része; és innen hurcolták el a forradalom több meghatározó személyiségét. Annát 1956. december 6-án tartóztatták le, és bekísérték a Fő utcára. A vőlegényét és őt külön-külön hallgatták ki.

„Én mondtam a felügyelő tisztnek, hogy én kérek szépen egy beszélőt a vőlegényemmel, mert valószínű, hogy terhes vagyok. Szeretném vele megbeszélni, hogy meg akarja-e tartani a gyereket, vagy nem akarja? Erre hümmögött kicsit, de azt mondta, hogy jó. Mondtam, hogy lehet a maga jelenlétében is, nem akarunk semmi politikai dologról beszélgetni. Csak erről. Megengedték, hogy Jóska bejöjjön. Én ezt megkérdeztem tőle, s azt mondta: Sürgősen le kellene bonyolítani a válóperemet, mert másképp nem lehet, de ha igen, akkor tartsd meg a gyereket.”

Anna felvette egy ügyvéd ismerősével a kapcsolatot és sürgette a válás lebonyolítását. Közben első fokon megszületett az ítélet, amely szerint Anna is és a vőlegénye is egy-egy évet kapott volna. Kimondták a válást, de az esküvővel meg kellett várniuk a másodfokú ítéletet. Mindenki megrökönyödésére másodfokon Anna három évet, a vőlegénye viszont halálos ítéletet kapott.

„Ennek az lett a következménye, hogy természetesen mindenki kiborult, hogy most mi lesz. Én azt mondtam a Tóth Matildnak,¹³⁰ az első fokú bírónak, mert visszaraktak minket akkor a Markó utcába, az elsőfokú bírónak a fennhatósága alá. Mondtam a Matildnak, hogy akármilyen lesz is a végrehajtás, vagy a sorsa ennek az ítéletnek, én, mielőtt ez a gyerek megszületik, én hozzá akarok menni a Jóska-hoz. Ezt ő engedélyezte. Azt mondta, hogy ki nem mehetünk a börtönből, de az V. kerületi anyakönyvvezetőnek szól, és az ki fog jönni és itt megtarthatják az esküvőt. Nekem akkora hasam volt már, az utolsó hónapban voltam. Áthívták az V. kerületi anyakönyvvezetőt és egy kis öreget, aki hozta az anyakönyvet, cipelte. Ő volt az egyik tanúnk, de második tanút nem találtunk. Az utcáról nem vihettem be oda tanút. Most mit csináljak? Könyörögtem a smasszereknek, hogy valamelyik vállalja el, az Isten áldja meg, ebből nem lesz semmi bajuk. De oda kellett írni a nevet és a lakcímet! És ez volt az ő problémájuk.”

Gyula (1927–2001) költő, újságíró. A forradalom alatt az Igazság című újság főszerkesztője volt, a forradalom leverése után az Élünk című lap szerkesztésében vett részt. 1956 decemberében latartóztatták, első fokon három évre, másodfokon halálra ítélték. Kegyelemből ítéletét életfogytiglani börtönbüntetésre enyhítették. 1963-ban szabadult, továbbiakban újságíróként, költőként tevékenykedett. A rendszerváltás után a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) alapítója volt.

¹³⁰ B. Tóth Matild bírő, az '56-os perek sokszor emlegetett szereplője.

Anna végül meg tudta győzni az egyik őrt, hogy írja alá az anyakönyvet. Házasságuk ezzel jogilag érvényes lett.

„Mikor Olaf¹³¹ (a húgom férje, aki a forradalom bukása után disszidált Franciaországba) megtudta Jóska halálos ítéletét Párizsban, akkor fellármázta az összes író. Valahonnan szóltak Angliából Hruscovéknak,¹³² hogy kilép a Nemzetközi Írószövetségből és mindenféle szovjetbarát tevékenységgel fel fog hagyni, hogyha ezt az ítéletet végrehajtják.” A nemzetközi felháborodás következményeként a halálos ítéletet tizenöt évre módosították. Annát közben Tóth Matild kiengedte a börtönből.

„Mikor kiderült, hogy terhes vagyok, akkor kiengedtek, hogy szabadlábbon védekezzek. Másrészt pedig tudták nagyon jól, hogy itt van egy ellátatlan gyerekem, akit anyám unokatestvérére tudok bízni, az még csak nem is a nagymama. De annál már maradt egy gyerek. Az Olafnak a gyereke, aki Angyalnak¹³³ volt a harcostársa a húgossal együtt, a húgom volt Olaf felesége. Disszidáltak azzal a hiedelemmel, hogy itt hagyták a három éves kislányukat ennél a nagynénémnél, hogy majd simán utánuk lehet küldeni. Vagy visszajönnek érte. De ezt több, mint négy és fél évig nem engedték meg. Egyszerűen nem engedték ki a gyereket. A végén azt csinálta a húgom, hogy íratott egy perfect orosz levelet, s amikor a Hruscovék kimentek Párizsba, akkor sikerült neki átörni a kordont az egyik kórházlátogatásnál. Ott volt az egész sajtó és nagyon izgatott lett mindenkit, hogy ez most egy merénylet, vagy mi az ördög. Mikor látták, hogy egy asszony egy papírral a kezében, és odaborul Hruscovné lába elé, és odaadja neki a papírt, ebből

¹³¹ Csongovai Per Olaf (1930–) 1949-ben lépett be az MDP-be. 1955-ben végzett filmrendezőként és a filmgyárban helyezkedett el. A forradalom alatt a Tűzoltó utcai felkelőcsoporttal tevékenykedett. Barátjával, Angyal Istvánnal több tárgyalásra ment el, ahol a szabadságharcosok érdekeit képviselte. November 8-ig vett részt a fegyveres harcokban. Decemberben elhagyta az országot, Franciaországba menekült.

¹³² Hruscov, Nyikita Szergejevics (1894–1971) 1918-ban lépett be a kommunista pártba. 1929-től Moszkvában tanult a Sztálin Ipari Akadémián. 1934–1966 között az SZKP PB tagja volt. A harmincas évekbeli tisztogatások idején Sztálin támogatója. Sztálin halála utáni hatalmi harc győzteseként 1953–1964 között SZKP első titkára, 1958-tól 1964-ig miniszterelnök volt. 1964-ben eltávolították a hatalomból, s hátralévő éveit nyugdíjasként töltötte.

¹³³ Angyal István (1928–1958) megjárta Auschwitzot, ahol édesanyját és testvéreit elvezítette. A háború után bölcsészkarra járt, ahonnan 1949-ben kizárták. Először vasbetonszerelő, majd építésvezető lett. 1956-ban a Tűzoltó utcai felkelőcsoport parancsnoka lett. Többször részt vett a fegyverszüneti tárgyalásokon. A Péterfy kórházban még folytatta a küzdelmet, ahonnan a karhatalmisták november 16-án vitték el. 1958. december 1-jén kivégezték.

egy óriási feltűnés kerekedett. Abban a papírban egy kérvény volt, hogy engedjék végre kiutazni a kislányát. Akkor az már hét és fél éves volt. Addig a gyámhivatalhoz akár-hányszor mentünk, mindig azt mondták, hogy ezért meg azért nem lehet. Nem egyeztek bele. Ezek után a gyámhatóság jött ki hozzánk és megkérdezte, hogy miért nem adunk be egy kérvényt? Mondtuk, hogy itt van, most utasították vissza az ötödik vagy hatodik kérvényünket. – Akkor sürgősen adjanak be egy hetediket, mert ehhez most hozzá fogunk járulni. – Akkor megkapta Csacska a kiutazási engedélyt. De senki nem kísérelte. A stewardessnek a gondjaira bíztuk és a Pannit sürgősen értesítettük, hogy ezzel és ezzel a géppel fog menni. Hát várta persze tárt karokkal. A gyerekek az volt az első kérdése, mikor leszállt a gépről, hogy miért hagytatok itt? Ezt egy hét éves gyerekek nem lehet elmagyarázni, hogy miért hagyták itt. De utána már megértette, hogy az apja életéről volt szó, mert ugyanúgy halálra lett volna ítélve, mint az anyja. Csak Olaf még inkább akart élni.”

Anna 1957-ben szülte meg első gyermekét, majd egy év múlva, 1958 nyarán a Dunántúlra, Mélykútra került, hogy megkezdje büntetése letöltését. Egyéves gyermekét nagynénje gondjaira bízta.

„Ott voltak olyan köztörvényesek, akik titkos kéjelgésért voltak elítélve meg borjűfeketézésért. Meg olyan marhaságokért, amit én nem tartottam bűncselekménynek, de az egy másik kérdés volt. Viszont én orvosilag néztem őket, és azt láttam, hogy nagyon rosszul, nagyon alul vannak táplálva. És azt láttam, hogy volt köztük egy olyan, akinek szívbaja volt. Egy olyan szívbaja, amiben tényleg meghalhatott volna akár mikor.

Ehhez még hozzátartozik az influenzajárvány. A másik nagynéném kapott egy influenzát, ami ártalmatlan betegségnek nézett ki. De akkor már több haláleset volt országszerte is, meg Budapest szerte is. Egy hét alatt elvitte a másik nagynénémet az influenza. Ezt én akkor nagyon komolyan vettem. A BM-esek is elég komolyan vették, mert a Markóban mindig megszárték azokat, akik át lettek szállítva. Figyelték, hogy ki beteg, ki lázas. A táborból egyedül engem engedtek szekérral bemenni Pálhalmára gyógyszerért, egyszer egy héten. De nem adtak komolyabb gyógyszereket. Lázcsillapítókat meg görcsoldókat adtak, meg ilyen dolgokat. Semmi komolyabb gyógyszert. Én annyit kértem csak, hogyha már szállítanak a Markóból influenzajárvány alatt is rabokat, és nem szűrik meg őket, legalább annyit csináljanak meg, hogy ha én azt kérem, hogy ennek vagy annak a betegnek, rabnak engedjék el a reggeli sétát, mert akkor az még jobban megfázik, akkor azt tegyék meg. Nem hallgattak rám. Reggel 6-kor ki az ágyból, felöltözni és ki az udvarra és egy óra séta. De ez még a férfiaknál is egy kínzás. De a nőknél, akiknek elálló kemény szoknyát adtak és alája egy férfi vázszozagtyát, az volt az alsónemű, azt jelentette, hogy az ember úgy felfázhatott alul-

ról, hogy az nem igaz. Hiába javasoltam, hogy például azt a szívbeteget női hagyják békén, és ne ugrasszák ki az ágyból, nem hallgattak meg. Meg is kapta az influenzát, és bele is halt. Ennek a halálnak az lett aztán a következménye, hogy előtte én sokat pofáztam, nemcsak ebben az ügyben, hanem olyan ügyben is, hogy ha már van annyi élelmiszere a konyhának, hogy repetát tud osztani, akkor ne a konyhai dolgozóknak osztogassa a repetát meg a házimunkásoknak, hanem azoknak, akik tényleg nagyon le vannak romolva. De azt se csinálták meg. Aztán addig járatam a számat, míg a végén megunta a táborparancsnok és leváltott. Volt ott egy csomó angyalcsináló, olyan bába-asszony, aki elcsinálta a gyerekeket és azért lettek lecsukva. Valamelyiket megtették helyettem táborégesztőgyógyinak, és ezzel el volt intézve a dolog. Mikor ez a haláleset beállt, akkor csak kijött egy magasabb vizsgálat és csak megkérdezték, hogy ki a táborban a legmagasabb egészségügyi végzettségű. Mondták, hogy van itt egy orvosnő, de az le lett váltva. Meg se kérdezték, hogy miért lett leváltva. Hogy politikai, az elég volt ahhoz, de azért csak tegyék vissza, mert mégiscsak egy orvos. Engem akkor visszatettek. Nagy volt a szám. De ez már tavasszal volt valamikor. Én március 21-ére vártam az amnesztiát, akkor volt az évfordulója az őszirózsás forradalomnak. És nem jött meg. Én ettől nagyon elkeseredtem, mert azt hittem, hogy csak le kell ülnöm a három évet. Azért az nem volt mindegy, hogy bementem valamikor novemberben és március volt. Nem úszom meg akkor egy pár hónappal, hanem még két évet le kell húznom legalább. Aztán csak kihozták április 4-én. Április 4-e volt a nagy szovjet felszabadulási ünnep. Akkor felsorakoztattak minket az udvaron. Felolvasták, hogy kik kaptak amnesztiát, a kis idősök közül kiket érintett. Amikor az én nevemet olvasták, ott olyan taps tört ki, annak ellenére, hogy tulajdonképpen az ottani raboknak ez nem kedvezett, de úgy örültek neki velem együtt, hogy szinte... Nagyon jóleső dolog volt, hogy látták azt, hogy én nem ellenük, hanem értük dühöngök és haragszom.”

Anna a megtorlás után

Szabadulása után azonnal elbocsátották kórházi állásából, és elhelyezték helyettes orvosnak az egyik budapesti gyárba, majd onnan egy üres körzetbe került. Anna megszerette ezt a helyet, szabadnak érezhette magát, a rábízott emberek bizalmukba fogadták.

„Megtudták, hogy én politikailag le voltam csukva '56-ban. Ehhez nem kellett, csak az, hogy két-három embernek elmondjam. Az már ment körbe. Rengetegen voltak olyanok, akik politikailag velem értettek egyet. Mikor megtudták, hogy én miféle káder vagyok, akkor egyszeriben kitérültek. És nemcsak a betegségekről beszéltek nekem,

hanem mindenféle egyébről is. Ez egy munkáskörzet volt Pesterzsébeten, a Csarnok téren. Egy csomó csepeli melós is átjárt oda. Ott volt a bevásárlóközpontja Erzsébetnek, ahhoz képest elegáns körzet volt. Én nagyon meg voltam vele elégedve. Nemcsak arról beszéltek, hogy fáj a hátam, a hasam, vagy rosszul látok, hanem azt is elmondták, hogy ők bizony egyetértettek a forradalommal, hogy itt voltak, vagy ott voltak, hogy így vagy úgy megúszták.”

MAGDOLNA, A GYŐRI RÁDIÓ KÜLSŐ MUNKATÁRSA¹³⁴

MAGDOLNA A FORRADALOM ELŐTT

1930-ban született egy Sopron melletti kis faluban. Édesapja először segédjegyző, majd főjegyző lett, édesanyja otthon nevelte négy gyermeküket. Elemi iskoláit falujukban, gimnáziumi éveit Kőszegen, az evangélikus leánynevelő intézetben végezte.

Tizenégy éves volt, amikor a németek 1944. március 19-én megszállták az országot. Diáktársaival együtt kollégiumuk ablakából figyelték a német katonaság fegyelmezett vonulását, a tisztek nyitott dzsippjeit. Egyik kisdíák leköpött az emeletről, mire a katonai sort megállították, s az egyik tiszt követelte a tettest. „Ha nem tudnám, hogy lányok néztek ki az ablakon, akkor sorozatot lövtem volna fel!” – hangzott a fenyegetés.

Magdolna édesapját 1944-ben nevezték ki főjegyzőnek Sopronkövesdre, így a család ott élte át a háborút. A falujukon keresztül vonultak át a deportált zsidók, akik közül többen a lakosok szeme láttára estek össze az úton.

„A falubeliek közül nagyon sokan voltak, akik kirohantak és egy kanna tejet vagy egy darab kenyert vittek ki nekik. Fájdalommal érintett ez bennünket, mert mi is ismertünk zsidó családokat, akiket kedveltünk, és viszont. Megvolt az emberi barátság közöttünk. A falubelieknek az édesapám is segített. Emlékszem. Ennek még ma is nyoma van.”

A család sorsát az édesapa foglalkozása jelentősen meghatározta. A németek a faluból a leventéket még az oroszok bejövetele előtt ki akarták vinni Németországba. A főjegyző feladata volt értesíteni az érintetteket.

¹³⁴ Az elemzéshez felhasználta interjút a szerző készítette 2006-ban.

„A vasútállomáson már kint álltak a vagonok, hogy elviszik a levante korú gyereket, a 14–18 év közötti fiúkat. Amikor erre parancsot kapott a jegyzőség, az édesapám szólt nekem éjjel, hogy azonnal menjek el a leventeparancsnokhoz. Elmentem, s továbbítottam az üzenetet, hogy azonnali hatállyal szóljanak be mindenhova, ahol van ilyen korú gyerek, hogy költözzenek ki az úgynevezett hegybe, ott voltak pincék. Édesapám üzenete így szólt, hogy annak lesz baja, aki itt benn marad ebben a községben, mert ő látja el a bajukat. Úgyhogy pucoljanak a gyerekek, a szülők pedig élelemmel lássák el őket. Mert különben elviszik őket Németországba. Így történt, hogy az édesapám jóvoltából abból a faluból nem vitték el a leventéket. Az apám az ilyesmivel nagyon tudott törődni.

Akkor jegyre ment az élelmiszer, a jegycédulák ott voltak a jegyzőségen. Bélyegeztük őket, kellett segítenem. A segédjegyzőjét behívták katonának. Ezt követően én sokat voltam vele az irodában. Édesapám úgy gondolkodott, hogy lesz, ami lesz, most már az oroszok annyira közel vannak, hogy a Sztálingyertyákat is látjuk már, ha kinézünk éjjel – jó lenne, ha kiosztaná legalább a cukrot. Júliusra és augusztusra is kiosztotta az élelmiszerjegyeket.”

A németek kivonulásakor a házuk előtt baleset történt. „Egy német autó nekütközött egy falusi szekérnek, ahol hátul ült egy 8 éves korú kisleány, aki leesett. A németek továbbmentek. A gyereket én vittem be a konyhába, az agyveleje is látszott. Azért maradt meg bennem, mert szörnyű volt látni. Én akkor már 15 éves voltam. Két hokedlit tettünk össze, egy lepedővel letakartuk és a családot úgy értesítettük, onnan vitték el. Az egy egészen más világ volt.”

Az oroszok bejövetelekor a katonaság egyből elfoglalta a jegyzőség épületét. Az asszonyokat ide parancsolták főzni, krumplit pucolni. Az előőrsöt, amit a falubeliek egyszerűen „szabad rablócsapatnak” neveztek, a fosztogatás és a nők megerősökölése jellemezte.¹³⁵ Az áldatlan állapotnak a tisztek megjelenése vetett véget. Magdolna és lánytársai olyan padláson vészteltek át a legnehezebb napokat, amelyeknek a feljártat el lehetett tüntetni. „Nagyon sok nő igen nehéz helyzetbe került, esetleg gyereket is várt. Iszonyatos dolog. Gondolom, hogy emlékeznek rá azok, akik még élnek ezek közül, hogy min mentek keresztül. Ez előfordult a falunkban is. Nem nagyon emlegették, de tény.”

¹³⁵ Lásd a témával kapcsolatban a további emlékezőtörténeteket, mint például SZILÁGYI Miklós tanulmánya (*Amikor átment rajtunk a front*, Jászkunság 1990/2, 50–70.), aki a fentiekhez hasonlóan mutatta be a szovjet hadsereg katonáinak magatartását, vagy PETŐ Andrea, *Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemierősök-estek emlékezete*, Történelmi Szemle 1999/1–2., 85–107.

A határszéli falu utcáit ellepték a menekültek. „Népek országútvárá” vált a település. Az ország keleti feléről ki szekérrel, ki gyalogosan próbált menekülni a beözönlő szovjetek elől.

Magdolna 1949-ben érettségizett Sopronban, az éppen akkor államosított egyházi gimnáziumban. Gyerekként észrevette a tanárcherét, hogy az új igazgató félreállította a régi nevelőket; ennél mélyebben azonban nem foglalkoztatta az iskola helyzete. Családi életükben a társadalom átalakulását nyomon lehetett követni. Anyai nagyszülei kuláklisra kerültek, ami egyet jelentett az elszegényedéssel. 1949-ben, éppen a továbbtanulás évében édesapja osztályidegen lett.

Az érettségi előtt néhány nappal a történelemtanáruk kiosztott egy kis füzetet a Szovjetunió történetéről, amit Magdolna kíváncsiságból el is olvasott. Az érettségien a diákok nem húzhattak tételt, maga az elnök mondta meg, hogy ki miből feleljen. Ma már rekonstruálhatatlan, hogy szándékosan vagy véletlenül, de tény, hogy a fordulat évében, az osztályidegennek kikiáltott főjegyző lányának a történelem érettségien éppen a Szovjetunió történetéről kellett beszélnie. Magdolna közel egy órán keresztül mondta vissza a füzet tartalmát. A történelemtanár arcán látszott az együttérzés, az elnök azonban szívesen faggatta az érettségiző kislányt, aki „mindent” tudott. Az elnök a banketten megelégedését fejezte ki, s amikor megtudta, hogy Magdolna orvos szeretne lenni, így biztatta: „Menjen csak orvosnak, maga tud küzdeni!”

Orvosnak azonban nem mehetett, de felvették Budapestre, magyar-történelem szakra. 1951-ben a másodévet fejezte be, amikor diáktársaival építőtáborba kellett mennie. Szüleitől elbúcsúzva egyetlen nyári ruhájában hagyta el a házukat, mert a táborban kincstári katonaruhát kellett hordaniuk.

„Az évfolyam – a bölcsészek is – ment építőtáborba Dunapentelére. Homok, szélvihar, pár ház. Katonai sátrak, katonai felügyelet. Reggel hatalmas zeneszó, énekkel kezdődött a reggeli műszak. Bennünket oda hajóval vittek le. Még örültünk is, hogy együtt vagyunk. Mondok egy nevet: Ungár Ivett,¹³⁶ aki filmesztéta lett, Amerikában tanított. Ő például velem volt akkor.

Sátorban laktunk, katonai overál volt rajtunk, ami arra volt jó, hogy a lábunk is be volt tekerve legalább, és volt egy zseb rajta, abban volt a kanál, az egyetlen létező szerzőcsésze, amivel étkezhettünk, és mindig homokkal volt tele.

¹³⁶ Ungár Ivett a későbbi nevén Bíró Yvett, filmesztéta.

Mi azt a feladatot kaptuk, hogy egy nagy garáznak a talaját döngölővel végig döngölgessük. Volt egy hatalmas rúd, aminek az alján egy vasdarab – s azzal lépésről lépésre kellett menni. Nem volt könnyű. De izmosodtunk rendesen tőle. Ez két hétig tartott. Két hét után Budapestre mentünk vissza. Nekem ott egy nagybátyám élt. Nagyon furcsán néztek rám, mintha nem szívesen fogadtak volna. El is köszöntem, hogy indulok haza. Közben közölték velem, hogy ne menjek Sopronkövesdre. Menjél a nagyanádhoz! Mentem nagyanámékhoz. Kiderült, hogy a szüleimet, amíg én oda voltam, kitelepítették. Fogalmam sem volt, hogy hova, hogyan meg mikor és miért? Állítólag a határszélről a jegyzőket általában elvitték. Hosszú ideig nekem fogalmam nem volt arról, hogy nyugatra, keletre, Oroszországba, Szibériába – nem volt fogalmunk arról, hogy hová vitték a szüleimet. Nekem olyan óriási szerencsém volt, hogy a nagyszüleim befogadtak. Segítettem nekik mindenben. Például egy időben volt annyi túró meg tejföl, hogy szép fehér köténykét öltöttem és bevittem Sárvarra a piacra. Mindjárt meg is vették tőlem, úgy voltam öltözve. Akkor 21 éves voltam, mindjárt el is adtam és mentem vissza boldogan a pénzzel a nagyszüleimhez. Így tudtam segíteni nekik.”

Magdolnát a nagyszülők mellett többen támogatták apróságokkal.

„Egy kollégiumtársam küldött nekem csomagban egy ruhaanyagot, hogy varrasd meg magadnak, hogy legyen ruhád. Gondolja el! Varrattam magamnak egy kis pepita nyári ruhát. A varrónő sem kért egy fillért sem! Így lett nekem 2 darab nyári ruhám. Meg dolgoztam is. Nagyszüleim pénzt adtak vonatra, hogy tudjak elmenni majd Budapestre.”

Mielőtt visszamehetett volna az egyetemre, még valahogyan meg kellett szereznie a lakásukban maradt tanulmányi indexét. Elment Sopronba, s ott felkeresett egy olyan hivatalnokot, aki ismerte az édesapját.

„Az ismerős hivatalnok adott mellém egy rendőrt, hogy rendőr kíséretével menjek el a saját lakásunkba. Ez tényleg vicc. Barna ragasztószalaggal volt a bejáratunk lepecsételve, leragasztva. Bárki letéphetne volna! És senki nem mert hozzányúlni! Na, micsoda világ volt az! Nekem hihetetlen fájdalom volt, mikor bejutottam a házba. Minden ki volt borogatva, mert hamar ki kellett választani, hogy mit vigyenek magukkal. Három gyerekük volt – mit vigyenek magukkal. Teherautó, ahol két család ment. Egy vendéglős család és a szüleim a kicsikkel.

Édesanyám éppen sütni készült egy kenyeret. Az úgy szokott történni, hogy megdagasztották az asszonyok odahaza a kenyérnek valót, utána szépen kiskocsival vagy kosárban elvitték a pékhez, a pék megsütötte és hazahoztuk a friss kenyeret, melyről én mindig, ha engem küldtek érte, letördeltem belőle darabokat. Nem dicsértek meg ezért, csak eltűrték.

El lehet képzelni: beléptem a saját konyhánkba. Dagasztóteknő, benne a tészta alapanyaga megpenészedve, kiszőrösödve – mert az addig ott állt. Tehát júliusban telepítették ki és ez valamikor augusztus végén volt, hogy tudjak menni egyetemre. Minden szanaszét volt szórva. A rendőr nagyon jószágos volt. Nagyon sok mindenre rámutatott, mert a saját holmimat én onnan kivihettem. S azt mondta: – Ugye ez is a magáé? – Az is a magáé? – Azokat a tárgyakat át lehetett vinni a szomszédba. Így maradt meg egy-két könyv, szőnyeg. Ezek után kerültem vissza az egyetemre.”

Szüleinek 1951 júliusától 1953 októberéig kellett a Hortobágyon élniük. Sztálin halála után Nagy Imre szüntette meg az internáló táborokat. Magdolna, amikor megtudta, hogy szülei és testvérei hol vannak, pénzt gyűjtött, és meglátogatta családját.

„Keresztül kellett gyalogolnom a fél Hortobágyon, mire odataláltam. Egy hosszú birkahodályban 39-en laktak együtt... A kishúgomnak mintha halpikkelyes lett volna az arca. Akkor volt az, hogy rizst kellett termelni a Hortobágyon, s az édesanyám kénytelen volt magával vinni a húgomat, s a föld végén letette. Beteg is lett hosszú ideig. De szerencsére kiadták – és az egyik nagynéném befogadta őt hosszabb időre, amíg a szülei nem kerültek haza. Ez volt a szerencse, mert különben nem maradt volna meg.”

Magdolna szülei kitelepítése ellenére befejezhette az egyetemet. Kiváló tanuló volt, s Bóka László,¹³⁷ az akkori dékán kiállt mellette. Az egyetem falai némileg tompítani tudták a diktatúra hatását. Magdolna boldog egyetemista évekre emlékezett vissza, ekkor volt fiatal, nagynevű professzorok tanították, s igazi irodalmi értékekkel találkozhatott.

„Május 1-jén 6 órakor kellett az egyetem ajtajában – a Múzeum körúton – gyülekezni. Délután 2-kor értünk Rákosi elvtárs színe elé a térre. De minket egyáltalán nem zavart, mert végigszórakoztunk az egész utat. Mikor meg még táncruhában voltunk, az még jól is jött nekünk, ugrabugráltunk is. Az egyetem kapuján mikor kiléptünk, azt énekeltek: »Kovács vagyok, ifjú a lelkem«. Vagy azzal hülyéskedünk, hogy: »Amikor a Zsigmond téren a citromot osztják, még a rendőr őrmester is otthagyja a posztját!« Vagy akkor volt a zakatolás korszak. A dékánal is zakatoltunk. Ez illetlenség lenne manapság.”

Börtönbe vetett tanáraikról keveset beszéltek az egyetemen, nem nagyon tudták, hogy kit mikor vittek el.

¹³⁷ Bóka László (1910–1964) József Attila-díjas költő, irodalomtörténész. 1947-ben közoktatási államtitkár volt, 1950-től az ELTE tanára, 1953-ban az MTA levelező tagja lett.

„Egyedül Szalai Sándorról¹³⁸ tudott mindenki, de azt is csak tréfa formájában, hogy ő vele mi történt. Amikor a Bóka dékán volt, Szalai visszajött az egyetemre, s be akart menni hozzá, de az adminisztrátor megállította: – Üljön le! – Nem ülök, én már ültem eleget! – Ilyenből tudtuk, hogy itt valami baj van.”

1953-ban végzett, ezután Kecskeméten, majd Győrben kezdett tanítani. Kecskeméten volt olyan kollégája, aki bizalmatlanul fogadta. Azt feltételezte, hogy a kommunista egyetemre csak kommunista hallgatók járhattak. Nem ismerték családi háttérét, és azt sem tudták róla, hogy a bölcsészkaron sokféle jeles fiatallal tanult együtt, úgy mint Antall Józseffel,¹³⁹ Czine Mihállyal,¹⁴⁰ Eörsi Istvánnal,¹⁴¹ vagy Wacha Imrével.¹⁴²

„Amikor érettségire készítettük a gyerekeket, akkor azt mondta: – Maga csak tudja, hogy mi lesz az érettségi dolgozat témája! – Mondtam: – Honnan tudnám? Nem kezelték engem ott szeretettel!”

¹³⁸ Szalai Sándor (1912–1983) filozófus, szociológus. 1934-ben doktorált Svájcban. 1946-ban a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a szociológia tanszék vezetője volt. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták, és életfogytiglani fegyházra ítélték. 1956-ban rehabilitálták. 1972-ig az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete tudományos igazgatóhelyettese volt, hazatérte után az MTA tudományos tanácsadójaként tevékenykedett.

¹³⁹ Antall József (1932–1993) történész, muzeológus, politikus. Magyar-történelem szakos tanári, később könyvtárosi és muzeológusi diplomát szerzett. 1956 novemberében az Eötvös Gimnázium forradalmi bizottságának az elnöke volt. Szerepet vállalt a Kisgazdapártban, alapító tagja volt a Keresztény Ifjúsági Szervezetnek. 1960-tól könyvtárosként dolgozott, 1964-ben a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főmunkatársa, majd igazgatóhelyettese lett. 1984-től az Országos Orvostörténeti Könyvtár főigazgatójaként működött. 1988-ban bekapcsolódott a Magyar Demokrata Fórum rendezvényeibe. A rendszerváltás utáni első miniszterelnök volt. Lásd a róla szóló életrajzokat: Révész Sándor, *Antall József távolról*, Sík, Budapest, 1995, DEBRECENI József, *A miniszterelnök*, Osiris, Budapest, 1998.

¹⁴⁰ Czine Mihály (1929–1999) irodalomtörténész, kritikus. 1953-ban Eötvös-kollégista volt, 1964-től az ELTE-n docens, majd 1988-tól egyetemi tanár. 1973-tól a Látóhatár főszerkesztő-helyetteseként tevékenykedett. Kutatási területe a népi írók mellett a határainkon túli magyar irodalom volt.

¹⁴¹ Eörsi István (1931–2006) költő, író, műfordító. 1953-ban az ELTE-n magyar tanári diplomát szerzett. 1956-tól Lukács György aspiránsa lett. Az 1956-os forradalomban újságíróként, az Élünk című lap szerkesztőjeként tevékenykedett. 1956 decemberében letartóztatták, nyolc évre ítélték. 1960-ban amnesztiával szabadult.

¹⁴² Wacha Imre (1931–) nyelvész. MRT-nívódíjjal tüntették ki, 1995-ben Kazinczy-díjat kapott. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészkarának nyelvészprofesszora.

Még egyetemista korában felfigyeltek rá a budapesti rádió munkatársai szép kiejtése és írói készsége miatt, és alkalmazták külsős munkatársként. Ezt a munkát folytatta 1954–1956 között a győri rádióban.

Magdolna a forradalom alatt¹⁴³

Magdolna számára a rádiózás olyan munkát jelentett, amit kedvelt, ami különbözött a tanítástól, és kikapcsolódásnak tekintette a felkéréseket.

„'56. október 23. estére nagyon emlékszem. Ez a nap meleg volt. Napsütéses meleg nap volt. Én egy győri, Árpád úti házban a földszinten egy tanárnővel hallgattam este Gerő Ernő beszédét. Akkor ebben az országban már valami más légkör, valami suttogás, valami feszültség érződött. Gerő Ernő a jugoszláviai látogatásáról beszélt. Ebben az az érdekes, hogy Tito addig láncos kutya volt. A jugoszláv–magyar határon határzár, aknák és egyebek voltak. Aztán hirtelen már nem lett láncos kutya. Erről beszélt. De a magyarországi belhelyzetet meg sem említette. Nyitva volt az ablak. Ott a magyar szakos tanárnővel beszélgetve mondtuk: – Miért ilyen hülyeségekről beszél? Nem lehetne másról? – Ezt követően hazamentem, s éjjel bezörgettek a lakásomra. Akkor mire gondoltam? Annyi eszem már volt a szüleim kitélepítése után, hogy nem kellett volna nekem nyitott ablaknál szájalni Gerő Ernő ellen. Kiderült azonban, hogy újságírók jöttek, akik azt mondták, hogy menjek be a Győr-Sopron Megyei Hírlap szerkesztőségébe segíteni. – Minek? – Merthogy Pestről telefon jött, kitört a forradalom és ők már ki is küldtek egy pár helyre újságot, amibe ez nincs beleírva. És most mássik újságot kell írni! – Közöltem, hogy nem megyek. Nekem reggel tanítanom kellett.”

Az események miatt azonban bezárt az iskola, attól kezdve rendszeresen bejárt a rádióba, a forradalmárokat próbálta segíteni.

„Jószert semmit sem tudtam tenni. Jöttek azok a napok, amikor órákig be kellett olvasni, hogy például »Tulki József üzeni kedves feleségének ide és ide, hogy jól van, ne aggódjék érte.« Mert Pestről mindenféle hírek érkeztek, a családokat kellett értesíteni keresztbe-kasul, hogy ki hol van, ki van jól, ki nincsen jól. Ez a híryanagon kívül na-

¹⁴³ A győri 1956-os eseményekről részletes dokumentumgyűjtemény jelent meg SZAKOLCZAI Attila értelmező tanulmányával. (Győr-Sopron megye = A vidék forradalma, 1956. II., szerk. SZAKOLCZAI Attila, 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006, 141–211.). Más vidéken történt események feldolgozására is sor került, lásd például 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban, szerk. FILEP Tibor, VALUCH Tibor, GAZDAG István, 1993, vagy M. Kiss Sándor Olvasókönyv. (Forradalom Somogyban – 1956), Püski, Budapest, 1997, aki a somogyi eseményeket mutatta be.

pokig ment. Ami érthető, ha már megtehették, hogy a rádióban lehetett híreket közölni, akkor a családok meg is tették, üzentek egymásnak. Egy győri színésznő és én voltam, akik állandóan felváltva olvastuk ezeket az üzeneteket. A győri rádiónak a napi adása egy vagy két óra volt, most meg egész nap szükség volt az adásra, figyelni kellett a történeteket.”

Az eseményeket értve és figyelve Magdolna figyelmeztette az egyik könyvesbolti eladót, hogy vegye be a kirakatból Lenin összes műveit, mert hátha betörnek a portál üvegeit a járőkelők. Október 29-én Budapestre utazott, mert a rádió technikusának szüksége volt egy alkatrésze. Ekkor találkozott a forradalmi várossal. Október 30-án kint járt a Köztársaság téren, látta a tizenkét rendőrházba öltözött ávos katonát holttestét, és azt is, hogy az egyik holttestnek összetekert piros zászlók voltak a szájába dugva. Szemtanúja volt, hogy a térre érkező mentőkocsira is tüzet nyitottak. Pesten az éjszakákat a VII. kerületi rendőrségen töltötte, ahol a rendőrök átálltak a forradalom oldalára. Ők adtak neki némi magyarázatot, hogy mi történhetett a Köztársaság téren.

„A rendőrökkel is sok mindenről beszélgettünk, s a rendőrök is úgy találták, hogy nagyon kevesen vannak az országban olyanok, akik nem akarnak változást. Arról nem beszéltek az emberek, hogy most akkora változás lesz, hogy a szocializmust egyből áthúzzuk. Ez nem volt világos akkor. Csak arról, hogy tényleg meg kéne szabadulni Szovjetuniótól, mert már elég volt belőlük.”

Budapestről hazatérve riportokat adott le a látottakról, mindenkinek mesélte, hogy mi történt a fővárosban. Bejárt a városi tanácsba, ott is éheztek az információkra. November 4-e vasárnapra esett. Magdolna aznap ügyeletes volt a rádióban. Munkába menet találkozott az orosz tankokkal.

„Furcsálltam, hogy egy orosz tank állt a városháza előtt, és köréje emberek is gyülekeztek. Vasárnap reggel volt, nem korán. Az emberek gondolták, megnézik a tankokat, mert nem lőttek. Egyszer csak fölemelkedik belőle egy tényleg látványosan fiatal gyerek-katonára és azt kérdezte: – Szevez? – Az emberek nevettek, mit tehettek volna. Én végtelemül sajnáltam. Annyira sajnáltam, hogy sírtam. Azóta is, ha rá gondolok, könnybe lábad a szemem. Hogy elküldtek ide embereket, hazugságba és csalárárságba. Kimentem a stúdióba, ahol magyar katonák voltak az utolsó napokban. Plédeket terítettek a földre, ott aludtak, a zongora alá fekiüdtek be. November 4-én reggel azonban nem magyar, hanem orosz katonákkal találkoztam. Minden széjjel volt szórva, de minden az égadta világon! Az egész rádiós anyag, jegyzetek, papírok szélnek eresztve, minden kinn az udvaron. Fordultam egyenest vissza. Bementem a városba s mondtam a rádió vezetőjének, hogy: – Közlöm veletek, hogy orosz katonák vannak a rádió épületében.”

A forradalom bukása után Magdolnát fel akarták függeszteni állásából, de az iskola vezetői elfelejtették a fizetését leltani. A Munka Törvénykönyve szerint azonban ebben az esetben járt az elküldött dolgozónak a teljes fizetése. Magdolna bejelentette igényét illetményére, így az iskola igazgatója meg gondolta magát, és visszaengedte tanítani.

Magdolna a megtorlás idején

1958. augusztus 20-án a Népszabadságot olvasva Magdolna (amelyben a kormány békülékeny hangnemben szolt a „nem marxista” értelmiségeikhez)¹⁴⁴ abban bízott, hogy véget ért a megtorlás, befejeződnek a letartóztatások. Ezzel szemben 1958. szeptember 4-én letartóztatták. Egy ideje már figyelhették, mert Budapesten a barátnője lakásán tartózkodott, amikor éjjel megjelentek érte. Először a Gyorskocsi utcába vitték, és számára a mai napig érthetetlen módon Veres Péterrel¹⁴⁵ való kapcsolatáról kezdtek faggatni. Letartóztatása alatt nem verték meg, egyéb eszközökkel sem kínozták.

„Kiállítottak a fal mellé a folyósóra és órákig ott kellett állnom egy rossz tartásban: talán egy centire volt az orrom a faltól és ugyanakkor a cipőm nekitámasztva, egy rossz gerinctartásban. Soha nem felejttem el. Azt határoztam el, hogy nem esem össze, nem kéredezkelem WC-re, s egyáltalán, kibírom. Kibírtam! Végül is egy vaksötét cellába vezettek be, ott aztán állva maradtam. Először ledőltem valami pokrócra, de bizony nyüzsgöttek a poloskák. Nem sikítottam, csak söprögtem le magamról, és próbáltam összetiporni őket, de sötét volt. Ott aztán meg is motozták az embert.”

Budapestről visszavitték Győrbe, ahol a városi rendőrség pincéjében helyezték el, egyedül egy cellában. A kis helyiségben nem volt ablak, egy vas-

¹⁴⁴ „A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei” című cikkről van szó, amelyben a kormány kijelentette együttműködési készségét a nem marxista értelmiségekkel, és amelyben hangsúlyozzák, hogy a téves nézetűek elleni harc nem válhat személyes üdözéssé, a bírálat nem fájulhat megbélyegzéssé. Népszabadság, 1958. augusztus 20., 9.

¹⁴⁵ Veres Péter (1896–1970) író. Gulyásbojtár, majd vasúti pályamunkás lett. Első írása 1928-ban jelent meg a Századunk című folyóiratban. 1939-ben a Nemzeti Paraszt Párt egyik alapítója volt. 1945-ben az NPP elnöke, tagja az Országos Földbirtokrendező Tanácsnak, egy rövid ideig honvédelmi miniszter is volt. Az 50-es években kiszorították a hatalomból. Szépirodalmat és szociografikus irodalmat írt ezekben az években. 1954–1956 között az Írószövetség elnöke volt. 1956. október 23-án felolvasta az Írószövetség kiáltványát a Petőfi- és a Bem-szobornál.

csövön keresztül lehetett némi levegőhöz jutni. Egyszer elájult a levegőt-lenség miatt. 1958 szeptemberétől 1959. január közepéig volt letartóztatásban. Magdolna a kihallgatások kérdéseiből rájött arra, hogy a győri rádió adásának hanganyaga szóról szóra a kihallgató tiszt kezében volt. Mint később kiderült, a pozsonyi rádióban magnóra vették a hanganyagot, és a forradalom bukása után valaki az egészet átadta Benke Valériának,¹⁴⁶ a Rádió akkori elnökének.

A győri rendőrség börtöne számára enyhébbnek bizonyult a Gyorskocsi utcánál.¹⁴⁷

„Az örök, amikor látták, hogy nem csinállok semmi cirkuszt, meg amikor felvisznek kihallgatásra, ugyanazzal a képpel jövök le, akkor rájöttek arra, hogy kész, élni akar, viselkedik. Közölték velem, hogy ha engem bárki megkérdez róluk fent, ahol vattatnak, akkor őket szídjam, nagyon szídjam. Ne mondjak soha jót róluk. Ezt betartottam. – Hogy érzi magát nálunk? – kérdezte a velem egyidős vallató tiszt, aki már régen nem él. Mondtam: – Hát nem lehet mondani, hogy nagyon jó nekem ott lent, mert kiborítják az embernek a szalmazsákját és rakhatom az összetört szalmát félnapig, ami csíp és vág. Micsoda dolog ez! – Én jót tettem az örökkel, az örök jót tettek velem. Általában két ór vigyázta a cellákat. Nekitámaszkodtak a vasajtónak, s egymásnak vicceket meséltek. Mikor látták, hogy én milyen vagyok, hogy fiatal meg vagány, akkor ezt megtették.”

Volt egy bácsi, én azt gondolom, hogy annak a hivatása lehetett, hogy ő börtönőr, Pista bácsi volt a neve, mert különben őrmester úrnak kellett szólítani. Egyszer azt mondja nekem súgva: – Kislány, szereti a palacsintát? – Mondtam magamban, most leszék rosszul. – Mert a feleségem küldött magának papírban. Aztán majd a papírt adja ki! – Diós palacsinta volt, 3-4 darab. Nyeltem, mint kacska a nokedlit.

A hadnagy, aki fent kérdegetett engem, az első alkalmat kivéve, nem kért őrt mellém. Csak felkísértek, és elengedték az őrt. Átváltott a kihallgató emberi hangra.

¹⁴⁶ Benke Valéria (1920–) 1941-től a KMP tagja. 1954-ben kinevezték a Magyar Rádió elnökének. 1956. október 23-án nem engedélyezte a forradalmárok követelésének a beolvasását a rádióban. A Rádió ostroma alatt az épületben tartózkodott. Október 30-án leváltották, helyettesi beosztást kapott. November 6-án a Kádár-kormány kinevezte a Rádió kormánybiztosává. 1958-ig volt a Rádió elnöke. 1958–1961-ig volt művelődési miniszter. 1970-től az MSZMP PB és KB Agitációs és Propaganda Bizottságának tagja. 1988-ban az MSZMP KB plénumán nyugdíjazták.

¹⁴⁷ Az enyhébb bánásmód összefüggésbe hozható azzal, hogy Magdolnát a megtorlás második szakaszában tartóztatták le, a karhatalom számára ekkorra már nyilvánvalóvá vált, hogy kikkel kell a legszigorúbban eljárniuk.

Egyszer azt kérdezte tőlem: – Van-e valami kívánsága? – Mondtam, hogy mivel nagyon kevés a cellában a levegő, és tudom, hogy ősz van, boldog lennék, ha kinyitnám az ablakot. Kinyitotta nekem az ablakot. Egyszer pedig megmondtam neki, hogy nagyon utálok a csajkából vizet inni, és megkértem, hogy hozzon be nekem egy pohár vizet. Kiment, az asztalán pisztoly volt, és ott is maradt, hozott nekem egy pohár vizet. Akkor azt mondtam: – Amikor én innen bármikor kikerülök, felhívom telefonon, és ezt megköszönöm neki. – Azt mondta: – Nem fogja megtenni. Volt olyan, akinek például egy kabátot adtam, és amikor kikerült innen mindenféle gazembernek elnevezett, meg azt állította, hogy megvertem – pedig nem is volt ez igaz.”

Magdolnával egy időben a győri rádió férfi munkatársait is letartóztatták, és egy perbe kerültek. Őket Vácról szállították Győrbe a tárgyalásra. Az egyik férfi odasúgta a lánynak: – Halálra ítélték! (Később megváltoztatták az ítéletét.) A tárgyalás a rádió forradalmi tevékenységéről szólt. Magdolna ügye-sze súlyosbítást kért másodfokon, aminek napirendre tűzése elhúzódott, mert időközben az ügyész öngyilkos lett. A városban az a hír járta róla, hogy túl sok ember számára kért kötél általi halált.

Magdolna a megtorlás után

A másodfokú tárgyalás előtt feltételes szabadlábra helyezték, de már nem kellett visszamennie a börtönbe. 1959. április 4-én hoztak egy olyan rendeletet, hogy az egy éves, illetve az az alatti büntetéseket eltörölték.

Magdolna a börtönben reumas lett, és a cellák rossz világítása miatt szem-betegséget kapott. Feltételes szabadlábra kerülése után azonnal be kellett mennie egy szemészeti klinikára.

„Nekem még hátra volt a feljebbviteli tárgyalásom. Pontosan akkor, amikor a szemészeti klinikán voltam Budapesten, a Nónai klinikán, s egy híres szemészorvos műtött. Megmondtam, hogy hova kell visszamennem. Az egész osztály összefutott. Karácsonyinak hívták az én orvosomat. – És ha nem jön vissza? – Akkor nagyon sajnálom, más helyre fogok kerülni! – De visszamentem. Utána a kórház, amit csak tudott, megadott. Hoztak gyümölcsöt, csokoládét. Amnyira mellém álltak, hogy az szinte hihetetlen.”

Magdolna újra tanítani szeretett volna, ezért jelentkezett Győrben az oktatási osztályon, hogy folytathassa hivatását.

„Az nagyon érdekes volt, hogy akinek én elmondtam, hogy a rádióban vagy Pesten mi történt a forradalom alatt, az, akinek bejártam az oktatási osztályra, kereken kijelentette, hogy: – Mit tudom én, hogy maga mit csinált '56-ban, én egyáltalán nem tudhatom!

Mondtam neki, hogy itt van a munkakönyvem. Ahol a munkakönyv, ott van a folyamatos munkaviszonyom. Akkor az oktatási osztály vezetőjéhez be kellett mennem, aki ült, én meg álltam. Ordított: – Most majd olyan helyre kerül, hogy majd megemlegeti, hogy micsoda igazgatója lesz magának. És azt tanít, amit mondanak. – Mondtam, hogy jó. Kikerültem Kunszigetre, Győr mellé. Nagyszerű helyre, aranyos emberek közé. Szerettem ott lenni.”

Magdolna férjhez ment, leánya operaénekesnő lett. Nyugdíjazásáig ugyanabban az általános iskolában tanította a magyar nyelvet és az irodalmat. A tanítás mellett többféle tanfolyamot is elvégzett, rendezett szavaló versenyeket, ünnepeket. Emellett testnevelést és természetismeretet is tanítania kellett.

„Én ásattam az első távolugró gödröt az iskola és a templom közé. Mind a mai napig várnak vissza, ismernek az emberek ott. Volt nekem időm a világon mindenre. Tudtam foglalkozni önmagammal meg másokkal is.”

Megjegyzések az élettörténetekhez

Anna és Magdolna az '56 utáni társadalmi integráció szempontjából a „sikeresebb visszakerülő” csoportjába tartozik. Történetük a II. világháborút eleventi fel, és az azt követő évek társadalmi változását.

Mindketten arról számoltak be, hogy igen talpraesetten viselkedtek letartóztatásuk után. Ennek okát egyfelől személyiségükre vezették vissza, arra, hogy a félelem mellett jutott elég energiájuk átgondolni helyzetüket, másfelől pedig ügyük nem számított súlyosnak. Anna esete rendkívülinek is tekinthető, mert az egyébként vérbíróként is emlegetett B. Tóth Matildot maga mellé tudta állítani, és elérte, hogy férjhez mehessen a már szintén letartóztatott vőlegényéhez. Feltételezhető, hogy ezzel reményt és erőt adott férjének is.

A két élettörténet szerint szabadulásuk után mindketten folytathatták hivatásukat, még ha nem is vették vissza őket eredeti munkahelyükre. Mindkét interjúalany arról számolt be, hogy nemcsak az egzisztenciális, hanem az emberekkel való kapcsolatok szempontjából is elégedettek lehettek. Munkájukat megbecsülte környezetük, s még múltjukat sem kellett ehhez letagadni, nem érezték magukat másodrendűnek '56-os szerepvállalásuk miatt.

Jellemző továbbá, hogy az elértnél nagyobb karrierre nem vágytak, bár képzettségük és korábbi ambícióik ismeretében képesek lettek volna többre is. Mindketten hivatásként gyakorolták szakmájukat, s azt másodlagosnak tartották, hogy a társadalom melyik szintjén tehették ezt.

A két asszony kedvezőbb sorsa a fentiekén túl annak is köszönhető, hogy a forradalom kirobbanásakor már mindketten egyetemet végzett, diplomás emberek voltak. Politikai magatartásuk miatt nem lehetett őket kizárni az egyetemekről, főiskolákról, ilyen módon nem lehetett büntetni őket. Ezen túl a szakmájukban már rendelkeztek némi kapcsolattal, tudták, hogy kihez kell fordulni állásért, hogyan kell a megfelelő személlyel beszélni, s hol van hiány a szakmájukban. Az sem utolsó szempont, hogy ismerték és meg is védték jogaikat.

A fenti két esetben nem a társadalomba való visszailleszkedés időszakában segített a család, hanem korábban, a megtorlás idején. Egyik esetben abban, hogy Anna gyermeke ne kerüljön állami gondozásba, hogy otthona és eltartója legyen a kicsinek, Magdolnának pedig a család érzelmi támogatást nyújtott a legnehezebb időszakban.

ÉLETTÖRTÉNETEK A LECSÚSZOTTAK KÖRÉBŐL

KLÁRA, AKI A FORRADALOM LEVERÉSE UTÁN RÖPCÉDULÁZOTT¹⁴⁸

KLÁRA A FORRADALOM ELŐTT

1937-ben Tiszakécskén született. Édesapja hentes-mészárosmester, édesanyja háztartásbeli volt. A II. világháború borzalmait kislánként élte át. Édesapját a lovas tüzérhez őrmesterként sorozták be, és a háború elvesztésekor a nyugatra menekülő tiszti családokkal kellett tartania. Külön engedéllyel feleségét és leányát is magával vihetné volna. Klára édesanyja azonban hallani sem akart az ország elhagyásáról. A nyolcéves kislánytól így búcsúzott az édesapa:

„Megfogott engem, volt a ház körül egy tavacska, oda kivitt. Akkor már a Sztálingyertyák bevilágították az eget. Tartott egy darabig, beburkolt a köpenyébe. Akkor mondta, hogy ne felejtsem el őt soha. Ahogy álltunk, ő se tudott beszélni, vártam, hogy mondjon valamit. Láttam, potyogtak a könnyei. Pedig nem volt egy síró valaki. Akkor elment, visszament Kecskemétre. Én napokig nem tudtam aludni. Mindig mondogattam, hogy itt nagyon fáj, s a szívemre mutattam. Az egész rokonság ott volt nálunk, s az egyik rokon megjegyezte, hogy ennek a gyerekeknek sírni kéne. Ahogy ezt kimond-

¹⁴⁸ Az interjút Görgőy Rita szociológus készítette 2001-ben.

ta – már úgy volt, hogy be kell fogni a lovakat és bevinni engem az orvoshoz –, akkor elkezdtem sírni, olyan nagyon rettenetesen sírni.”

A rokonság terve szerint a front elvonulását a nagypapa tanyáján várták volna meg együtt. El is indultak, de a környéken csak üresen hagyott házakat találtak, aki tehette, menekült az ország nyugati felébe. Ők is továbbmentek.

„Cegléd felé indultunk el, bementünk több elhagyott tanyába, mert már onnan mindenki elmenekült. Mi a helyükre mentünk. Egy majorban álltunk meg. Valamilyen pincekonyhában akartuk meghúzni magunkat. Egyszer csak katonák jöttek, románok voltak. Kiderült, hogy ők már ott voltak ebben a majorban, csak nem láttuk őket, mert ilyen kukorica szárkéúpokba húzták meg magukat. Volt egy-két férfi velünk, betegek, öregek, a nagybátyám, akinek fél szeme volt. A katonák elkülönítették a férfiakat a nőktől. A nőket és a gyerekeket behajtották egy pajtába. A férfiakat, nem tudom, hogy hova terelték. Egy darabig állt ór a pajta előtt, utána már nem. Elég sok nő volt velünk, gyerek már kevesebb. Jöttek villanylámpával és válogatták ki a nőket és vitték el őket. Azok elkezdtek imádkozni: »Most segits meg, Mária.«

Anyukám egyszer csak rájött, hogy nem őrzik az ajtót. Megfogta a kezemet, súgta nekem: – Mondjad, hogy pisilni kell, de hangosan mondjad. – Mondtam, s akkor kivezetett engem. Kimentünk és elbújtunk. Utána elindultunk arra, amerre azt gondoltuk, hogy magyarok voltak még. Anyukám tudta, hogy merre van a front. Mikor elértük a magyar katonákat, akkor küldték őket, hogy menjenek vissza a pajtához, tegyenek valamit, mert viszik a románok a nőket. Mondta a csendőr, hogy nem tudnak semmit sem tenni, ott most front van. Azt tanácsolta nekünk, hogy a kukoricáson menjünk keresztül és csináljunk, amit akarunk. Ez a legtöbb, amit ő mondhat. Egész reggelig ott voltunk a kukoricásban. Erre-arra mentünk. Mindenféle lőttek, front közepén voltunk. Egy birkalegelőn kellett keresztül menni, hogy emberi hajlékok, házak közé jussunk. Elkezdtek lőni bennünket először a magyarok, aztán az oroszok is. Bementünk egy birkahodályba, nyakig a porba beástuk magunkat, ahogy csak tudtuk, de még ott is lőttek a hodályt.

Onnan tovább gyalogoltunk, ide-oda bekéredzkedtünk, nem szívesen fogadtak be bennünket abban a háborús időben. Nekem nem volt semmi a lábamon, csak egy cipő, fűző nélkül. Akkor már november eleje volt. Mezítláb mentem abban a sárban. Kaptam is egy életre szóló reumát, ami most is tart. Ott is jöttek a románok, ott is szedték össze a nőket. Egy nagyobb házban voltunk éppen. Láttam, hogy lefeküdt az asszony az ágyba, hogy úgy talán nem viszik el a románok. Hogy mi lett vele, nem tudom. Anyukám nem feketett mellé. Kimentünk az istállóba, ott volt egy kocsis. Anyukám letérdelt elé és így könyörgött, hogy bújtassa el. El is bújtatta a jászol alá. De én meg

ordítottam, hogy megyek velem. Még fiatal felnőtt koromban is beszéltem és sikoltoztam álmomban. Feküdtünk a jászolban, elaludtam, s arra ébredtem, hogy éppen ott vannak már a románok. Fenyegették a kocsi, hogy biztos bújtatja a nőket. Ő mondta, hogy nincsen itt senki. Akkor én elkezdtem beszélni a jászol alatt. Anyukám rám fekiüdt és így valahogy elhallgattattott.

Aztán onnan is menni kellett tovább. Elértünk egy másik falut. Ez már Kécske irányában volt. Ott bementünk egy olyan házba, ahol orosz orvos lakott. Azok olyan kedvesek voltak, megengedték, hogy ott aludjunk, enni adtak nekünk. Még nekem valami ruhát is adtak, mert csak egy kardigán volt rajtam, semmi más. Aztán mentünk tovább. Akkor a lábam már térdig el volt fagyva. Ahova bekéredzkedtünk, azok valamikor kécskei lakosok voltak, ismerősök. Nagyon kedvesek voltak, befogadtak. Ott volt éppen egy román orvos. Láta, hogy milyen a lábam, ellátta, adott tetanusz injekciót, bekötözött. Igen ám, csak anyukám eléggé csinos fiatal nő volt, és elkezdte fogdosni a kezét az asztalon. Valamit mondott neki, hogy fizetni kéne azért a kezelésért. Onnan is tovább kellett mennünk. Volt ott egy magyar, de a román hadseregbe tartozó őrmester, annak mondta anyukám, hogy vigyen már el bennünket, vagy csináljon valamit. Az azt mondta, hogy éjjel után ülünk fel erre és erre a kocsira, az éppen Kécskére fog menni rekvirálni, azzal elmehetünk, de senkinek egy szót se szóljunk. Így hazahértünk. Akkorra már mindenki elsíratott bennünket otthon.”

Hazaérkezésük után Klárának még jó darabig semmi hírt sem hallottak a családfőről, aki egyszer váratlanul hazajutott. Megtudták, hogy Ausztriában angol fogságba esett, onnan elengedték, de akkor meg a szovjetek fogták el. Ausztriában bevonították őt is a többi magyarral, azzal, hogy kiszállítják őket a Szovjetunióba. A magyarországi állomáson egy orosz orvosnő megvizsgálta a foglyokat, s az édesapát kiállította a sorból azzal, hogy ilyen öregeket nem visznek ki. Klára édesapja ekkor 43 éves volt, csak hamar őszült. Ennek köszönhette, hogy nem került Szibériába.

Klára a forradalom alatt

Klára 1956-ban első éves jogászhallgató volt. Részt vett társaival az október 23-ai tüntetésen, ő is várta a Parlament előtt Nagy Imrét, majd onnan elment többiekkel a Rádióhoz, onnan pedig vissza az egyetemi kollégiumba. November 4-ét már otthon töltötte Kécskén, és csak november végén, amikor a tanítás újra megkezdődött, tért vissza Budapestre.

Klára a megtorlás idején

A forradalom leverése után a diákszállón élénk politikai élet folyt. Sokan tenni akartak valamit, tényleges mozgástér hiányában azonban csak jelzészerű lázadásra futotta erejükből. Az egyetemen a táblára forradalmi jelszavak kerültek, vagy röpcédulákat szórtak szét tavasszal, MUK¹⁴⁹ felirattal, amiket kapualjakban ragasztottak ki éjszakánként. Ősszel, az egy éves évfordulóra nagyobb erővel folytattak röpcédulázást, a Petőfi-szobornál még koszorúzni is akartak, de ez a tervük a rendőrség jelenléte miatt lehetetlenné vált. A diákszállón azonban nemcsak forradalmat támogató diákok, hanem besúgók is éltek.

1958. április 29-én tartóztatták le Klárát és két társát. A Fő utcába kerültek, ott folytak a kihallgatások. Az örökre általában panaszkodtak az interjúalanyok durvaságuk, közönyük, feladatuk túlteljesítése és agresszív viselkedésük miatt. Ezzel együtt Klárának az egyik őrrrel kapcsolatban pozitív élménye is volt. Amikor kiderült, hogy a lánynak van egy görög barátjánője, a fegyőr – görög nemzetiségű lévén – Klárával szemben elnézőbb magatartást tanúsított. Séta közben cigarettát dugott a kabátja alá, emberségebben próbált vele bánni.

Klára 45 napig volt magánzárkában, majd hirtelen kapott egy társat, akitől csak később derült ki, hogy „vamzer”.

„Teljesen odavoltam, hogy de nagy szerencsém van, hogy ilyen társam van. Mondja nekem, akit oda betettek: – Azt hiszik ezek, hogy én dohányzom, de én nem dohányzom. Ha kiosztják nekem is a napi adagot, én odaadom neked. – Miért ne hittem volna el? Egyszer kihallgatásra is elvitték a társamat. Amikor levittek sétálni, azt mondja a görög őr: – Soha nem tudod, hogy kibem mi lakik. Ne beszélj senkinek semmit! – Én még akkor sem fogtam gyanút. Mondtam: – Ugyan már! – Olyan módszerűen, lépésről lépésre próbálta felderíteni, amit nem mondtam el a kihallgatáson. Tényekre, nevekre volt kíváncsi, meg egyáltalán, hogy az ember hogyan gondolkodik.”

Egy idő után átszállították a Markó utcába, ahol nagyon sokan voltak egy cellában. Itt találkozott többek között Havrilla Bélánéval,¹⁵⁰ akit később ki-

¹⁴⁹ MUK = Márciusban Újra Kezdjük!

¹⁵⁰ Havrilla Béláné Sticker Katalin (1932–1959) Takarítónő, gépmunkás. Fegyveres felkelő volt a Vajdahunyad utcai csoportnál, Wittner Máriával együtt tevékenykedett. 1957-ben tartóztatták le, 1959. február 26-án kivégezték. Részletesebb életrajzot lásd EÖRSI László, *Corvinisták. i. m.*, 407.

végeztek, valamint Wittner Máriával. Az előbbi elítélttel egy cellában volt, amikor azt elvitték a kivégzésre.

Klára tárgyalása 1958. november 5-én volt, egy év négy hónapot kapott, és az ország minden egyeteméről és főiskolájáról kizárták. Mint kisidőst feltételesen szabadlábra bocsátották, azzal, hogy értesíteni fogják, mikor kell a büntetését letöltenie.

A kihallgatások során és utána is többször tettek arra kísérletet, hogy be szervezzék. Szabadlábra helyezése után még mindig nem adta fel szándékát a politikai osztály, többször behívták a Fő utcába, és volt cellatársairól faggatták. Meg akarták tudni, hogy azok mikről és kikről beszélgettek egymás között. Zsarolással is próbálkoztak, csak hogy elvállalja az ügynök szerepet.

„Be akartak engem nagyon fésülni, hogy legyek vamzer ott a börtönben, meg utána is. Amikor megvolt a tárgyalás és feltételesen szabadultunk, akkor a Lánchíd Presszóba be kellett mennem, az most már le van bontva, s 3 vagy 4 nyomozó vagy operatív tiszt ott volt, hogy gondoljam meg, ha elvállalom, mehetek vissza az egyetemre. Azt mondták, hogy nagyon jó alany lennék a besúgásra. Visszamehettem volna az egyetemre. Nem azért engedtek volna vissza, mert viszonylag nem csináltam semmit, vagy mert nem volt olyan nagy súlyú a cselekedetem... Az egyetemre betettek volna a többiek közé, s kiadták volna nekem, hogy sűgjam be őket. Mondtam, hogy nem.”

Klára 1959 áprilisában férjhez ment, de még ez év nyarán értesítést kapott, hogy jelentkezzen a rendőrségen. A Dunántúlra, Mélykútra került, a köztörvényesek közé.

„Mikor be kellett vonulnom, hogy letöltsen a büntetést, jött utánam a vélemény. Ott borzasztó volt, az embertelen volt. Kétszáznál biztos többen voltunk Mélykúton. Az épületet, amiben laktunk, azt úgy neveztük, hogy csurna. Több mint hatvanan voltunk egyben. 3 vagy 4 csurna volt a területen. Nagy hodályok. Nem is tudom, hogy volt-e plafon, vagy csak a tető volt ott. Erre már nem emlékszem. Csak nők. Ott kellett dolgozni 16 órát, még néha többet is. Reggel sorban állás. Este sorban állás. Majd, amikor megszámoztak bennünket, bemehettünk lefeküdni. De volt úgy, hogy két óra hosszát is kellett várni erre. Kaptunk két csajka vizet minden este. Mosakodásra, mosásra. Amikor hagymát ástunk, jó feketé volt a föld, olyanok lettünk, mint a négerek, fújta az arcunkat a szél. Mikor már lefeküdtünk aludni, úgy éjfél után, benzines vattával jöttek ellenőrizni, hogy tiszta vagy-e vagy piszkos? Azokat aztán megbüntették, akik nem tudták magukról lemosni a koszt. Nekik vasárnap is menni kellett dolgozni. Térdig érő gazba küldték őket. Kapáltak, kukoricát törtek, aratógép után össze kellett szedni a kévét, behordani. Szénát forgattak, gyűjtöttek. Azóta is utálok a széna szagát.”

Klára Mélykúton rájött, hogy állapotos. Amikor a férje is megtudta, mindent elkövetett, hogy állapotára való tekintettel engedjék haza feleségét. Erőfeszítése azonban hiábavalónak bizonyult. Emellett az örök különleges lelki terrorjával kellett szembenéznie nap mint nap.

„Járt rendszeresen hozzánk orvos. Egyszer odamentem, és mondtam, hogy szeretném, ha elküldenének vizsgálatra, mert úgy gondolom, hogy terhes vagyok. A rabing volt rajtam, az olyan bő forma. Megfogta a mellem, megszorította, azt mondta, hazudik. Valahogy mégiscsak eljutottam vizsgálatra. Voltunk egy páran olyanok, akik úgy gondoltuk, hogy terhesek vagyunk. Bevittek bennünket Dunaújvárosba. Megállapította nyáron az orvos, hogy terhes vagyok. Miután kiderült, napokon, heteken keresztül ment a zaklatásom. Mikor visszajöttünk a munkából, volt egy kis kunyhó a bejáratnál. Ott tanyáztak az örök. Mindig hívtak, hogy gondolkodjak, de nagyon komolyan, hogy vetessem el a gyereket, ők megadják a papírt, mert én itt úgysem bírom ki ezt a munkát, ügyis elvetélek. És majd kinn történik a mezőn, és majd meg is halok, meg a gyerek is meghal. Ők nem adhatnak egy jótányi kedvezményt sem. És különben is minek szülöm meg, ebben a rendszerben egy szar senki lesz az ilyenek a gyerekeiből. Mondtam, nem baj. Ez így ment, ez a kínzás, ez a megalázás, ez a gyötres. Nem egyszer, nem kétszer, nem háromszor.

Sok gyerekgyilkos volt köztünk, akik megölték a gyerekeiket ott a táborban. Ott nagyon kevés volt a politikai. A táborvezető sorba állította őket, öt-hat személyt. Engem a sor végére küldött. Mondta: – Ezek megölték a gyerekeiket, de ki a legnagyobb bűnös? Nem ők, hanem ez a nő, s rám mutatott. Mert ő az egész Magyarországot meg akarja ölni.

Volt olyan, hogy a munkából hazafelé már fent voltak a csillagok, még nyáron is. Hogy lerövidíttessék velünk az utat, ilyen kanális parton kellett mennünk. Csúszott az út, s féltem, hogy elesek, s nagyon megütöm magam is, meg a gyereket is. Odajött az egyik társam, mondta, hogy »karolj belém, majd segíték«. Megállított az őr: – A két rohadt buzi, majd én megmutatom nekik!

A normám soha nem volt meg. Nem tudom, hogy teljesítettem-e vagy nem. Megnézte az őr, megemelte a hagymát vagy a hosszát megsaccolta, amit megkapáltunk. Vagy nem volt meg, vagy csak a minimum. Tehát nem kaptam csak fél óra beszélőt. Nem is volt érdekes. Az a nagyfejű őr is örökké piszkált engem. Hogy miért mondták nekik, hogy változtassák meg a rabokat, mikor vannak itt olyan rabok, akik műveltebbek, mint ők, és mit lehet ezeken változtatni!? Ezt mondta a levegőbe, de nekem szólt.”

A következő év tavaszán feloszlatták a tábort, s Klárát áthelyezték Egerbe. „Érdekes volt, mert a smasszer nők megjedtek, hogy mindannyian utcanők vagyunk.

Akkor én már tényleg jó erősen terhes voltam. Mondja az egyik smasszer: – Hát maga mikor szül? Maga is kurva? – Az egyik társam mondja: – Dehogyan is, van neki férje. – Olyan jót neveltünk.”

Egerből átvitték Budapestre, a Mosonyi utcai rabkórházba. Onnan szabadult 1960 májusában.

„Arra mindig úgy emlékszem vissza, az olyan nagyon jó volt! Ültem a padon a Mosonyiban. Jött egy százados s mondta: – Maga –, s az asszonynevemen szólított. Felugrottam. Mondja: – Üljön le, maradjon ülve. Magának jó lesz itt, jobb lesz itt magának. – Félig-meddig kacsintott rám. Akkor ő már tudta, hogy szabadulni fogok. Akkor a smasszerő a raktárban: – Klára, mégy haza? Vasaljátok ki a ruháját! – Ezek olyan aranyosak voltak, hogy azt el nem lehet mondani... Szépen összekötötték nekem egy kis batyut. Megváltottam a villamosra az átszállójegyet. Néz a kalauznő, álltam a peronon. Mondja: – Jöjjön be! – Mondom: – Nem! – De igen! – és kitérta az ajtót és nem volt hely a villamosban. Hárman is felugrottak.”

Klára a megtorlás után

Szabadulása után hamarosan megszülte első gyermekét, aki vérzékeny lett, de azzal biztatták az orvosok, hogy serdülőkorára ki fogja nőni. Szülés után Klára is beteg lett. Először mérgezést kapott, majd tüdőgyulladást. A második gyermekük is vérzékenységben szenvedett, ami mellé még veserendellenesség is társult. A gyerekeket serdülő korukig rendszeresen kórházban kellett ápolni.

„Kaptam 16 hónapot 16 darab röpcéduláért. Beteg lett mind a két gyerekem. Azt mondták az orvosok, hogy nagy a valószínűsége annak, hogy azért volt ez, mert a börtönben hordtam ki az elsőt, egyetlen egy tablettát és vitamint nélkül, a koszában, a piszokban. Muszáj volt a csajkákat úgy kifizényesíteni, hogy olyan legyen, mint a tükör. És mivel? Odajártak a macskák a homokba piszkítani és nekünk azzal kellett kifizényesíteni a csajkákat. Jó, hogy utána lemostuk, de akkor is.”

Klára minden vágya az volt, hogy gyermekei diplomás emberek legyenek, ezért nem vállalt semmiféle munkát, otthon maradt őket ápolni és tanulásukat segíteni. Gondoskodásával elérte, hogy kórházi ápolásuk ellenére sem maradtak le a többiektől. A gyerekek gimnáziumi éveik alatt külön tanárt fogadtak a jobb eredmények reményében. Többször váltottak iskolát, ha úgy érezték, hogy lányaik igazságtalanságok érték az édesanya múltja miatt. Klára minden erejével azon volt, hogy gyermekei maximális tudással rendel-

kezzenek, ne lehessen megakadályozni őket a továbbtanulásban. Ő maga azonban sohasem fejezhette be egyetemi tanulmányait.

Férje párttag volt, s amikor megtudták, hogy felesége '56-os szerepvállalása miatt börtönben van, válásra szólították fel. Nem tett eleget a párt akaratának, ezért szigorú megrovásban részesítették, és folyamatosan éreztették vele, hogy nem „jó elvtárs”, elmulasztotta a szófogadást. Többször elmaradt az előléptetése, vagy amikor külföldi útra jelentkezett, elfelejtették aláírni a kérelmét. Egy munkahelyi vita során sajátosan éreztették vele, hogy felesége miatt ő is megbélyegzett ember. *„Gyenge kutya vagy te, én vagyok az erősebb kutya. Tudod te azt, hogy... – s itt rám célzott.”*

Klára édesanyja korához képest hamar lebetegedett. *„Az egész életem nagyon nehéz volt. Engem kivágtak minden egyetemről. Akkor 60-ban volt a tsz-esítés, azt is átélte, hogy elvették a földjeiket. Jöttek agitálni, persze apukám aláírta. Kijöttek meg nézni, hogy nem dugott-e el valamit: boronát, ekét. Nehogy megrövidítse a téeszt. Meg a félelem, hogy mi lesz velem, meg hogy mi lesz a gyerekekkel.”*

Klára a rendszerváltás után sokat beszélt unokáinak a forradalomról. Sorával szembeni keserősége nem múlt el 1989 után sem.

PÓLIKA, AKI MEZŐHEGYESI A MUNKÁSTANÁCS TAGJA VOLT ¹⁵¹

PÓLIKA A FORRADALOM ELŐTT

Pólika 1930-ban született Szegeden. Szülei a trianoni egyezség után Kolozsvárról kerültek Szegedre, 1921-ben. Édesapja és édesanyja félig örmény, félig székely származású. Édesapja gyógyszerész professzor volt Kolozsváron, és Szegeden is az egyetem szolgálatába állt. Az akkori Ferenc József Tudományegyetemen helyezkedett el. Szülei tíz gyermeket neveltek fel, nagycsaládokra jellemző életet éltek. A szülők vallásosan nevelték őket, rendszeresen templomba jártak. Édesapja munka után a kisebbekkel foglalkozott, társasjátékkal, mesemondással töltötték az együttlétet. Édesanyjukra, mint örök optimistára emlékezett vissza Póli. Családjuk anekdotájához tartozik a következő történet:

„Mi általában nem élünk könnyedén, mert édesapám csak a fizetését kapta – abban az időben egy egyetemi tanár fizetése nem volt magas. Kaptunk még családi pótlékot.

¹⁵¹ Az interjút Juhász Borbála történész készítette 2001-ben.

De volt olyan, hogy azt mondta a háztartási alkalmazott: – Nincs már csak egy kanál liszt holnapra. – Nem baj, fiam, majd a jó Isten küldi. – És délután megjött a tanyáról egy ismerős és hozott egy zsák lisztet. Ez így volt. Egyszer '45 után volt egy másik eset is: akkor is elég nehezen voltunk. Hét gyerek volt még idehaza. Édesanyámnak volt egy szentje, a jezsuitáknál. Ő volt a gazdasági szentje édesanyámnak. Egyik nap azzal jön haza a templomból, hogy: – Ma beszéltem vele – nem jut most eszembe a neve – és megmondtam neki, hogy ez így tovább nem mehet. Adjon egy fél disznót, mert nem tud már a gyerekeinek mit adni. – Délben jön a postás és mondja a nővéremnek: – Van egy nagy meglepetés. – Egy fél disznó? – kérdezte a nővérem. – Honnan tudja? – Egy volt tanítványa édesapámnak Ceglédről küldött egy fél, feldolgozott disznót. Ez nem vicc, ez igaz! Ez így történt! Édesanyámnak fantasztikusan mély hite volt és ez az, amit én tőle örököltem.”

A család naponta közösen imádkozott, az asztalnál nagy volt a fegyelem. „Az ebédnél soha nem válogathattunk, mert ha valamit nem szerettünk és ezt tudták, azt mondták: – Édes fiam, akkor duplán kell belőle enni, hogy megszerezsd. – Én egész 14 éves koromig ott éltem. Kényelemben, mindenben. De mi úgy voltunk nevelve, hogy '45 után, amikor a nehézségek jöttek, én akkor is éppen úgy talpra tudtam állni és megálltam a helyem. Nemcsak én, minden gyerek. Azt hiszem, nem is tudom meghálálni a jó Istennek, hogy ilyen szülőket adott és ilyen gyermekkorom lehetett. Így tudtam, azt hiszem, a nehézségeket is elviselni.”

Pólika egyházi óvodába, egyházi elemi iskolába majd onnan polgáriba került. Tizennyolc évesen, 1948-ban a katolikus tanítóképzőben élte át az egyházi iskolák államosítását. Érettségi után a kertészeti egyetemre jelentkezett, ahová nem vették fel. 1949-et írtak ekkor, és a felvételi végén megkérdezték tőle, hogy mi a véleménye a pápáról. „Valami olyat mondtam, ami nem tetszett nekik. Például, hogy egy nagyon jó ember, s az egyházat vezeti. Azt mondták, hogy nem vagyok alkalmas a kertészeti egyetemre.” Sikertelen felvételi után egy évet töltött az egyik nővérénél, aki akkor már tanyai tanítónő volt. Egy év múlva agráregyetemre jelentkezett, ahová már felvették. 1955-ben kapta kézhez a diplomáját, és mint mezőgazdasági üzemmérnök Mezőhegyesre került.¹⁵² Az üzemmérnökök mindennapi munkáját végezte 1956 októberében is.

¹⁵² Mezőhegyesen 1892-ben megalakult a Tájfajta Lótenyésztési Egyesület. Nemzetgazdasági jelentőségű ménest tartottak fenn 30 000 hold hasznosításával a két világháború között. Az 1930-as évektől kezdődően, de különösen Féja Géza *Viharsok* c. könyvének megjelenése után (1937) a ménesbirtokkal kapcsolatban negatív megítélés alakult ki. A két világháború között a Magyar Királyi Állami Ménesbirtok nevet viselte. A témá-

Pólika a forradalom alatt

„Én semmiről nem tudtam. 23-án délután a rádiót hallgattam és a Gerő Ernő-beszéd felháborított és lezártam a rádiót. Ennyit tudtam. Másnap reggel 6 órakor mentem be a gépműhelybe, akkor mondják: – Tudod, hogy mi van Budapesten? – Nem. Mi? – Nyitják ki a rádiót és hallom, hogy mi van, akkor tudtam meg. Ezt csak azért jegyzem meg, mert azt mondták, hogy én vagyok az, aki előre szervezkedtem. Ennyire szervezkedtem, hogy 24-én reggel tudtam meg, hogy van valami. Nálunk folyt a munka. Az utolsó vonattal, október 26-án hazajöttem Szegedre.”

A forradalom alatt Szegeden tartózkodott, és csak november 13-án vette fel a kapcsolatot munkahelyével. Akkor tudta meg, hogy távolléte alatt beválasztották a 21 tagú ideiglenes munkástanácsba.¹⁵³ Megkérdezték tőle, hogy elvállalja-e, amire ő igent mondott. Visszatérte után az állami gazdaságban már javában folyt a sztrájk. Összehívták újra a munkásokat, és megválasztották a végleges munkástanácsot, amibe ismét beválasztották. Nem tartotta titokban a véleményét, mindenki tudta róla, hogy Kádárról mit gondolt. „A vádiratomban ez benne is van. Mert aki a saját hazáját elárulja, egy hivatalos, egy élő kormánnyal szemben odapártol az ellenfélhez, az gerinctelen.”

Az állami gazdaság szalámigyártással is foglalkozott, és mintaboltja volt Budapesten. Az egyik szállítás alkalmával Póli felment Pestre, és ott maradt két hétig. Saját szemével akart meggyőződni arról, hogy mi történik a városban. Járt az utcákat, hallgatta az emberek történeteit, majd amikor hazament, megpróbált mindenről beszámolni munkatársainak. Ez már november második felében történt, de a gazdaságban alig folyt a munka, mert a munkások még decemberben is sztrájkoltak. 1957 januárjában vették fel csak újra a munkát. Február elején az állami gazdaság főállattenyésztője és főagronómusa arról értesítette Pólit, hogy áthelyezik a baromfitelepre, fizi-

val kapcsolatban lásd bővebben ERDÉSZ Ádám színvonalas monográfiáját (*A mezőhegyesi ménesbirtok gazdálkodása a két világháború között*, Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1986.). 1956-ban Mezőhegyesi Állami Gazdaság néven szerepelt. Továbbá VÁGI Gábor, *Mezőhegyes*, Századvég, Budapest, 1994.

¹⁵³ A felhasznált forrásokban munkástanács tagjai volt még Békefi Gabriella is. Lásd: ÁBTL-V-143005, Békefi Gabriella vizsgálati anyaga, Békefi Gabriella-interjú. Készítette Ferenc Erika 1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 260. sz. A munkástanács témához lásd részletesen: VALUCH Tibor, *A lehetséges út. A debreceni munkástanácsok 1956-ban* = *Uő.*, *Metszetek. i. m.*, 76–103.

kai állományba. Nem biztos, hogy az áthelyezés pillanatában a fiatal lány tudatában volt annak, hogy a gazdaság vezetői miért döntöttek így, de néhány nap múlva minden világossá vált számára.

„Pár nap múlva szólt a főállattenyésztő: hogy a párt úgy látja, ez így nem helyes. Mert bezzeg engem most itt el akarnak bújtatni, és aztán, ha elmúlik a vihar, akkor újra előszednek. Erre én azt mondtam: – Nem vállalom ezt. Nem akarom, hogy én miattam bajba kerüljenek. Két régi szakember, ne ők kerüljenek én miattam bajba. – Azt mondtam, hogy nem vállalom. Lemondok az elhelyezésről és hazamegyek.” Ekkor és így ért véget a lány mezőgazdasági pályafutása, bár akkoriban még nem tudhatta, hogy sohasem fog visszajutni szeretett szakmájába.

Póli a megtorlás idején

Hazament a szüleihez, akik aggódva bár, de büszkén próbálták megszervezni lányuk bújtatását. „Édesanyámnak az volt a véleménye, hogy aki időt nyer, az életet nyer, s igaza is lett, mert mire én bekerültem, akkor már kisebb ítéletet hoztak” – Póli így értékelte utólag bujkálását.

Először Budapestre ment egyik nővéréhez, március 16-án reggel. Ott szándékozott maradni, de értesítették Szegedről, hogy március 16-án este már kereste a rendőrség, és szülei kénytelen-kelletlen elmondták, hogy hol lehet megtalálni. Értesítették, hogy Budapestről menjen tovább Vas megyébe, a másik nővéréhez. Itt tartózkodott augusztusig, majd hazautazott Szegedre, de ott nagyon ismerték, ezért nem maradhatott sokáig. Újra felment Budapestre a nővéréhez, ahol már naponta szembesülhetett azzal, hogy keresik.

„Budapestem jöttem-mentem. Ott volt egy érdekes dolog. Többször észrevettem, hogy egy volt évfolyamtársunk, aki Mezőhegyesen is dolgozott, de tudtam, hogy ávós vagy ilyen politikai valaki. Véletlenül összeszaladtam vele Budapesten. Én mindig igyekeztem elkerülni őt. A Bástya moziba mentem, hogy délben megnézsek egy filmet. Meglátam ott az előcsarnokban ezt a nőt, az évfolyamtársamat. Nem akartam a film kezdetéig bennmaradni, nehogy észrevegyen. Kisértéltem a nagy csemege sarkára. Egyszer csak egy rendőr megérintette a vállam, hogy igazoljam magam. Van egy érdekesség, amire talán már nem emlékszik senki. Én erre azért emlékszem, mert Dunántúlról nekem ezért haza kellett jönnöm. Az volt ugyanis, hogy akinek május 31-ig nem volt egy lebélyegzett betétlap beragasztva az igazolványába, azt azonnal le lehetett tartóztatni, mert akkor tudták, hogy az bujdosott és azért nem volt benne a bélyegző. De én időben hazamentem Szegedre egy este, május elején, akkor még mint egyetemi

hozzátartozó, s az egyetemen benyomták ezt a bélyegzőt. Megkaptam, s én már délben utaztam is vissza a nővéremhez. Ez azért volt érdekes, mert én erre azt mondtam, hogy így vigyáztak rám az égiek. Emiatt úsztam meg akkor, a Bástya mozinál a letartóztatást. Amikor a rendőr igazoltatott, ott nyitotta ki a személyigazolványomat. Be volt ragasztva a bélyegző, ezen az alapon nem tudott letartóztatni. Akkor utána visszasétáltam a mozihoz és látom, hogy nem azt a filmet adják, amit én meg akarok nézni. Odamegyek a pénztárhoz, ahová ki volt írva, hogy jegyet vissza nem veszünk. Azt mondja a pénztáros hölgy: – Nem Önt kereste a rendőr? – De igen, kinn igazoltatott és kész. – Idejöttek a pénztárhoz és megkérdezték tőlem, hogy melyik előadásra vettem a jegyet. Én azt mondtam, hogy az esti negyed kilencesre. – Pedig pontosan tudta, hogy a 12 órára vettem. Ilyenkor az embert egy melegség önti el. Nem is tudja, hogy ki vagyok. De nyilván sejthetett valamit. Így összefogtak akkor az emberek. Visszavette szó nélkül a jegyemet, eladta és visszaadta a pénzt. De akkor most mit tegyek? Átmentem a szemben lévő Híradó moziba. Beültem egy órára, ott folyamatosan ki-be lehetett járni. Végiggondoltam, hogy mit csináljak. Én a nővéremnél laktam. Meg kellett gondolni, hogy most mi legyen, már a nyomomban voltak. A nővérem a Szépművészeti Múzeumban dolgozott akkor. Felhívtam telefonon, mondta: – Gyere ki, megbeszéljük. – Kimentem, abban maradtunk, hogy az Üllői úton volt két ismerős nő. Azokat felhívtuk telefonon, odamentem két éjszakára. Mikor itthon megtudták, hogy most már igazoltatnak is, akkor megengedték, hogy hazajöjjenek. December 24-én, szentestére jöttem haza Szegedre. Ekkor már egy éve bujdokoltam. A házban sajnos volt olyan ember, aki feljelentésekkel foglalkozott. Azon drukkoltunk, hogy szilveszter előtt ne történjék semmi, mert az orvos húgomék szilveszteri bulit rendeztek, az mégis rossz lenne, ha akkor visznek el. Január 10-én délután, tudom, a négyórás híreket már elmondták, és a Szív küldi műsor volt a rádióban. Az kezdődött el, amikor csongették. A bejárónő remegve jött be, hogy Pólikát keresik (nekem Póli a becenevem). Két fiatalember jött értem, hogy be kell, hogy kísérenek. – Jó, de megengedik, hogy átöltözzenek? – Bementek, megnézték, hogy olyan szoba volt, hogy nem tudok-e kiszökni valamerre. Felvettem egy sínadrágot, melegebb holmikat. Bekísértek a Tisza Szállóba, ami akkor a szegedi ÁVH volt. Én végre megnyugodtam. Borzalmas volt ez a bujdosás. Az egy éves bujdosás.”

Szegedről először Mezőkovácsházára, onnan Battonyára, a járási börtönbe vitték. Battonyán ismerte az egyik kihallgatóját.

„Egy ávós fiú 56-ban odajött hozzám, hogy írjam alá, igazoljam, hogy ő senkit nem bántott soha. Én aláírtam, azt se tudtam, hogy ávós. Ez az öcsi jött az ÁVO részéről kihallgatásra. Elkezd kérdezni, hogy mit tudok X. Y.-ról, mit csinált? Mikor a harmadik névhez ért, én mindegyikről mondtam, hogy én 23-án eljöttem Mezőhegyesről,

fogalmam sincs, hogy ki, mit csinált. Mikor a harmadik nevet mondja, hogy például a főmagtár vezetővel miket beszéltem? – Én sportról és hivatalos dologról beszéltem. – Érdekes, ő egészen mást mondott. – Akkor neki jobb az emlékező tehetsége. Álljon meg a menet (nem így mondtam, de valami ilyesmit), most azt hiszi, hogy azért, hogy én magamat mentsem, itt embereket ártatlanul bemártok? – Nehogy azt higgyem, hogy ők belőlem hőst csinálnak! Ilyen gerinctelenek vagyunk, hogy amit csináltunk, azt nem merjük elvállalni? – Mondom neki: – Ha maga gerinctelenségnek veszi azt, hogy én ártatlanul nem mártok be embereket, akkor vállalom, hogy gerinctelen vagyok. – Jó, majd ha eszébe jut valami, akkor szóljon a börtönparancsnoknak. – Ha én tíz évig itt ülök, akkor se fog eszembe jutni semmi. – Akkor már el voltam szánva rá, hogy itt már nekem mindegy, akármit csinálnak velem, én embereket nem fogok bemártani. Be akartak engem szervezni. Én ezt nem vállaltam.”

Póli tárgyalását március 5-ére tűzték ki, ügyét Gyulán tárgyalták.

„Mielőtt elvittek volna Gyulára, még összeismerkedtem egy férfival a zárkán keresztül. A zárkák vaslemezről készültek és lukacsosak voltak. A mellettem lévő zárka ugyanilyen vaslemezről volt. Kívülről fűtötték egy vaskályhával. Tudod, milyen meleg volt abban a helyiségben! De én minden nap derékig hidegvízben lemosdottam. Állítom, hogy ezért nem voltam soha beteg. Egyszer hoznak a másik zárkába egy férfit tárgyalásra. Mondja, hogy '54-ben elfogták, mert két pokrócot lopott a tsz-ben vagy kukoricát, vagy ilyesmit. Akkor nem tudom, hogy mennyit kapott, de '56-ban elengedték őket. A forradalom után felszólították a kiengedett foglyokat, hogy menjenek vissza. Ez a fiatal ember nem ment vissza. Érte mentek éjszaka és meglőtték a térdét. Otthagyták a hóban feküdni sokáig. Az a lába majdnem ráment. Volt már korábbról egy kisgyereke és '56 után megszületett a második gyereke is. Azt hajtogatta, hogy ő öngyilkos lesz. Most azért volt tárgyalása, mert nem ment vissza. Hogy ő öngyilkos lesz, meg ez lesz, meg az lesz! – Nem szégyelli magát? – mondtam neki. – Magának van két gyereke, akit fel kell nevelnie. Legyen szíves és kérje magát olyan helyre, ahol majd valami szakmát adnak a kezébe!”

Első fokon két év nyolc hónapra ítélték el, másodfokon a büntetést egy év négy hónapra mérsékeltek. Kisidősnek számított. Gyulán kellett megvárnia a másodfok eredményét.

„Két fiatal lánnyal voltam egy zárkában. Én voltam a szobaparancsnok. Az egyik egy forradalmár kislány volt Sarkadról, akivel azóta is tartom a kapcsolatot, találkozom vele. A másik kislány nem egészen forradalmi dologért ült. De folyton éhesek voltunk. Az ebédosztó mindig többet adott be egy kenyéradaggal, amit nem lett volna szabad. Aztán a zárkánkba bekerült egy besúgó nő, akivel ez a két lány nem jött ki. Ez bemó-

szerezte bennünket, hogy mi itt plusz kenyeret fogadunk el. Egyik reggel a parancsnok is ott volt a reggeli osztásánál. Meglátta, hogy egy plusz kenyeret beadtak. Tudomásul vettük, hogy lebuktunk. De nem ismertük el a többit, csak azt, amit az a nő is látott, meg azt, amit a parancsnok észrevett. Egy nagyidős rab osztotta a reggelit, nem akartuk, hogy bajba kerüljön. Ezért kaptunk 10–10 nap magánzárkát. Ez annyi volt, hogy feljebb kerülünk egy emelettel. Külön-külön zárkába tettek bennünket, ott voltunk egész nap, teljesen egyedül. Én malmoztam a kenyerekkel. Játsoztam. Nagyon jól el tudtam tölteni az időmet. A sarki épületnél voltam. A mellettem lévő zárka már férfi munkászárka volt. Egyik nap, mikor öt óra után jöttek vissza a munkából, átszólt nekem egy hang, hogy: – Kislány. – Na ne, mi az, hogy kislány! – Akkor mondja a nevemet. – Húha, ezt azért nem mondja akárki! Ez az a férfi volt, akivel utolsó nap beszélgettem Battonyán az öngyilkosságáról. Azt mondja, hallgatott rám, üvegfonónak kérte magát, műhelybe került, szakmát kapott. – Adtak nekem enni. Adtak be plusz adagokat. A sarki ablakból egy rúdon átdugtak kenyeret, hagymát meg szalonnát.”

A másodfokú ítélet megszületése után Nagyfára került, ahol minden nap a kertészetben dolgozhatott. Bár szerette ezt a munkát, küzdelmes napok vártak rá.

„Október 9-én átszállítottak Nagyfára. Mindjárt aznap már mentünk ki paradicsomot szedni. Én, aki már ki voltam éhezve a vitaminra, délben egy ültőmben megettem egy kiló paradicsomot. Az óriási volt. Paradicsomot szedtünk, kukoricát törünk, paprikát szedtünk. Voltak ezek a faládák, azokat megpakolták és én vittem ki a föld végére. Volt olyan, hogy jaj, már nem bírom, most esem össze. Édesanyámért felajánlottam a ládák cipelését, már mindjárt könnyebben ment. Semmit sem lehetett volna elviselni vallás nélkül, Isten nélkül.”

Póli a megtorlás után

Egy év négy hónap után szabadult. Póli úgy látta, hogy ekkor kezdődött életének legnehezebb időszaka. „Nem lett vége a nehézségeknek. Eztán jött a java. Sehová nem tudtam elhelyezkedni. Mentem szerződéses munkára a konzervgyárba. 10 nap után nem hosszabbították meg a szerződésemet.”

A munkaközvetítő építőiparba, bányába küldte volna dolgozni, de oda nem engedte a családja. Otthon maradt, szülei tartották el. Közben folyamatosan munkát keresett, de éveken keresztül semmit sem sikerült találnia. Egyszer eljutott a földmérőkhöz, akik figuránst kerestek.

„Az mégis egy 8 órás munka lett volna, elmentem megnézni. Mondtam a főnöknek, hogy én szívesen elmegyek vidékre is dolgozni. – Kérem, nálunk vidéken is becsületes emberek dolgoznak. – Akkor sírva fakadtam, hátat fordítottam, hazamentem. Azt mondtam édesanyámnak: – Én többet sehová nem megyek. Majd ha jönnek értem, akkor megyek dolgozni.”

A sorozatos elutasítások mellett megpróbálkozott visszakerülni Mezőhegyesre. Levelet írt az állami gazdaság volt igazgatójának, aki később a Földművelésügyi Minisztériumba került. Levelére a következő választ kapta:

„Tisztelt Hölgyem!

Sajnálattal kell közölnöm Önnel, hogy abban az ügyben, amelyben hozzám fordult, én nem tudok segítségére lenni. Ennek egyaránt van elvi és gyakorlati oka is. Elvi oka az, hogy én – bár nem ismerem részleteiben azt, hogy Ön mit tett az ellenforradalom során és érdekében Mezőhegyesen –, de szemben pl. István Pali ügyével, Önről minden oldalról csak negatív híreket kaptam. Azon a véleményen vagyok, hogy Önnek saját magának kell most boldogulnia, hogy ismét megfelelő helyet foglaljon el az életben. Tudom, hogy ez rendkívül nehéz, és az Ön számára, aki szenvedő alanya az ügynek, ez az álláspont elvileg sem olyan egyértelmű, mint nekem, a kívülállónak. Meg vagyok győződve azonban arról, hogy ha túl lesz a legnehezezen, Ön is meg fogja ezt érteni. Gyakorlati akadály az, hogy minden üzemnek, vállalatnak szuverén joga, hogy kit vesz fel és bocsát el, fizikai munkást vagy egyéb beosztott munkakörből. Ezért ebben – még ha elvileg a fentiekől eltérő véleménynel volnék is, nem tudnék beleszólni.¹⁵⁴ Egyébként, ha ez magának valamit ér: Közlöm, hogy nem értek egyet azokkal az üzemekkel, amelyek Önt a régi okok miatt nem alkalmazzák ilyen munkakörben. Az én álláspontom e tekintetben tehát nem az elutasítás, hanem az, amelyre Nezvál elvtárs is célzott, de ennek elfogadtatásáért Önnek is harcolnia kell.

Végezetül engedjen meg egy megjegyzést: Ön levelét azzal fejezi be, hogy az öt évvel ezelőtti tévedésem nem lehet akadálya, hogy aktív munkával járuljak hozzá a szocializmus építéséért.¹⁵⁵ Ne haragudjon, de ez a tévedés szerintem nem egyszerűen csak tévedés volt. Ön azok között volt, akik fegyverrel a kézben meg akarták dönteni a rendszert. Nem tévedésből, hanem tudatosan. Úgy vélem, leghelyesebben cselekszik, ha legalább saját magát nem áztatja e kérdésben, hanem a tévedést, egy

¹⁵⁴ Keserű János 1956-ban a Mezőhegyesi Állami Gazdaság igazgatója volt.

¹⁵⁵ Póli az interjú során ennél a sornál megjegyezte: „Ezt szégyellem, hogy írtam.”

eldeformálódott életszakasz méltó kifejlődésének tekintti, amelyet egészében el kell vetni és helyébe egy egészen mást kiépíteni. Kívánom, hogy ez sikerüljön Önnek.

Budapest, 1962. február 13.

Keserű János”

Póli 1964-ben, a forradalom után nyolc évvel tudott csak elhelyezkedni. A Fémipari Vállalat akkori igazgatója csoporttársa volt az egyetemen, ismerete a lány sorsát, és adandó alkalommal megpróbált munkát adni neki. A munkaügyre került, normás lett. Nyugdíjaztatásáig, 1984-ig dolgozott ezen a helyen. Szerette a munkáját, és szerinte a dolgozók is szerették őt. Házasságra nem lépett senkivel, testvérei, azok népes családja jelentették számára a magánéletet. Történetét a következő mondatokkal összegezte:

„Két éven kívül mezőgazdasággal csak maszek alapon foglalkoztam. Egyébként az ember, ha akar, mindent el tud végezni. Mindent meg tud csinálni. Én azt hiszem, hogy ezt a szüleimtől örököltem, ezt a készséget. Én boldog vagyok, hogy élek, s jól vagyok. Megelégedett vagyok. Amíg a jó Isten ad nekem feladatot, addig biztos, hogy azt meg is fogom tenni.”

Megjegyzések az élettörténetekhez

Klára ártatlan gyermekként menekült édesanyjával a borzalmak elől, miközben néha segítőkész, néha közömbös emberekkel találkozott. Kitartásuknak és édesanyja fáradhatatlanságának köszönhetően sikeresen visszataláltak otthonukba. Hasonló gondolatiság jelent meg az élettörténet folytatásában a börtönének bemutatásakor is. Ahogyan Klára fogalmazott, jóformán a semiért ült tizenöt hónapot, és részben hajthatatlanságának tulajdonította, hogy a börtönben kihordott terheisége mellett meg tudta őrizni emberi méltóságát. Nagyra értékeltte annak a néhány embernek az apró, de segítő gesztusát, amit a börtönben kapott. Szabadulása utáni korszakából dominánsan a gyermekeiért folytatott küzdelmét mesélte el, betegségeik ellenére elért eredményeikről számolt be. Gyermekei diplomások lettek, bár második lányát jogásznak szánta, az nem hagyta magát. „Majdnem megöltem Annát, amikor kijelentette, hogy bizony sohasem lesz jogász” – vallotta be egykori elkeseredését.

Klára a „lecsúszás” okát arra vezette vissza, hogy a börtön alatt nem hagyta magát beszervezni. Interjúja során többször elismételte: ha hajlandó lett volna a politikai rendőrséggel együttműködni, akkor visszamehetett volna

az egyetemre. Ám ő, elmondása szerint, tudta, mi várt volna rá akkor. Nem akarta vállalni, hogy társairól jelentéseket írjon, vagy ehhez hasonló megbízásokat teljesítsen. Feltételezhető, hogy ha Klára engedett volna a zsarolásnak, akkor nem kellett volna letöltenie a büntetését, vagy valamilyen ürügygel eltörölték volna az ügyét.¹⁵⁶ Ha nem került volna börtönbe, akkor talán a gyermekei sem lettek volna betegek, és élete egészen máshogyan alakulhatott volna. Ezek azonban csupán feltételezések, mert nem lehetünk biztosak abban, hogy ügynökként „megúsztá” volna a börtönt.

Klára egy percig sem kételkedett abban, hogy helyesen döntött a beszerzés kérdésében, de azt tapasztalta, hogy ennek súlyos következménye lett további sorsára nézve. Talán még ma sem tudja, hogy mekkora tragédiától mentette meg önmagát és családját akkor, amikor keményen ellen tudott állni a kihallgató tiszték ajánlatainak. Mások folyamatos elárulása a legendás esetben is identitáskrizishez vezet, anyaként pedig a családjára nézve beláthatatlan következményekkel járt volna. Klára nem tudja, hogy mitől menekült meg, mert olyan nőtársával nem találkozott, aki engedett a politikai rendőrség mesterkedéseinek.¹⁵⁷ Övé lett az erkölcsi győzelem anélkül, hogy emiatt bármi katarzist átélhetett volna.

Póli élettörténete a szenvedés elviselésének példázata arról, hogy nehéz körülmények között miként tud az ember önmaga maradni, hogyan tudja megőrizni identitását. Életútjának érdekessége, hogy különvált benne karrierjének kudarca és az átélt traumák megítélése. Annak ellenére, hogy pályája a forradalom után kettétört és soha nem helyezkedhetett el képzettségének és hivatástudatának megfelelően, életéről meglepéssel számolt be. Elégedettségét a szüleitől tanult vallásos értékrendnek tulajdonította. Láthatóvá vált, hogy családja nélkül ő sem boldogult volna. A családi szolidaritás nagyon erősen megnyilvánult életében, így könnyebben fel tudta dolgozni Keserű János intelligens, de elutasító levelét. Póli példája is mutatja, hogy az '56-osok társadalmi hátrányát a környezet összefogása jelentősen enyhíteni tudta.

Pozitív éleztzemplélete megjelent a bujdosás időszakának elmesélésében, amikor megemlékezett nővérei segítségéről és az ismeretlen pénztárosnő gesztusáról. Bizonyosan sok nehézséget és negatív élményt is elmondhatott volna,

¹⁵⁶ A kihallgatási jegyzőkönyvekben találtam arra példát, hogy valakinek elengedték vagy csökkentették a büntetését, ha hajlandó volt együttműködni a politikai rendőrséggel.

¹⁵⁷ Lásd az utolsó fejezetben az ügynökké lett forradalmárosszony esetét.

de ezt valószínűleg nem tartotta fontosnak. A magánzárkáról az jutott eszébe, hogy ideje kellemesen telt el, ő szerette a magányt, még malmozott is, vagy beszélt arról a szakma nélküli fiatalemberről, akit rávett arra, hogy öngyilkosság helyett tanuljon valami szakmát. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a börtönévek megerősítették Póli önbecsülését.

A fentiekkel együtt azonban lényeges kérdés, hogy miért került Póli a „lecsúszottak” közé, és miért nem tudott sikeresen visszailleszkedni eredeti szakmájába? Családi háttere megvolt, kapcsolatai is, amiket kamatoztatni is akart. Mégsem sikerült neki. Az élettörténetéből erre válaszul három tényező emelhető ki. Egyrészt őt is be akarták szervezni, amit visszautasított. Feltételezhető, hogy ez a tény nem maradt ismeretlen azok előtt, akikhez munkáért fordult. Különösen a börtön utáni első években, a Kádár-rendszer diktatórikus időszakában, nagyon is számontartották, hogy valaki együttműködött-e a politikai rendőrséggel vagy sem. Másrészt Mezőhegyesre akart visszakérülni, azzal az érveléssel, hogy ő valójában nem bűnös. A megtorlás után ugyanarra a munkahelyre, ugyanabba a pozícióba lehetetlenség volt visszakérülniük az '56-osoknak. Póli kért és magyarázkodott, de ezt rossz időben és rossz helyen tette. Harmadrészt családja jóvoltából megengedhette magának, hogy megsértődjön, és ne keressen munkát egy idő után.

ÉLETTÖRTÉNET A KIREKESZTETTEK KÖRÉBŐL

WITTNER MÁRIA, AKI A BARIKÁDON HARCOLT ¹⁵⁸

MÁRIA A FORRADALOM ELŐTT

Mária 1937-ben született, Budapesten. Kétéves koráig dajkaságban volt, majd ettől kezdve a kármelitákhoz került és egészen 1948-ig, a rend feloszlataásáig

¹⁵⁸ Az elemzéshez felhasznált interjút a szerző készítette 2001-ben. Wittner Mária életének bemutatása értelemszerűen az interjúkészítés időpontjáig tart. Saját interjúm mellett még felhasználtam az 1991-ben Lugossy István által készített interjút is, nyilvántartási száma: OHA 364. sz. Wittner Máriával több interjú is megjelent, lásd legfőképpen az OHA által készített interjú teljes szerkesztett változatát, a *Pesti utca 1956, i. m.*, 15–31, SIMONCSICS Zsuzsa, *Töredékek a történelemből. Beszélgetések 1956-ról*, Proventusz, Budapest, 1996, 102–111, ORBÁN Éva, *Üzenet a barikádokról. Összmagyar Testület-Glória Victis*, Budapest, 2001, 292–323.

velük élt. Gyermekkorát a rend életmódja és értékrendje határozta meg. Családjáról semmit sem tudott, és nem is voltak kérdései. Tizenhárom éves koráig úgy tudta, hogy árván maradt, szülők és testvérek nélkül. Az iskolai szüneteket az apácák között töltötte. Erre az időszakra a csend, a békesség fényében emlékezett vissza.

„Még ma is áll az öreg nagy gesztenyefa, ahol mi egész nyáron ebédeltünk. Áll az a csodálatos, én még életemben olyan fát nem láttam, ami a kút mögött volt, most már a kutat betemették, de mögötte a fa, ami olyan, mint egy fejre állított madárfészek. Egy függöny védené az egész fészket. Alatta pucoltuk a gyümölcsöt aszalásra, szárításra, mert hatalmas nagy gyümölcsöse volt a rendnek... Emlékszem a kis barátnőmre. Én nagyon utáltam a tejeskávét, és a reggeli mindig tejeskávé volt. Már szinte ott álltak fölöttem, hogy megigyam a kávét, mert nagyon kis vékony lány voltam. Bata Erzsí mellett ült. Amikor ő kiitta a kávét, akkor letette a poharát és egy villanásnyi mozdulattal elcseréltük, és már ihattam az üres poharat”.

A háborút nyolcévesen a nővérek védelme alatt vészelte át. A szovjet hadsereg átvonulása után rövidesen temettek a zárdában.

„Az egész zárda kivonult: apraja-nagyja, nővérek, gyerekek, mindenki. Hőféhérbe temették a kislányt, emlékszem. Mi akkor csodálkoztunk, hogy ez egy egészséges lány volt, mi történt vele, hogy egyszerűen meghalt, szinte rövid idő alatt. Később, '89 után én gyanítottam, hogy miért lehetett, mert azt tudtam, hogy az oroszok bent voltak a zárdában. Minket a nagyépület pincéjébe bújttattak. Az a döbbenetes, hogy most tudtam meg igazán, hogy ezt a fiatal, 14 éves lányt azért kellett eltemetni, mert az oroszok tönkretették.”

Hamarosan eljött 1948, a szerzetesrendek feloszlásának éve. A zárdában lakó lányokat a nővérek hazaküldték, már akit volt hova.

„Minket mindentől óvtak. Mi semmit nem tudtunk. Egyet tudtunk, hogy mindenkinek becsomagolták a ruháit, mindet. Még a ruháimat is le tudom írni, hogy milyenek voltak. Tudom, hogy milyen volt a nagykabátom, amit én nagyon szerettem. Volt hozzá egy fehér muff, ugyanolyan sapka, elől prémmel. Bocskai-ruhának nevezték. Ez talán mélyebb nyomot hagyott az ember lelkében, mint gondoltam volna.”

Máriát nagymamájához vitték a zárdából, ahol hamarosan találkozott szülőanyjával és testvérével is.

„Jött egy asszony egy gyerekkel. Amikor kiengedtek játszani az udvarra evvel a kislánnyal, akkor árulta el ez a kislány, hogy a húgom. Így tudtam meg, hogy él az anyám.”

A kamaszodó Máriát nem fogadta vissza a családja, amiről tudomást szerzett az egyik zárdabeli barátnőjének a családja. Örökbe akarták fogadni, ám

ettől édesanyja mereven elzárkózott. Nem telt bele egy év, és Mária elszökött otthonról. Kérte elhelyezését az állami gondozottak egyik intézetében, és ott is maradt egészen tizennyolc éves koráig.

„Jó hangom volt. A kármelitáknál a nagy ünnepélyeken, a miséken énekeltünk az orgonánál. A nagy ünnepi miséket latinul énekeltük végig. Állami gondozottként kötelezően kellett énekkarosnak lenni. Jól emlékszem erre, voltak nagyon aranyos kis dolgok ott is. Extra műsorok. Például a svájci öreg óras dala, akinek van a tiroli babája, kezdi leporolgatni a babákat, bekapcsolja az elsőt, valaki elénekli a maga számát, utána jön a másik, mindegyikkel végigcsinálja. Mindegyik elénekli a maga számát, utána együttesen énekeltünk, először kettő, három, négy, öt, hat, és a végén kijön egy tiroli kórus. Viszont történt más is, amire emlékszem: az volt a csasztuska időszak. Akkoriban volt a per a Mindszentyvel, nem tudom kinek a csasztuskája volt ez, de pontosan emlékszem, hogy az énekkarban betanították velünk a csasztuskát: »Elment Mindszenty Rómába, batyut kötött a hátára. Batyujában csutorája, abból iszik, ha kívánja.«

A kármeliták és az állami nevelőintézet adott otthont a kislánynak. Az előző helyre nagyszülei menekítették, a másik helyre önként ment. A két intézet ideológiai és értékrendbeli különbségét gyermekként alig fogta fel, inkább az tudatosodott benne, hogy mindkét helyen voltak emberek, akik szerették és segítették.

Mária nemcsak szépen énekelt, hanem szépen is rajzolt. Általános iskolai tanárai biztatták, hogy próbáljon felvételizni a képzőművészeti szakközépiskolába. Nem vették fel, aminek okát máig sem tudja, de feltételezi, hogy a kármelitáknál töltött múltja közrejátszhatott az elutasításban. Stabil szülői és érzelmi háttér nélkül nehezen tudott megbékélni kudarcával. Senki sem biztatta, hogy próbálja meg újra, ne adja fel olyan könnyen. Az általános iskola befejezése után gimnáziumba került, ahol az első évben újabb kudarcok érték. A kamaszodó nagylány nem tudott túljutni az öt ért vélt vagy valós sérelmeken, egy év után önként távozott. Tanulni már nem akart, el kellett helyezkednie. Ebben a szolnoki GYIVI¹⁵⁹ igazgatója segítette. Titkárnőként alkalmazták egy járási tanácsnál, ahol testközlelőből, még szinte gyermekként találkozott a diktatúrának kiszolgáltatót kisémberekkel. Feladata lett a beadással kapcsolatos számlák elkészítése.

„'54-ben volt, amikor jött az árvíz. Hozzám tartoztak, mert a járási tanácsban dolgoztam: Abádszalók, Kenderes, Kunmadaras, Kunhegyes, Tiszagyenda stb. Nyolc

¹⁵⁹ GYIVI = Gyermek és Ifjúságvédelmi Intézet.

község. Reggelente lejelentették a községek a beadást, ezt összesíteni kellett és délig le kellett jelenteni a megyének. Volt négy instruktorom, minden instruktorra jutott két község. Ezek söpörtek. Egyik nap egy idős bácsi, szinte le tudnám festeni, annyira emlékszem rá, mikor egy hivatalba egy ilyen paraszt bácsi be megy, és áll félszegen, szinte egyik lábáról a másikra topogva. A kalapját, ahogy gyűrögeti a kezében. Kérte, hogy az árvíz elvitt mindent, hogy engedjék el a beadást. Nem engedték el. Ez a hivatali ridegség, miközben az embernek a szíve majd megszakadt. Ezek érzelmileg nagyon feldúlták az embert.”

A járási tanácson sem maradt sokáig, elvégzett egy pincérfolyamot, közben francia nyelvet tanulgatott, próbálta megtalálni helyét a világban. Tizenhét évesen megszületett első gyermeke, ezután mindketten állami gondozottak lettek. A felnőttkor hivatalos elérésekor Máriának távoznia kellett az otthonból, a gyermeke ottmaradt. Megpróbált munka után nézni. Jogilag felnőtt lett, egy gyermek édesanyja, gyakorlatilag nincstelen volt, családjától száműzött, és az állami gondoskodás megszűnése után a létbizonytalanság várt rá.

Gyermekének születése évében, 1955-ben, Budapesten próbált munkát találni. Abban az időben azonban bejelentett lakás nélkül lehetetlen volt állást kapni a fővárosban. Lakás nélkül nem tudott elhelyezkedni, munka nélkül nem tudott lakáshoz jutni: ördögi körbe került. Nem maradt más számára, mint az alkalmi munka és az albérlet. Takarításból, hólapatolásból, csákányozásból tartotta fenn magát, és ha tehetette, éjszakai munkát vállalt, mert azért többet fizettek. A nélkülözés és a kiszolgáltatottság kikezdte egészségét.

„Az egyik asszonyhoz mentem el mosni, akkor jött ki a kórházból. Három gyereke volt. Elkezdtem a mosást, és egyszer rosszul lettem. Összehúzott a görcs. Tényleg soha nem szoktam inni, de hozott nekem egy kis kupicával, azt hitte, hogy gyomorgörcs, hogy igyam meg, hogy jobban leszek. Elég sokára lettem jobban, de azért csak befejeztem a mosást. Akkor az még kézi mosás volt. Délután megint elkapott ez a rosszullet. A mosást befejeztem, de arra nem került sor, hogy kifizessen, mert borzasztó rosszul voltam. Orvoshoz viszont nem mertem elmenni, mert nem dolgoztam, nem volt SZTK-m, nem tartoztam sehova, lógtam ebben az országban a 10 millió ember között. Akkor azt mondja nekem ez a nő, hogy elvisz az ő orvosához, nem lehet így. A Kálvária térre mentünk el. Bejött velem az orvoshoz, aki rám nézett és azt mondta: – Fiacskám, maga hepatitiszes. Abban a pillanatban elkülönített, telefon, mentő, már vittek is.”

Négy hónapot töltött a kórházban, 1956 augusztusában engedték ki. A kórház után eltiltották minden fizikai munkától, krónikus májbetegnek tekin-

tették. Kórházi kezelése társadalombiztosítás híján az akkori árak szerint több mint 4000 forintba került. Rendszeres jövedelem mellett is közel egy évébe került volna ekkora összeget visszafizetni, ám Máriának még alkalmi munkája sem volt.

„Akkor bementem a tanácshoz, mondtam, hogy én ezt egyszerűen képtelen vagyok kifizetni. Nincs miből. Így szegénységi alapon leírták. Ki akarja így végigvegetálni az életét? Akkor jött '56. Mentem a barikádra.”

Mária a forradalom alatt

A szerzetesrendek feloszlatása óta a megkapaszkodni nem tudó fiatal lány csak sodródott. Már október 23-án bekapcsolódott az utcai eseményekbe. Talán mert éppen az utcán volt, talán mert nem volt munkája, mert senki sem mondta neki, hogy vigyázzon magára. Kapaszkodók nélkül lebegett a világban, és úgy érezte, nincs mit veszítenie.

„Ott voltam 23-án, amikor a Szentkirályi utca sarkán jöttek-mentek a mentőautók. Megalapozatlanul többször, mint ahány sebesült volt. Akkor egyszer valakinek eszébe jutott, leállították őket, és egy csomó fegyvert szállítottak be a hátsó kapun, a térről a Rádióba. Az ávosoknak mentőautóval. Valószínű, hogy innen aztán sokan felszerelkeztek. A többi mentőautót mind elkapták. Innen lehetett szerezni davaj gitárt,¹⁶⁰ mert fönt a srácoknak, akiknek a Rádióval szemben töltöttem a tárat, nekik már volt davaj gitárunk. Az a tárcsás, 71 töltény megy bele. Mutatták, hogy kell beletenni a töltényeket, ültem és töltöttem. Aztán ilyen villanóképek vannak még: fel volt állványozva az egyik oldala a Rádióknak, most a másik van felállványozva. Emlékszem rá, hogy itt is próbálkoztak, hogy az állványon keresztül, az ablakon keresztül tudjanak bejutni a Rádióba. Így sebesült meg egy srác. Ezek olyan villanóképek, amik felvillannak az emberben. Emlékszem, amikor megérkezett a tank, de hogy pontosan mikor volt, ősz, szürkeület, megtevesztő az idő szempontjából. Mert amikor a Rádióba már bementünk, amikor a Rádió kapuja kitárult, toltunk be az emberek. Tele volt fegyverekkel. Pádának hívták. Most már teljesen más, mint akkor volt. Itt hallgattuk meg az első statáriumot, illetve először a Nagy Imre beszédét, aztán majd később a statáriumot, amit 2 óráig hirdettek ki. Senkit nem érdekelt a statárium... 24-én este 6-ra én már a Corvinban voltam, a fegyveresekkel, ott már volt egy kis csoport, és ez a csoport nőttön-nőtt. Mint a kelt tészta. Végül már kibuggyant.”

¹⁶⁰ A davaj gitár az a dobtáras géppisztoly, amit az ÁVH használt.

A Corvin közben találkozott egy hozzá hasonló fiatal lánnyal, Havrilla Béláné Sticker Katalinnal, akivel a harcok idején összebarátkozott. A két lány együtt vett részt a harcokban, együtt kerültek később a siralomházba, és együtt reménykedtek a kegyelemért. A bírák úgy ítélték, hogy Kati kötél általi halállal, Mária pedig élethossziglani börtönnel bünhődjön.¹⁶¹

„A Corvinból a Vajdahunyad utca 41-be kerültünk Katival. Itt megalakult egy olyan 35 fős fegyveres csoport. A Neumann Tibi itt lakott a házban, a Bertalan szintén, ő is a vádlottak padján állt velünk, ő is itt lakott a házban a feleségével. Az ő felesége főzött. Azt tudom, hogy rengeteg tepertőt ettünk, borzasztó sokat. Akkor végül is azért nem voltunk a Köztársaság téren, mert 30-án a Mosonyi úti BM raktárból hozott ágyakkal mi rendeztük be a pincerészt. Ágyakat meg egyebeket hoztunk, hogy mégis pihenni tudjunk valahogy. Ez volt az a fegyveres rablás, meg még sok minden, amiért fegyveres rablóknak kiáltottak ki bennünket. Ugyanis a Práter utcai és a Vajdahunyad utca sarkán, a Práter utcai iskola mellett volt egy közért, egy ABC. Ezt a közértet nem lőtték ki. Vele szemben volt egy húszüzlet, húsközért, ezt viszont kilőtték. Hosszú napokig senki a kirakaton keresztül nem ment be, hogy bármit is kivégyen. Amikor megalakult a Vajdahunyad utcai csoport, azt hiszem, hogy 27-én, de már 28-án itt voltunk. 28-án kiosztottuk a közértet a lakosságnak. Mi is vittünk be két szál szalámít reggelizni. Ez volt a másik rablás. Aztán 28–29-e csendes napok voltak, de az is lehet, hogy 2-án, ezt tényleg nem tudom felmérni, a mellettünk lakó 39.-ben, egy drótkerítés választott el, ott lakott egy fiatalasszony, valami Icának hívták. Hat hónapos babájával. Ez a gyerek bölcsődés volt, a forradalom azért többnyire mindenkit úgy ért, hogy nem volt felkészülve spejzileg sem. Ott maradt élelem nélkül a kicsi babával. A közértet nem lőtték ki, de a lakók tudták, hogy hol lakik a közértes. Vele lett kinyitva és ő végig ott volt, amíg a közértet szabályosan kivásárolták. Mi tartottuk fenn a rendet. Én mondtam a nőnek, hogy ne menjen oda a kicsi gyerekkel, hanem mondja meg, hogy mi kell és én elhozom. Öt kiló rizst, öt kiló cukrot, öt kiló lisztet, ezeket vittem el neki. De miután megtudták, hogy nemzetőr vagyok, nem fogadták el a pénzt. Én visszaadtam a nőnek a pénzt. Miután a gyerekeknek nem volt tápszer, a Jánoki Attilát, a parancsnokunkat kértem meg, hogy a gyerekeknek szerezni kell tápszert. Egy kilóit gyógyszerháznál a parancsnoki engedéllyel, vele együtt hoztuk el a tápszert. Ez a nő ugyanezeket elmondta a bíróságon. Ettől függetlenül ez is fegyveres rablás volt.”

Mária, Kati és a körülöttük lévő lányok főleg benzines üvegeket és táraikat töltöttek, járőröztek, és rendet tartottak a szálláson. Kinn voltak ők is az utcán a fegyveres harcok idején és lőttek, ha kellett, úgy, mint „srácok”.

¹⁶¹ „Wittner Mária és társai” TH-V- 142941.

Október 28-án még nagyon bíztak a forradalom győzelmében. Tudtak ugyan a Corvin köz lebombázásának tervéről, de nagyon lelkesek voltak, és nem akarták azt a harcok nélkül feladni. Mária november 4-én megsebesült, aknaszilánk találta el a combját, lábát és gerincét. Beszállították a Péterfybe, ahonnan csak november 9-én jöhetett ki. Elindult, hogy megkeresse fegyveres csoportját, de addigra az már feloszlott.

Találkozott néhány fegyveres társával, együtt indultak Székesfehérvárra, de ott letartóztatták őket, és visszavitték Budapestre. Kihallgatása a Jászai Mari téren, az Országos Rendőr-főkapitányságon folyt, ahonnan hamar kiengedték. „Nem hittem volna, hogy onnan az életben egyszer kijutok.” Kihallgatói megkérdezték tőle, hogy hol volt a forradalom alatt, s ő mindent bevallott. A megtorlás koncepciója ezekben a hetekben még bizonytalan lehetett, mert Mária azt engedte szabadon, hogy nem bűnös. Kihallgatója érvelése – Mária értelmezésében – az volt, hogy ő csak addig volt benne az eseményekben, amíg az forradalomnak minősült, a november 4-e utáni harcokat tekintették ellenforradalomnak. Ezek után újra megkísérelte az ország elhagyását, és ezúttal sikerrel járt.

„Körülbelül egy hónapig voltam kinn, amikor visszajöttem, mert úgy voltam vele, hogy ha forradalom volt az első része, akkor nekem nem lehet semmi problémám, mert akkor leültehetik fél Budapestet. Hazajöttem. Munkahelyem nem volt, de végül a Képzőművészeti Főiskolára bevitt egy ismerősöm modellnek. Amikor vége lett az iskolaévnak, akkor mentem egy hópalackozóba dolgozni, kb. két hétig. Onnan tartóztattak le, 1957. július 16-án, a második nagy begyűjtésnél.”

Először a Gyűjtőfogházba vitték, onnan a Tolnai Lajos utcába, majd a Markó utcába.

Mária a megtorlás idején

Mária ellen 1957. július 29-ei dátummal töltötték ki az előzetes letartóztatási parancsot, bár emlékezete szerint ő már július 16-án börtönben volt. Kihallgatói mindent tudtak róla, mert ő is szerepelt a hírhedtté vált *Fehér könyv* III. kötetében, a corvinisták csoportképen.¹⁶² A harcok idején egy osztrák újságíró fényképet készített a Vajdahunyad utcai csoportról, ez alapján a nyomozó hatóságnak nem került sok munkájába, hogy azonosítsa a képen szereplő személyeket. Akik Magyarországon maradtak, azok nem kerülhették el sorsukat.

¹⁶² *Fehér könyv*, 1957, 77.

A nyomozók a csoport tagjait begyűjtötték, szembesítették őket egymással, tanúkat sorakoztattak fel, minden jel arra mutatott tehát, hogy a tagadásnak semmi értelme sincs. A kihallgató tisztek jól informáltak voltak. Mária vallomása és védekezése arra irányult, hogy csak a ténylegesen elkövetett tettekért kelljen felelnie. Kulcskérdéssé vált perében a Köztársaság téri párház elfoglalása és lincselések. Mária aznap nem ment a Köztársaság térre, búvóhelyük berendezésével volt elfoglalva. Egy rendőrtiszt emlékezett, és vállalta a bíróság előtt is, hogy a rendőrsőn találkozott a lánnyal október 30-án, a párház elfoglalásának napján.

Máriát és Katit első fokon halálra ítélték, mindketten kérték ítéletük felülvizsgálatát. A letartóztatott személyek tapasztalata az volt, hogy az első fokú ítéletet a fegyveresek esetében nem csökkentették, hanem inkább súlyosbították másodfokon.

„Amikor kimondták a halálos ítéletet, azt hiszem, hogy az ember pillanatnyilag föl sem fogta. Biztos, hogy fantasztikus érzéseket kavart az emberben. Mint ahogyan valamikor gyermekkoromban foglalkoztam a halál gondolatával, és akkor olyan felfogásom volt, hogy ha meghalok, akkor minden ugyanúgy megy tovább, mintha mi sem történt volna... Egy idő után eljutott az ember tudatáig, hogy végül is élet vagy halál kérdése... Ezzel vívódott az ember. Aztán végül is nemcsak hogy gondolatban vívódott vele az ember, hanem napi tényként állt az ember mellett a halál. Azok már nem gondolatok voltak, azok már nem elképzelések, vagy nem egy képzelt valami, hanem ott volt napi szinten. Mert naponta vitték az embereket akasztani, volt olyan nap, hogy hét embert ítélték halálra.”¹⁶³

A lányok igyekeztek szembenézni a halálos ítélettel, mint ahogyan más vádlottak is. Szerettek volna erősnek és bátornak mutatkozni.

„Szinte beállítottuk maszkszerűen az arcunkat, ezt meg is beszéljük a Katival, hogy egyetlen rohadt smasszer, de még a bíró se hisz el a pofáját azon, hogy ott lát bennünket kétségbeesve. Nem sírtam, egy fél pillanatig sem sírtam. Azt hiszem, ez volt az az időszak, amikor az embernek nem voltak könnyei. Talán úgy jellemezném az akkori stílusunk szerint, hogy ne örülj, te rohadt, hogy a pofámon kétségbeesést látsz. Nem tudtuk elképzelni, hogy meghalunk, mert annyira fiatalok voltunk, de ugyanakkor mégis volt egy olyan dolog, hogy méltóságteljesen kell meghalni, ha odajutunk... Szok-

¹⁶³ Részlet a Wittner Mária-interjúból, készítette Lugossosy István 1991-ben. Nyilvántartási szám: OHA 364. sz. 101.

tam arra gondolni mostanában, amikor beszélgetünk a Katiról, meg a fúkról, hogy nem tudom, hogy én, hogy viseltem volna, de remélem, hogy jól. Már úgy, hogy nekem tesszően.”¹⁶⁴

Meglepetésre másodfokon a bíróság Mária ítéletén enyhített, azt életfogytiglanra változtatta, Katiét viszont meghagyták kötél általi halálnak. Mária bűnlajstroma módosult: az első fokon megállapított „gyilkosságot” „meg nem állapítható gyilkosságra” módosították. Ezzel a jogi változtatással maradhatott életben. A siralomházban kellett megvárnia a másodfokról szóló írásbeli ítéletet. Egy hónapig a halálraítéltek között tartották, úgyhogy barátnöje mellett volt annak utolsó pillanatáig.¹⁶⁵

A siralomházból kikerülve Mária idegösszeomlást kapott, pusztá kézzel verte be cellája tejüvegéből készült ablakait. Keze összeroncsolódott, elvérzés-től kellett tartani. Két hétig altatták. Ilyen előzmények után került Kalocsára a női börtönbe, hogy megkezdje életfogytiglani büntetését, ami végül tizenhárom évig tartott. 1957-ben tartóztatták le és 1970-ben került szabadlábra.

Mária a megtorlás után

Szabadulása után megkereste családját, de látnia kellett, hogy onnan most sem fog segítséget kapni. Első munkahelye régi támogatójának, a GYIVI igazgatójának volt köszönhető, varrónőként tudott elhelyezkedni. Még a börtönben tanult meg varrni, rendkívüli gyorsasága miatt ügyesnek számított. Két év múlva férjhez ment, majd férjével egy Budapest melletti faluba költöztek. A szabad élet nehezebb volt számára, mint gondolta. Megváltozott társadalmi körülményekkel kellett szembenéznie, amikhez nem tudott alkalmazkodni egészen az 1989-es rendszerváltásig. A börtönben töltött tizenhárom évet stigmaként viselte.

A napi nyolc órás varrást gyenge fizikai állapota miatt nem bírta. Csak később tudta meg ennek okát. A harcok alatti sérülése nem múlt el nyomtalanul, a gerincéhez közel eső helyen benne maradt két aknazilánk. Érezte, hogy nem tudja vállalni az ülőmunkát, fizikailag képtelen rá. Új munkahelyet kellett keresnie. Testi fájdalmainál talán nagyobb problémát okozott számára a

¹⁶⁴ Uo., 102.

¹⁶⁵ Havrilla Béláné Sticker Katalinra emlékezik Wittner Mária SIMONCSICS Zsuzsa könyvében. (I. m., 112–116.)

B.M. Budapesti Rendőr-főkapitányság.
 Pol. Nyom. o. Vizsgálati Alosztálya.

101

J E G Y Z Ő K Ö N Y V

Havrilla Béláné terhelt kihallgatásáról.

Budapest, 1957. aug. 18-án.

Havrilla Béláné.
 Esztergom, 1922. XII. 26.
 Vodicsek Katalin.
 Bpest, VI. ker. Bajza u. 4. sz. III. l. sz.

Előző kihallgatása folyamán elmondottakból a nove, ber 4-i harcokkal kapcsolatban nem fogadhatom el, mivel azok nem a valóságnak megfelelően lettek előadva. Felteszem, tegyen beismerő vallomást!

Nov. 4-én hajnalban kb. 5 óra körül Kise Károly parancsnok riadóztatott bennünket, azzal, hogy jönnek az "oroszok". Én az előző jkv-ben elmondott személyekkel kimenetem az Üllői ut sarkán lévő házakhoz. Az én fegyverzetem pisztoly volt, valamint benzines üvegeket vittem. Ugy emlékszem, hogy 2 benzines üveget vittem. A Vajda Hunyad utcába beamentünk előbb egy házba, utána a hástelel keresztül mentünk ki az Üllői útra. Ekkor csak a kézisgránátok lettek kidobálva az utcára. Mikor az elterjedt "Karcos" felhívására elhagytuk ezt a házat, bementünk egy másikba. Itt párnákat raktunk az ablakba, és elkezdtek kihajigálni a kézisgránátokat a fegyverekkel, de a szovjet harcokozókat a katonákat. Én nem mentem az ablakokhoz menni, de "Karcos" elmondása alapján tudom, hogy ekkor több szovjet páncélosat semmisített meg az 11 óra lehetett, amikor vissza indultunk. Miután benzines üvegeket nem dobáltuk ki, én azokat vittem magammal vissza, a Vajda Hunyad utcába.

Mikor én a Köztársaság téri Pártháznál járt ismeresse, hogy mit csinált ott?

Mikor én Wittner Mária-val ismeretlen, akkor már nem volt szövetség. Ez okt. utolsó napján lehetett. Furták a teret keresték a földalatti titkos pincébe "emberek" bejött. Lementem a Pártház pincéjébe. Ott volt egy nagy cső és mondták az ottlévők, hogy azon keresztül lehet a hangokat hallani. Az ottlévő mérnökök engemet megkértek lépjek le a csőben, hogy utána milyen hang jön vissza. Én a pisztolyommal a csőbe lőttem. Utána a mérnök elkírte a pisztolyomat a csőbe lőtt a csőbe. De egy alkalommal sem hallottam semmi különöse rajt. Ezután én elmentem innen a többet nem jártam ott.

Ismertesse kik voltak még a Köztársaság téren Önön kívül?

- 2 -

102

Ekkor ott volt Jánoki Attila és Jánoki László valamint Neumann Fivadar. Azt, hogy mit csináltak nem tudom csak láttam, hogy ott szaladgáltak. Másal én nem találkoztam.

Tegyen vallomást, hogy a csoport tagjai mikor és honnan vittek el olyan tárgyakat, amely nem az Önök tulajdona volt?

Azt meghatározni dátum szerint, hogy mikor nem tudom be mentünk a Vajda Hunyad utcába lévő cipész üzletbe. Ott volt a "Karcos" a "Karcos", - a többi nem emlékszem, - a házukra vettek csizmekat, és a bakancsokat. Én onnan egy box csizmát hoztam el magammal, amit később oda adtam az egyik fiúnak.

A kihallgatását félbeszakítom. A jkv-ben írja meg a valóságnak megfelelően, a elolvasás után aláírásommal garolom,

Felvette
 Szverle Péter rny. alh. sz. sk.
 vizsgáló

Havrilla Béláné sk.
 terhelt.

TÖRTÉNETI HIVATAL

Részlet Havrilla Béláné Kati kihallgatási jegyzőkönyvéből, 1957. augusztus 18.

Részlet Havrilla Béláné Kati kihallgatási jegyzőkönyvéből, 1957. augusztus 18.

munkahelyekre történő beilleszkedés. Komoly traumával járt egy-egy munkahelyváltás, mert nem tudhatta, hogyan fognak reagálni főnökei erkölcsi bizonyítványát látván.

„Az a döbbenetes, ahogyan velem bántak, mikor megjött az erkölcsi igazolványom. Minden munkahelyemen kérték tőlem sorba, szériába. Eleinte nem tudtam, hogy mi lehetett benne. Sose olvasták fel. De ahogy utána velem bántak, az egyszerűen elképesztő volt. Az egyik iskolában aztán megtudtam. Odamentem takarítónőnek. Mire megjött az erkölcsi bizonyítványom ősszel, akkor behívatott az iskola igazgatója: jelen volt a gazdasági igazgató, akinek feleségét szintén kivégezték a forradalom miatt. Aztán a tanműhely vezetője, aki egy nagy, tépett szájú bolsi volt, az attól kezdve minden munkámba belekötött. Akkor a szakszervezetis, a főkönyvelő és a gondnoknő. Az utóbbi végtelen tisztességes volt. Akkor tudtam meg, hogy az erkölcsi bizonyítványban tételeken felsorolták az ítélet pontjait. És felolvasták nekem ott. Döbbenetes volt a számomra. Az, hogy halálra ítélték, hogy fegyveresen harcoltam és halálra ítélték, nem szégyellem. De azt nagyon mélyen szégyelltem, és nem tudom megbocsátani nekik, amit köztörvényileg tettek rám. Hogy fegyveres rablás – még lopni sem loptam, nemhogy raboltam. De ez erkölcsileg egy olyan mély dolog, hogy ezt soha nem tudom nekik megbocsátani... Akkor én már tényleg kiborultam, sírtam, megmakacsoltam magam. Azt mondtam, ha innen el kell mennem, soha többet állami vállalathoz nem megyek, mert amit velem műveltek, abból már nekem elegendő volt. Így kiborultam hirtelen. Mondták, hogy menjek el, majd dönteni fognak. Lementem a tanműhelybe, az öltözőbe és kifakadtam, borzasztóan sírtam. Egyszer csak bejön a Mártika, a gondnoknő. Mondja: – Most jöjjön fel velem az orvosiba. – Úgy döntöttek, hogy kimennek a faluba a rendőrséghez, és a rendőrségtől megérdeklődik, hogy hogyan élek. Ettől teszük függővé, hogy maradhatok-e takarítani vagy nem.”

Mária az iskolában maradhatott egy darabig. „Amikor Pósa Kati férje a cégtől elment, akkor egyszer csak jött le a tanműhelybe és elköszönt. Engem ez megdöbbenített. Hallottam, hogy elmegy, de azt, hogy hozzám lejön elköszönni, az megdöbbenített.” Nem beszélgettek egymással a múlttól, '56-ról, a kivégzésekről, az erkölcsi bizonyítványok tartalmáról.

Takarítói munkakörnél feljebb sohasem juthatott. „Sose felejtem el: elég sokszor söpörtem olyan dacosan és mondtam magamban, hogy akármennyire is fenn hordjatók az orrotokat, azért én takarítok utánatok. Ez egy olyan – nem az önmagam vigasztalása, hanem egyfajta – belső lázadás volt. Ismételttem magamban, hogy a munka az becsület és dicsőség dolga meg, hogy a munka nemesít. Ezek ilyen belső lázadások voltak.”

Az erkölcsi igazolvány tartalma miatt más munkahelyein is a ranglétra legalsójára kerülhetett csak. Mindenhol bizalmatlanok voltak vele, minduntalan megjelent valaki, aki megsebezte emberi méltóságát. Amikor a lakásához közel eső téaszben helyezkedett el takarítónőként, kapott egy figyelmeztetést.

„A művezető közölte velem, hogy ezt és ezt olvasta az erkölcsi igazolványomban. Hát nem szép erkölcsi bizonyítványom van, tette hozzá. Mondtam, ki milyen szemszögből nézi. – Maradhatok a raktárban tovább – folytatta –, de nem lehetek önálló reszortos. A téasz úgy határozott, hogy a raktárban nem lehetek önálló reszortos, de azért több millió forintot érő raktárban söprögethetek. Felláztam ellene. – Én már egyszer letöltöttem a büntetésemet, önök pedig úgy látszik, hogy életem végéig vágnak rajtam. Maguk a fuldoklótól elveszik a szalmaszálat. – Ilyen egyszerű az egész dolog. Innentől kezdve, ha eltűnt a raktárból valami, mindig engem figyeltek sanda szemmel. Amikor az ember szinte intenzíven a pólusaiban érzi a gyanút, ez egy olyan döbbenetes dolog. Mondom az egyik kolléganőmnek: – Annyira érzem, hogy minden eltűnt darab után engem gyanúsítanak, csak arra várnak, hogy mikor fognak meg. – Egyszer odajön az egyik férfi. Azt mondja: – Idefigyeljen, Mária, hol vannak a hiányzó gyújtógyertyák? – Mondom: – Figyelj ide, Feri. Most egyet mondok. Az én varrógépem otthon tülvel és cernával megy, és nem gyújtógyertyával. Keressétek azon a gyújtógyertyát, aki utánunk bejár a raktárba és összeszedi magának. – Kész. Akkor megint jött egy idegösszeroppanás”.

Egy évig volt ekkor betegállományban, majd leszázalékolták, munkaképtelenné vált. Akkor tudta meg, hogy a gyújtógyertyákat a raktáros vitte haza, akit időközben elküldtek. Máriától senki nem kért bocsánatot.

„1981-ben a leszázalékolásom annyit jelentett, hogy havi 2000 Ft családi pótlékkal együtt. Ennyi. Nem voltam én túlfizetve. De nem ezért nem sírom vissza a Kádárkorszakot. Hanem az egész életemnek a tömény megaláztatása! Ami engem és a gyerekeimet ért. Azt a mindent! Ha valamit soha nem tudok elfelejteni, az nem a 15 éves ítélet, vagy a halálos ítélet, hanem az, hogy az emberi méltóságában taposták meg az embert. Ez az, amit én nem tudok elviselni. Nem tudom, hogy kit hogyan aláztak meg, kit mint aláztak meg, vagy kinek mennyit ér az önbecsülése önmaga számára. Nekem nagyon sokat. Nekem annyit, hogy soha pénzzel fel nem lehet mérni.”

Megbélyegzése, úgy érezte, élete minden területére kiterjed: munkahelyére, gyermeke iskolai teljesítményének megítélésére, de még házasságára is. Mialatt a külvilággal kellett harcolnia önmaga és gyermeke elfogadásáért, addig házasságában sem talált nyugalmat, ami aztán válással végződött.

Tíz évvel szabadulása után újabb idegösszeomlással és ideggyulladással kórházba szállították. Ekkor már járóképtelen volt, fizikailag és pszichikailag egyaránt beteg, képtelen volt dolgozni. A vizsgálatok szerint a sebesüléséből visszamaradt aknaszilánkok életveszélyes közelségbe kerültek gerincoszlopához.

A kórházban több váratlan dolog történt Máriával. A műtét során szokatlanul jól bántak bele, észrevette, hogy orvosa sok időt töltött az ágyánál, és név szerint szólította a felülvizsgálatok alkalmával. Csak a rendszerváltás után tudhatta meg ennek okát. Kiderült, hogy a sebész unokaöccse a forradalom alatti tevékenysége miatt disszidálni kényszerült. Az orvos verbálisan nem fejezte ki, hogy ismeri múltját és rokonszenvez vele, de gesztusával érzékelte együttérzését.

A kirendelt pszichológus először nem tudott az asszony belső világához férkőzni.

„Egyszer azt mondja nekem az orvosom: – Annyi mindenről beszélgettünk már, sok mindent mondott, de én érzem, hogy vannak olyan dolgok, amiről maga nem akar beszélni. De higgye el, csak annyit mondok el az orvosának, ami ahhoz szükséges, hogy maga meggyógyuljon. – Aztán befejeződött a kezelés, felhívtam a Mela nénit, a Klinkó Áginak¹⁶⁶ az anyukáját. Klinkó Ági egy orvos család gyermeke volt, aki maga is orvos akart lenni, de ott volt ő is '56-ban, majd a börtönben, s emiatt csak fizikai munkás lehetett belőle. Ági a hetvenes évek elején meghalt, zsákolás közben gyógyíthatatlan vesebajt kapott. Mondom: – Mela néni, itt vagyok megint a kórházban, egy pszichológus jár hozzám, ez és ez az orvos. – Az Ottó! – és felkiáltott – Szóval mégis pszichológus lett! – Következő nap mondom az orvosomnak: – Mela néni üdvözlí. – A Klinkó? – Igen. Egyébként a lányával, az Ágival együtt ültem. – Itt kezdődött meg a beszélgetés '56-ról, a kivégzésekről. Itt szabályosan kiborult a bili. Mert tudtam, éreztem, hogy ennek az embernek beszélhetek. A beszélgetés után még aznap este írt egy verset, amit pszichológusának ajánlott.

„Mindig ott ültem a kórház, az ORFI teraszának a tetején. Nem bírtam a kórteremben maradni, mert azt hittem, hogy megfulladok a bezártságtól. Amikor lehetett, kimentem, fogtam a cigit, az Ady kötetet, papírt, ceruzát és én már húztam fel a teraszra és ott bámultam a Dunát. Így is kezdődik a vers:

¹⁶⁶ Klinkó Ágnes orvostanhallgató, akit a megtorlás idején letartóztattak. Klinkó Ágnesre emlékezik Wittner Mária SIMONCSICS Zsuzsa könyvében. (I. m., 116–120.)

Kísért a múlt¹⁶⁷

*Csak ülök, ülök a terasz tetején,
merengve bámulom a vén Duna vizét,
mint egy kidobott püffedt hullát,
úgy dobja fel a merengés, rég szunnyadt,
mélyre temetett keserű emlékeimet.*

*Rohan a világ, a Duna is hömpölyög tovább
Csak az emlékek keserű áradata,
makacsul mellettem áll és rág, rág, egyre rág,
mint a szű a fát.*

*Borongó, sötét vized hullámin
táncot járnak a parti fák koronái.
Oly borongó, szennyes szürke a vized,
mint kínzó, gyötrő emlékeim itt benn.*

*Téged csak szabályoznak,
de engem korbácsol
és egyre korbácsol.
Kínzón és gyötrőn e keserű emlékek áradata,
Mely, mint a lávafolyam csak sodor, sodor,
nem tudva hol a vég
és mikor lesz elég.
(ORFI, 1981. január 21.)*

Mária 1989-ig még többször kapott idegösszeomlást. Ezek csak a rendszerváltás után szüntek meg. 1989 után egyre több verset írt a múltjáról, mint-ha mindaz, ami belészorult volna, egyszerre akarna feltörni belőle. Nagy Imre újratemetése után nem volt több idegösszeomlása, egészségi állapota javult. Az '56-osok nevében egyre több közszereplést vállalt, országsgazerte mint szabadságharcos vált ismertté.

¹⁶⁷ A vers megjelent SIMONCSICS Zsuzsa könyvében. (I. m., 110.)

Megjegyzések az élettörténethez

Mária életére kitörölhetetlen hatással volt a börtön. Szabadulása után erkölcsi igazolványa alapján köztörvényes bűnözőnek tekintették, ami miatt több munkahelyen előítélettel fogadták és lenézték. A köztörvényes bűnözőnek nem járt tisztelet, az nem lehetett hős, morális szempontból megvetendő személy volt. És éppen ez volt az, amit a korabeli hatóságok el akartak érni. A felkelő csoportok tagjaira „ráverték” – az ötvenhatosok szóhasználatával élve – annyi közbűntényt, amennyit csak tudtak. A forradalom utáni megtorlás része volt az elítéltek kriminalizálása. Ez nem új keletű dolog, az '56-os elítéltekkel is ugyanaz történt, mint az 1848–49-es elítéltekkel.¹⁶⁸

A forradalom alatti közbűntény pontos megítélése utólag szinte lehetetlen. Azt azonban tudjuk, hogy a letartóztatott személyeknek felelniük kellett a bíróság előtt olyan esetek miatt is, mint például egy csemegebolt kiürítése, amit a lakosság vagy a fegyveres felkelők élelmezése érdekében tettek. A fegyverraktárak feltörését és a fegyverek szétosztását a bíróság fegyveres rablásnak tekintette. Közbűnténynek számított a vaságyak összegyűjtése a rendőrlaktanyából, hogy ezekkel éjszakai szállásukat berendezzék. A kihallgatási jegyzőkönyvek szóltak a Divatcsarnok kifosztásáról is, ami miatt szintén közbűnténnyel vádoltak sokakat. Lélektanilag azonban nem nehéz elképzelni, hogy valaki egy szál kabátban, esetleg egy nyári szandálban csatlakozott októberben a forradalomhoz, majd amikor a Divatcsarnokba eljutott, ott felöltözött

¹⁶⁸ A forradalomban részt vett személyek kriminalizálásához lásd HERMANN Róbert értékes tanulmányát az 1849–1850. évi kivégzésekről (*Az 1849–1850. évi kivégzések*, Aetas 2000/1–2, 109.). A szerző itt leírja, hogy az aradi kivégzések az óriási nyugati megbotránkozáson túl, a volt szövetséges, I. Miklós felháborodását is kivívták. Ekkor Bach belügyminiszter indítványozta a kivégzések felfüggesztését 1849. október 26-ától. A politikai okok miatti kivégzések valójában szüneteltek, ám a köztörvényes színezetű ügyekben hozott halálos ítéletek végrehajtása előtt nem volt akadály. Ez arra is jó volt, hogy a hatóságok kriminalizálják a magyar forradalom és szabadságharc történetét és szereplőit. 1850. január 11-én Kőszegen kilenc szabadságharcos személyt végeztek ki gyilkosság vádjával. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc megtorlásakor is éltek a hatóságok ezzel az eszközzel, erre többek között utal Eörsi László miszerint „a hatóságok szinte a vizsgálati szakasz első pillanatától kezdődően minden lehetőséget megragadtak arra, hogy a gyanúsítottakat köztörvényes bűncselekményekkel is vádolhassák”. Lásd még KAHLER Frigyes, *A Brusznjai-per: emberi sorsok a politikai megtorlás idején*, Kairosz, Budapest, 1998, 59. JOBBÁGYI Gábor, *Néma Talp. i. m.*, ZINNER Tibor, *A kádári megtorlás rendszere*, Hamvas Intézet, Budapest, 2001.

anélkül, hogy rablásra gondolt volna. Feltételezhető, hogy akik ott lecserélték agyonhordott lábbelijüket, nem gondoltak arra, hogy ezzel köztörvényes bűnt követnek el. A bíróság azonban nem ilyen jóhiszeműen állt a kérdéshez, történelmi tapasztalata volt már arra nézve, hogy miként kell a társadalom előtt lejáratni a „lázadókat”.

A karhatalom „bűnözőket” igyekezett belőlük csinálni. Mindent elkövettek azért, hogy az elítéltet lopás vagy rablás miatt is megbüntessék. Ezzel teremtték meg az alapját annak a hivatalos véleménynek, hogy az utcán harcoló emberek közbűntényeket követtek el. A rádióban már október 23-án és 24-én arról beszéltek az ország akkori vezetői, hogy Budapest utcáit ellepte a csőcselék.

Akinek az ítéletében a bíróság nevesítette a bűncselekményt, arról a továbbiakban senki sem tudta azt lemosni. A Kádár-rendszerben a „köztörvényes” jelző stigmaként tapadt a korábbi elítéltre, mert erkölcsi bizonyítványában ez mindig szerepelt.

Az '56-os szabadságharcosok tevékenységét így mosták össze a bűnözéssel. A társadalom többsége a hetvenes–nyolcvanas években már nem kérdezett, anélkül ítélte, hogy kíváncsi lett volna a részletekre. Mária erről a helyzetről jegyezte meg, hogy „*ezt sohasem tudom nekik megbocsátani, mert ezt mélyen szégyellem.*” Célukat elérték: az '56-osok maguk se tudták egy idő után, hogy kik is ők valójában.

Mária életét tragikusnak mondhatjuk. Fiatal és vakmerő volt, az adott történelmi helyzetben csak sodródott az eseményekkel, és nem tudatosan lett belőle forradalmár.

A bukás után, a kihallgatások során és a hosszú börtönök alatt érezhette úgy, hogy a legfőbb jót tette hazájáért, mert haláltünetés, illetve életfogytiglan csak kiemelt bűnösöknek járt.

Ezt a tudatot vették el tőle kiszabadulása után. Annyira nem volt naiv, hogy hivatalos helyekről várt volna elismerést, szolidaritást, de élettörténetéből az derült ki, hogy a társadalomból való kitaszítottságra nem volt felkészülve. Mária igazi tragédiája 1970 után kezdődött, amikor rá kellett ébrednie, hogy körülötte egy-két személy kivételével nincs senki, aki őt hősként fogadta volna.

A társadalom 1970-ben már nem beszélt a forradalomról, már mindenbe beletörődött, és mintha nem is akart volna emlékezni a hősies napokra. Mária már csak büszkeségéhez ragaszkodhatott, amivel még inkább hozzájárult sa-

ját maga elszigeteléséhez, ami végül a sorozatos idegösszeomláshoz vezetett. Emiatt lett különös jelentősége annak a mentőövnek, amelyet pszichiáttere és orvosa nyújtott felé, akik gesztusaikkal, meghallgatásaikkal jelezték, hogy '56 elvei azért mégsem vesztek ki teljesen a társadalomból.

VI. FELESÉGEK TÖRTÉNETEI A MEGTORLÁSRÓL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIRŐL

MARGIT

1935-ben született Békásmegyeren. Édesapját korán elveszítette, édesanyja másodszor 1945-ben ment férjhez. Békásmegyér sváb település volt, és a II. világháború után a német lakosság nagy részét kitelepítették. Az itthon maradtak között nagy lett az összetartás, a baj összehozta az embereket. Margit felmenői között is voltak németek, tágabb családjá miatt ők is érintve voltak a kitelepítésben.

Nevelőapja kétszeresen is kitalált lett 1945 után. Egyrészt aranyművesként elveszítette egzisztenciáját, és osztályidegen lett. Másrészt katonaként amerikai fogságba került, csak 1947-ben tért haza. Ettől kezdve, mint „nyugatos”, gyanús elemnek tartotta a karhatalom, a házukban hetenként kétszer jelent meg az ÁVO, és rendszeresen házkutatást tartottak. Aranyat kerestek náluk, de legfőbb céljuk a megfélemlítés volt.

Sem Margit, sem kisöccse nem tanulhattak tovább az általános iskola elvégzése után. A két gyerek pontosan tudta, hogy 1949-ben semmilyen esélyük sincs középfokú iskolába jutni. Így a kislány tizennégy évesen elment a postához dolgozni, és fiatalságával járó energiáját a versenysportban vezette le. Kézilabdázott, csapata tízszeres magyar bajnok lett.

Margit férje, Ferenc ipari iskolában esztergályosnak tanult, emellett elvégezte a konzervatóriumot is klarinét szakon, és hivatásos zenészként dolgozott. Az ötvenes évek elején tagja lett egy rendszerellenes összeesküvésnek, amiben kivétel nélkül békásmegyeriek vettek részt. Ferencet és barátait 1951-ben le tartóztatták és tíz évre ítélték. Büntetését Márianosztrán kezdte letölteni, ahol három hónapig tartó magánzárkával súlyosbították helyzetét.

1953-ban, amikor Sztálin halála után enyhítettek a politikai foglyok büntetésén, Ferenc idejét felezték és engedélyezték azt is, hogy dolgozhasson. Ekkor került át társaival együtt a csolnoki bányába. A rabokat busszal, vonat-

tal és hajóval, egymással összeláncolva szállították át. A letartóztatottak együtt dolgoztak a civil bányászokkal, akik közül sokan támogatták őket.

„Most már el lehet mondani, hogy rengetegen kockáztatták az életüket a rabokért. Egy csolnoki ember ráült a motorra és elhozta a férjem levelét Békásmegyerre. Visszafele elvitte az anyósom által elkészített kis csomagot: szalonnát, süteményt, ezt, azt, amazt. A férjem mindenhez értett. Ebből kifolyólag neki szabad mozgása volt a börtön területén. Azt csinálták, hogy ez az ember hozta-vitte a dolgokat. A férjemmel megbeszéltek, hogy abba a villanyszekrénybe, amire rá volt írva, hogy nem szabad benyúlni, vagy kinyitni, a Csabi bácsi betette a küldeményt, mert a börtönőrök se mertek ahhoz hozzányúlni.”

Egy 120 centiméteres vajatban, térdig érő sárban dolgoztak a rabok évekig. 1956-ban telt le Ferenc öt éve. A forradalom híre a foglyokhoz is eljutott, és éhségstrájkba kezdtek, hogy azonnal engedjék őket szabadon. Öt nappal később, október 28-án nyitották meg a kapukat. Ferenc szabadulóllevelét a börtönőr még távozása előtt kiállította, de már nem tudta a kezébe adni. Ennek később jelentősége lett.

Ferenc találkozott otthon békásmegyeri barátaival, akikkel mindennap bejárt a városba, hogy részt vegyenek az eseményekben. Egyik nap hárman voltak egy Széna téri padláson, amikor egyik barátjuk fejlődést kapott, amibe rögtön belehalt.

„Akkor ők hazajöttek, elmentek a szülőkhöz. Közölték ezt a sajnálatos eseményt. A szülők, a Gyuri édesapja, az én férjem, meg a másik fiatalember, ezt Szűcs Sándornak hívják, lovaskocsival mentek érte. Szőnyeget vittek, és szőnyegbe csavarták be a halottat. Úgy hozták haza, hogy el tudják temetni. Békásmegyeren elneveztek róla egy utcát. Van Hergó György utca. Megadták neki a végtisztességet.”

Ferencet mint volt elítéltet 1957 márciusában újból letartóztatták és a Gyűjtőbe vitték. Hat hónapig tartották itt minden ítélet nélkül, amikor véletlenül összetalálkozott a csolnoki börtönparancsnokkal, aki akkor már a Gyűjtőben teljesített szolgálatot. A tiszt tisztázta Ferencet, miszerint hivatalosan lejárt a büntetése, ezért nem tekinthetik szökött rabnak.

A házaspár megtorlás utáni élete

Margit és Ferenc 1958-ban kötöttek házasságot. Margit tudta, hogy egy megbélyegzett emberhez megy férjhez. Ferencnek minden hónapban jelentkeznie kellett a rendőrségen, biztosítani őket arról, hogy nem vesz részt semmiféle

szervezkedésben. A házaspárt megfigyelés alatt tartották, amit ők csak bizonyos jelekből sejtettek, mint például az útlevelkérelem visszautasítása vagy a jó munkáért járó jutalom megtagadása.

Ferenc keze tönkrement a bányában, már nem tudott zenélni, ezért visszavért az esztergapadhoz. A börtönben egyéb betegséget is szerzett, reumás, cukorbeteg és érszűkületes lett, valamint súlyos gyomorfekélyt kapott, amit többször kellett műteni. Első letartóztatásakor kegyetlenül megkínózták, mezelenre vetkőztetve ütötték heréit, melyek maradandó károsodást szenvedtek. Margit ennek tudatában ment férjhez, vállalva, hogy sohasem lehet gyermekük.

Margit munka mellett tanult, le is érettségizett. Többféle tanfolyamot elvégzett, a posta minden ágazatában dolgozott, s végül a kézbesítők osztályvezetője lett.

„Mindent megtettem, hogy bebizonyítsam, hogy mi nem vagyunk olyan emberek, mint amilyennek tartanak bennünket. Munka mellett tanultam, sőt még munka mellett egy évig kézilabdáztam is. Csak azért, mert bennem olyan akarat erő volt, hogy azért is megmutatom. A munkámat is nagyon jól végeztem énszerintem. De a vezetőim szerint is. Mert többször voltam kiváló dolgozó, ezt el kell, hogy mondjam. Mikor eljöttem nyugdíjba, abban az évben a Munka Érdemrenddel tüntettek ki.”

ILONA¹⁶⁹

1927-ben született Nagykőrösön. Édesapja iparos ember volt, édesanyja egy patikában dolgozott laboránsként. A család elszegényedett, mert az édesapa nem vetette meg az italt.

A patika zsidó tulajdonosai és Ilona édesanyja nagyon jó barátságban voltak, amiben tudták, segítették egymást. Az édesanya szoptatta a házaspár kis-lányát, a házaspár pedig rendszeresen etette az édesanya gyermekeit. 1944-ben a deportálás idején sikerült a patikus leányát elrejtetniük.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Az interjút Görgőy Rita szociológus készítette 2001-ben.

¹⁷⁰ Ebben a témában lásd SZITA Szabolcs, *Mentési akciók a hegyeshalmi gyalogmenetek idején = Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés*, Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro-Homine–1944 Emlékbizottság, Budapest, 1994, 50–75, SZITA Szabolcs, *A totális terror Budapesten. Harc a gettóba zártak életéért = Uo.*, 75–109, SZITA Szabolcs, *Holocaust az Alpok előtt 1944–1945*, Győr, 1983, 135–145.

A kislány Ilonkával egy darabig a kamrában rejtőzködött. Annak ajtaja elé egy hatalmas szekrényt tettek, és a két lány csak éjszaka mehetett ki a levegőre. Hónapokon keresztül minden simán ment, ám egyik alkalommal meglátta őket a hátsó szomszéd és az esetet jelentette a németeknek.

„Úgy jöttek be a német tisztek, hogy félrelökték a konyhaszekrényt, kinyitották a spejzot. Kihúzták ezt a kislányt és feldobták egy teherautóra. Szerintem már dobás közben meghalt. Flórika esze nem volt teljesen rendben, mondanom kellett neki éjszaka-kánként, hogy nem szabad köhögni, tüsszentei meg kiabálni... A mama elment a német tisztekkel, hogy zárják be őt is, ha a kislányt elvitték. Hazakiültek, nem volt szükség rá. Nagy szerencsénk volt, én a lelkemben szerencsének neveztem, mert amikor bejöttek az oroszok, az a szomszéd férfi a padlásfeljáróban állt a lépcsőn. Ő lett az első ember, akit lelőttek Nagyköőrösön. Nem baj! Élet az életért, én erre gondoltam. Berohantam és mondom a mamának: – Mama, a Locskait lelőtték! – Akkor mi még nem láttunk oroszokat. Azt mondja: – Te jó Isten, szegény Locskai! – Mama, a Flórikáért fizetett most meg! – Szegény anyám beletörődött ebbe a mondatba.”

Ilona tizennyolc éves volt, amikor az orosz hadsereg elérte Nagykööröst. Rejtőzködni kellett a katonák előtt. Volt olyan eset is, amikor román katonának mentették meg az orosz katonák erőszakoskodásától.

„Én kint voltam az udvaron, mert ilyen kis családi házban laktunk. Egy csomó orosz jött be. Utánuk jöttek a románok. Engem megfogtak az oroszok, hogy na végre, itt vagyok, mégis van egy lány. Mert az egész városban mindenki eldugta a gyerekeit. Akkor a románok jöttek és nagy vihar volt az udvaron. Mentés. Lánymentés. Nehéz idők voltak. A németekkel is haverkodni, meg az oroszokkal is. A németek udvarlással vitték el a lányokat. Az oroszok pofonnal. A két nemzetnek viselkedése elárulta magát. Én úgy félttem mind a két nemzetiségtől”

Ilona kalapos szakmát tanult, amit a háború után nem gyakorolhatott, így betanított munkás lett a Beloiannisz gyárban. Itt ismerkedett meg férjével, aki népszerű és elismert esztergályos volt.

Ilona férje, Sándor szegény parasztcsaládból származott, tizenhárman voltak testvérek. A vidéki parasztfiúnak óriási lehetőséget nyújtott az ötvenes évek extenzív iparosítása. Falujából Budapestre költözhetett, és elindulhatott a társadalmi felemelkedés útján. Ügyes esztergályos lett, összkomfortos lakást kapott a gyártól. Ide születtek gyermekeik is.

A házaspár megtorlás utáni élete

A forradalom napjai alatt alakult munkástanács Sándort megválasztotta elnöknek. Jó beszélőkészségének, bátor kiállásának köszönhetően beválasztották a Nagy-Budapesti Munkástanács vezetőségébe is. A forradalom bukása utáni napokban, amikor Kádár János még nem tudta, hogy mitévő legyen a munkástanácsokkal, a vezetőkkel tárgyalásokat kezdeményezett. Egyik alkalommal Rácz Sándor és Ilona férje hivatalos volt a Parlamentbe, de mielőtt Kádár elé kerülhettek volna, letartóztatták őket. Ennek hírére a Magyar Elektromos Művek memorandumot küldött a kormánynak azzal a szöveggel, hogy ha nem engedik szabadon a központi munkástanács vezetőit, akkor Budapesten teljes egészében megszüntetik az áramszolgáltatást. Rácz Sándort nem, de Ilona férjét ekkor még elengedték. Őt 1957 márciusában vitték el.

A letartóztatás napján tíz ávós katona jelent meg a lakásukban, szétdúltak mindent, fegyvereket kerestek. Ilona sírva búcsúzott férjétől, aki a következőket mondta: – *„Ilona, nem sírunk. Én most nem kis időre megyek el, úgy látom. Nagyon vigyázz a gyerekekre és magadra!”*

Sándor letartóztatása után a lakásukat és minden ingóságukat lefoglalták, a családot kilakoltatták. Egy komfort nélküli szoba-konyhát kaptak ideiglenesen. A végrehajtó, mielőtt az összes bútort elvitette volna, megsúgta Ilonkának, hogy 20%-os felárral itthagya azokat.

„Maga örült, öt fillérem sincs, miből vásárolhatnám meg? – Ám a férjem 15-16 barátja a gyárból összeadták a pénzt, megvettek mindent és visszahozták. De nem tudtam hova tenni. Egy szoba konyhában laktunk már akkor. Amit tudtam, elhasználtam. Akkor jöttek, nem kell-e pizsama Marinak, vagy Sándorkának cipő? Minden hónapban jöttek. Amikor a fizetést megkapták, ott voltak nálam, hogy: – Ilona, miben segíthetünk?”

A magára maradt asszony megpróbált mindent megtenni, hogy segítsen a férjén. Elment egy ügyvédhez, akiről azt hallotta, hogy a letartóztatottak ügyét el szokta vállalni.

„Odaküldtek engem, hogy menjek, keressem meg. Elmentem, és mondtam neki, hogy: – Ügyvéd úr, próbáljon segíteni abban, hogy az uram hazajöjjön. – Asszonyom, természetes. Azért vagyunk a világon, hogy kiszabadítsuk az ártatlanokat. Adja meg a meghatalmazást, és már intézkedek is. – Írom le, hogy ez és ez vagyok. – Hogy hívják magát? A maga férje a központi munkástanács egyik vezetője? Menjen haza, küldök kenyerre valót, csak ide többet ne jöjjön!”

Nem tudott a férjének ügyvédet fogadni. Sándor az elsőfokú ítélet után kérte ügyének újbóli tárgyalását büntetése csökkentésének reményében. Ekkor azonban a felesége kapott egy éjszakai telefont, amiben egy ismeretlen hang azt állította, hogy „készül B. S. kötele”.

„Mint az őrült mentem az ügyvédhez (ahhoz, akit hivatalosan kirendeltek), hogy valamit csináljon. Azt mondja: – Én már nem tehetek itt semmit, mert egy hét múlva lesz a második tárgyalás. De maga bemehet a börtönbe azzal az indokkal, hogy örökbe akarja adni a fiát a barátjának. Mondja azt a férjének, hogy nem tudja felnevelni. – Boldog voltam ezzel, így bemehettem hozzá. Mentem a börtönbe Sándorkával. Az én hátam mögött is állt egy ő, meg az ő háta mögött is. – Mi történt, Ilona? Miért jöttetek? – Mondom, miért. Rám nézett az uram, nagyon kemény ember volt. Azt mondta: – Te szemét, kurva! – De előző életünkben azt sem mondta nekem, hogy buta. – Milyen magyar anya vagy te, hogy odaadod a gyerekedet. – Szólt az őrnék, hogy vigyék el. Az ő ment az urammal. Utána kiáltottam: – Sándor, holnap már nem lesz el. – Ők erről még semmit sem tudtak. Visszanézett: – Köszönöm, Ilona, bocsánatot kérek. – Akkor már értette, hogy miért mentem be. Hatan voltak egy ügyben az ítéletnél. Mondom neki: – De mind a hatan! – Visszaszólt: – Köszönöm, köszönöm! – Amikor megfordultunk, azt mondja az én fegyőröm: – Maga tényleg egy szemét kurva, maga az ügy miatt jött ide. Nem akarta maga a fiát örökbe adni! – Mondom: – Maga nagyon okos! Tudja meg, hogy valamilyen úton-módon be kellett jutnom! – Ha a hat elítélte csak egy is van, aki nem vonta volna vissza a fellebbviteli kérelmét, akkor az egész ügyet továbbvizik, s akkor kész. Másodfokon a bíró azzal kezdte a tárgyalást, hogy megkérdezte őket, hogy kéri-e az ügy továbbvitelét vagy megnyugodtak az előző ítéletbe. – Megnyugszunk! – válaszolták. Rácz Sándor életfogytiglani börtönt, az uram 12 évet, a többiek ettől kevesebbet kaptak.¹⁷¹ A fiam ott állt mellettem, s azt kérdezte: – Hányat kell aludni az életfogytiglanig? – A bíró is majd elájult, mikor ezt meghallotta.”

Ilona a férje letartóztatása előtt otthon volt a gyerekekkel, a történetek után azonban munkát kellett vállalnia. Az első évben közel húsz helyen próbálkozott, de amikor megtudták, hogy kinek a felesége, mindenhol elűzték. Az Orion gyárban például elfogadták a jelentkezését, de másnap, amikor fel akarta venni a munkát, megkérdezte a munkavezető: „– Maga rokona a B. Sán-

¹⁷¹ Az 1956. Kézikönyve, III. kötete (I. m., 213.) szerint Ilona jól emlékezett a férje és Rácz Sándor ítéletére. A többiek büntetésére azonban nem. Ebben a perben volt még elítélve Nemeskéri József, aki 14 évet, Abod László, aki 8 évet és Mester Endre, aki 4 évet kapott.

dornak? – A felesége vagyok! – Akkor holnap ne jöjjön ide!” – Egy másik esetben, amikor elhelyezkedett egy fodrászüzletben manikűrösként, megjelent három férfi és kijelentették, ha nem bocsátják el Ilonkát, akkor az üzletet bezáratják.

„Akkor a Móríc Zsigmond körtérré bekerültem abba a büfébe, ami a sarkon van. Ott annyi bajom volt. Bejött egy férfi és azt kérdezte tőlem, hogy beszélhetne-e velem? – Mit akar velem beszélni? – Én magát ismerem. – Én pedig nem! – Pedig jó a memóriám. A kolleganőmnnek azt mondta, hogy a kuplerájból ismer. Ekkor nagyon indulatos lettem. Hozzávágtam egy literes boros kancsót, de neki lett igaz, ki kellett tisztíttatnom a ruháját. Nem engem védtek meg abban az időben, hanem őt. Nem ismert ő engem, provokálni jött.”

Ez így ment évekig, végül elment a férje volt gyárába.

„A férje? – Az be van zárva. – Azt mondja: – Ne haragudjon, nem alkalmazunk ilyen embereket! – Elküldtek. Én el is jöttem, jól becsaptam az ajtót. Aztán utánam jött az a kis nő és azt mondta: – Bocsánatot szeretnék kérni, mert a maga férje most bűnhődik, amit csinált. De maga két gyereket nevel itthon. Jöjjön vissza, és holnap reggel álljon munkába. – 1960 óta ott dolgoztam. Onnan mentem nyugdíjba.”

A gyárban megjelent Marosán György és beszédet tartott a munkásoknak.

„Marosán azt mondja: Piros, fehér, zöld rongyok alatt danolva mennek. Azt hiszik ez a forradalom? Ez nem az! – Nagyon arrogánsan beszélt. Kis idő múlva azt mondja: – Hívják ide a B-nét! – Mondom: – Ne tessék üzenni, mert itt állok. Felhajtottak engem is. – Azt mondja: – Azért nem végezzük ki az urát, mert paraszt volt. – Mondom: Lehet, de intelligens paraszt! ”

Kislányuk paralízises volt. Tizenhárom évet kórházban élt, csak hétvégére engedték haza. Egy tanító néni járt az ágyához.

„Volt egy esetünk, amikor táviratot kaptam, hogy bevihetem a kislányt a kórházba. Megyünk be a kórházba, összesen 6 forintom volt. Egy fillérral sem több. Kiszámoltam, hogy a jegy ide-oda, pont négy forint lesz, és veszek egy fél kiló kenyeret. Ezzel a hat forintom oda van. A Frankel Leó utcában volt a kórház. Mellette van egy kápolna. A kislányom azt mondta, hogy menjünk be Jézuskához, mielőtt bemegyünk a kórházba. Jó, menjünk be! Ott álltunk egy kicsit. Mondja a kislány: – Adjál kölcsön két forintot, a Jézuskának akarom adni. – Gyalog kell visszamennem – gondoltam. – Annyira belekeveredtünk itt a templomi inádságba, hogy én is adtam két forintot a Jézuskának. Kijöttünk a templomból, megyünk a kórházba. A főorvos mondja: – B-né, itt van egy levél, valaki hozta, azt hitték, itt van a gyereke. A maga nevére szól, de nem kértek választ. – A borítékban 600 forint volt. Megvolt százsorozva a pénzem. Mondom: – Kinek köszönjem meg? Nem tudom, hogy miért idehozták? – Én

se tudom! – mondja a főorvos. Ő is paralízises volt, az orvos. A kislányomat közben megoperálták, nem tudott mozogni. Minden nap mentem hozzá. Azt mondja egyszer, egy hónap múlva: – Mama, a párnám balfelénél van egy boríték. A főorvos bácsi adta és azt mondta, hogy a múltkorit is ő adta. Üzeni, hogy sok gyümölcsöt hozzá, hogy legyen vitaminom. – Megint volt benne 600 forint. Azért voltak jó emberek is.”

Ilona fia sokat szorongott édesapja bebörtönzése miatt.

„Sándorka általános iskolába járt, amikor elment a könyvtárba, könyvet akart kivenni. Azt mondta neki a könyvtáros, hogy töltsd ki ezt a papírt, utána kapsz könyvet. Az angyalom kitöltötte. Mondja a könyvtáros: – Apád, nincs odaírva. Csak anyád van? – Az apukám be van zárva. – Mondja: – Ki innen, börtöntöltelék gyerekének nem adunk könyvet! – Az úgy jött haza, zokogva. A Szinyei Mersébe járt a kisfiam. Bementem az iskolába és azt mondtam, hogy ez minősíthetetlen. Azt mondta az igazgató, hogy majd ő beszél a fiúval. Azt mondta: – Sándor, nekem olyan nagy könyvtáram van, mátol kezdve a vendégem lehetsz. – Nagyon rendes volt. A tanárai is. Minden tanár külön-külön. Eljöttek a lakásra beszélni velem, mi újság, hogy vagyunk.”

A fiú az általános iskola után angol tagozatos gimnáziumi osztályba jelentkezett, de először nem akarták felvenni. Általános iskolájának az igazgatója kijárta, hogy vonják vissza az elutasítást.

Az édesapát rendszeresen látogatta a család a börtönben. Üzeneteket a tiszta csomagban elrejtett cetlikén tudtak egymáshoz eljuttatni. Ilona leleményesen kitalálta, hogy ceruzabelet fogkrémbe rejtve juttat el a férjének. Így Sándor is írhatott családjának.

„A gyűjtőfogház mellett volt egy bolgárkertészet. Én jeleztem neki, hogy ott leszünk a kertészetben, majd nézzen ki az ablakon. Integgettünk egymásnak. Ez volt a kapcsolatunk. Egyszer odajött egy őr és azt mondja: – Maguk mit keresnek itt? – Egyet találhat. A börtönablakkal szemben állok. Mit kereshetünk? – A Rákoskeresztúri temetőnél van ez a börtön.”

A személyes találkozásban sohasem lehettek biztosak.

„Minden fél évben láhattuk őt a börtönben. Nem mindig mehettem a gyerekekkel. De volt eset, amikor kaptam egy cédulát, hogy a kiskorú gyereket is hozhatja magával. Egy alkalommal, amikor a kislányom meg volt műtve, s gipszben kellett tartani, a derekamra fogva álltam be vele a sorba. Várakoztunk, hogy bejussunk a börtönbe, mert rengetegen voltunk hozzátartozók. Kijön egy nagydarab fegyőr, azt mondja a fiamnak: – Te kire vársz, kihez jöttél? – Az édesapám van itt bezárva. – Ki az apád? – B. Sándor. – A szerszámkészítő? – Igen. – Akkor gratulálok! – Lelépett a lépcsőn és kezét

rázott a fiammal. – Ilyen számszámmal nem találkoztunk még! – De várjon csak, maga nem mehet be a gyerekekkel. – Miért? – Mert nem jól ágyazott ma az ura! – Legalább kiszólt volna. Már akkor két-három órája a derekamon volt a gyerek és nagyon nehéz volt.”

A házaspár megtorlás utáni élete

Sándor 1963-ban szabadult. Feleségének megígérte: „Ilonkám, mindent meg fogok venni. Légy türelemmel, meg fogok teremteni mindent, visszavásárolom, amit elvittek tőlünk.” Régi munkahelyére nem mehetett vissza, de az Egyesült Izzóba azonnal felvették, kellett az esztergályos, és őt hírből ismerték.

„Mindenki szerette, nagyon jól beilleszkedett. Utána nem politizált, mikor hazajött. Senkivel nem tárgyalt a témáról. Volt egy fiú, ipari tanulónak ment a gyárba. Mondták neki, hogy menjen be a műhelybe, nézzen körül, majd itt fog kapni egy meszt. Mikor meglátta az uramat – nekem mesélte később –, keresztet vetett, hogy nehegy ehhez az emberhez kerüljön. Őhözát tették, az uramhoz. De úgy imádta az uramat végig. Ma is jár a temetőbe hozzá.”

Ilonkák kölcsönpénzből vásároltak egy nagyobb lakást, majd hűtőgépet, autót. Rengeteget dolgoztak, és a kor színvonala szerint éltek.

Még a férj kiszabadulásának évében eljutottak Erdélybe. A börtönben Sándor együtt ült egy erdélyi emberrel, ahhoz mentek látogatába.

„Az uram nevét nem ejthették ki Magyarországon '63-ban. Elmentünk Kolozsvárra, a Fellegvárba felmentünk. Jött egy édes kisfiú, 5-6 év körüli. Mondom neki: – Te magyar vagy? – Magyar vagyok. – Van testvéred? – Hat. – Én elővettem egy doboz csokoládét, amit vittem magammal, hogy legyen, ha valakinek kell adni. Mondom: – Vidd haza és egyétek meg. – Elszaladt. Nem sokkal később egy férjval jött vissza. Gereblye volt a férfi kezében. Gondolom a Fellegvárnak a kertésze lehetett. Odaállt mellém, mondta: – Pestből jöttek? – Pestből jöttünk. – Miért nem szabadítottak fel minket is, amikor 56 volt? – Mert az nem olyan egyszerű. – Mondta a férjem is, én is. Egyszer csak azt mondja: – Tudja, mi hallgattuk a rádiót. Bemondták, hogy B. Sándort elítélték. Mondja: – Él még? – Pont tőlem kérdezte. Az uram azt hitte, hogy provokátor. Az folytatta: – Rácz Sándorral mi van? – Mondtam, hogy megvannak, mind a ketten megvannak. Mikor arrábbment az uram, mondtam neki, hogy ez a B. Sándor... Milyen különös, hogy Erdélybe megy és a nevedre emlékeznek. Itthon meg nem emlékeztek. Nem akartak emlékezni.”

IRÉN

Pápán született 1920-ban. Nagyszülei gazdálkodással foglalkoztak, édesapja rendőrtiszt volt 1945 előtt. Szülővárosában járt elemi iskolába, majd tanító-nőképzőbe, Győrben pedig kereskedelmi iskolát végzett. Férjével, aki lelkesnek készült, Pápán ismerkedett meg. A tanulmányok befejezése után, 1941-ben házasodtak össze. Első gyülekezeti helyük Balatonszárszó volt. A népi írók és a hozzájuk kapcsolódó értelmiségiek itt vitatták meg az ország jövőjével kapcsolatos nagy kérdéseket 1943-ban.¹⁷² Ennek a konferenciának a szervezésében és támogatásában részt vett Irén férje is. Barátai közé sorolhatott olyan népi írókat, mint Veres Péter és Sinka István. Lelkészi munkája mellett rendszeresen írt színdarabokat.

1944–45-ben a szovjet előretörés elindította a térségben az addig soha nem látott menekülthullámot. Szárszón is keresztülvonultak a menekültek, akik közül az erdélyiekkel lett személyes kapcsolata az asszonynak. Volt köztük egy kismama, aki Irén kamrájában szülte meg gyermekét. Ekkor már a lakosság élelméze is komoly gondot jelentett.

„Kaptunk egyik hívőnkől az uram születésnapjára egy hízott kacsát. Megsütöttem, miközben az uram elment szórványt jární, meg a menekültekkel beszélgetni. Amikor hazajött fáradtan, csüggedten, hogy milyen szenvedésekben vannak ezek a szegény menekültek, akkor jöhetett volna a születésnap vacsora. Félttem megmondani, hogy a kacsából már csak két darab van, mert elvittem a menekülteknek, annak a kis asszonycának is, aki nálunk szület. Azt mondtam neki, hogy még ebből is elvinném az egyiket. És akkor szegény azt felelte: – Vidd el nekik. – De leírta a naplójába, hogy mit érzett. Megharcolta magában, és azt írta le, hogy »Úrvacsora lett a születésnap vacsorából. Megnyugodtam és Isten iránti hálával tettem el. Megnyugvást adott.« Ezt úgy becsültem benne!”

A menekülő után hamarosan szovjet csapatok özönlötték el a falut. Irén ekkor várta harmadik gyermeküket. Egy orosz tiszt lakott náluk, aki civilben zenész volt. A vallásos és igen művelt tiszt rendet tartott a faluban, katonáinak megtiltotta a lakosság bántalmazását.

„Látszott rajtam, hogy állapotos vagyok a középső fiammal és nem engedtem be senkit a házba, és ő is három lépésnél közelebb nem jött hozzám, hogy ne féljek. Szóval

¹⁷² A témával kapcsolatban lásd részletesebben *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*, Kossuth, Budapest, 1983.

ilyen is volt, az Isten így segített az emberen, én ezt így fogtam fel. Ha rendetlenkedtek a faluban a katonái, akkor fogta a meggyfa botját és elment és megverte őket. Jöttek hozzánk az emberek jelenteni a bajokat, bizalommal. Aztán mikor tovább vonultak, adott egy írást, hogy ez a kvartély neki föl van tartva, más nem foglalhatta el. Szóval nyugodtak voltunk.”

A háború befejezése után újabb megpróbáltatások vártak a lelkész párra. Az egyházak kiszorítása a társadalomból napi szintű küzdelmet jelentett számukra. Ehhez társult még családjuk társadalmi deklasszálódása. Ilona sógornőjének a férje magas rangú katonatiszt volt 1945 előtt, az ötvenes évek elején kitelepítették a Hortobágyra.

„Amikor listára vették őket, a férjem édesanyja is ott lakott náluk éppen abban az időszakban, és őt is felírták a listára. Kétségbeesetten hozták le a mamát, hogy ez és ez történt, és hogy védjük meg legalább őt. Akkor Harkán laktunk éppen. Azt mondta a férjem, hogy ő az édesanyját megdögleszteni nem hagyja! Így mondta. Jöttek a mamáért az ávosok. Zárt kapu fogadta őket, s a férjem nem is nyitott kaput. – Nem adom oda, nem adom! Erőszakkal elvihetik, hajtsák végig a falun a papnak az édesanyját, de magamtól nem engedem! – És akkor azt mondta, aki érte jött, hogy: – Akkor menjen be és mondja el a soproni ÁVO-n. – A férjem nagy naívil bement az ÁVO-ra, ott egy régi iskolatársával találkozott, akinek úgy látszik, volt valami beosztása. – Hogy kerülsz te ide? Gyorsan menj ki innen, gyorsan, mert, ha nem, akkor soha többet ki nem mész! – És akkor adott neki pár soros írást, és azzal hazajött.”

A házaspár következő állomása Bezi, egy Győr melletti falucska lett. 1952-ben kerültek ide. A lelkészt és családját hamar megszerette a falu.

A házaspár élete a forradalom és a megtorlás alatt

„’56 októberében felvonulások voltak Bezin is. Megkérték a férjemet, hogy vegyen részt benne. El is ment az egész családom, akkor már öt gyermekünk volt. Azt mondta a férjem, hogy csak atrocitások nélküli felvonulásban vesz részt, mert úgy tiszta a forradalom. Semmi rendtelenség, semmi túlzás ne legyen. Először minden rendben ment. Hazafias dalokat énekeltünk. Közben az egyik srác, amikor a tanácselnök házához értünk, bevágta az ablakát. Azt mondta az uram: »Most pedig hazamegyek, nem ezt vállaltátok!« Hazament, én meg utána, hogy gyere vissza, mert azt beszélük, hogy most meg a tsz elnöknek fogják szétverni a házat. Mondtam neki, ha az elején ott voltál, akkor csillapítsd most le őket, rád hallgatni fognak. El is jött és le is csillapította őket. Odament elébük és azt mondta: – Most pedig mindenki megfordul, élénekeljük azt, hogy »török-

bárony süvegem«... Megfordult és a gyönyörű zengő hangján elkezdte:»Törökbaron süvegem, most én életem, ha legény vagy, jer velem«. És mentek utána, és szépen vonultak haza. Mindenki, amikor hazaért, »Jó éccakát, tisztelendő!« és »Jó éjt!«”

Irén emlékei szerint ennyi történt mindössze a falujukban. A megtorlás azonban férjét is utolérte.

„Amikor leverték a forradalmat, akkor egyik éjjel 12 óra tájban zörgettek az ávósok. Dzsipen jöttek, én voltam közelebb az előszobához, én nyitottam ajtót. Mondják, hogy el kell vinnünk a tisztelendő urat. Így beszéltek, mert ismertem az ávós tiszteket, akik érte jöttek, mind a kettőt. Az egyiknek a felesége a faluból való volt. Őszintén beszéltek és mondták, hogy sajnós el kell vinnünk, tessék adni meleg sapkát, kabátot, mindent, mert nyílt dzsipen kell mennünk. Aztán bementünk az uramhoz. Az uram szólt, hogy menjek el a Túróczi püspök¹⁷³ úrhoz, jelentsem, hogy mi történt. Ennyi volt az egész. Elvitték. Kihallgatások, internálótábor, megint vissza a bíróságra.”

A lelkész tárgyalására beidéztek a falu tanácselnökét is, akitől azt várta volna a bíróság, hogy terhelő vallomást tegyen. Ő azonban csak annyit mondott, hogy a vádlott „nagyon rendes ember”. Első fokon három évre ítélték, amit a bíróságot és a kirendelt ügyvéd egyaránt sokallott, ezért a tárgyalás után magukhoz hívták Irént. Azt tanácsolták neki, nyújtson be fellebbezési kérvényt, és megígérték, hogy nem fogják megóvni azt. Ez meg is történt, azonban a megállapított három évet nem csökkentették.

„Kimondták a három év börtönt. Miközben ez történt, közbe jöttek hozzám ilyen megbízott emberek, akik próbáltak rábeszélni, hogy mit kell tennem, hogy könnyítsek az uramon. Például, hogy segítsük vissza az embereket a tsz-be meg a pártba. Tudták, hogy szereti az egész falu... úgyhogy aztán ezt nem vállaltuk. Én sem vállaltam, mert tudtam, hogy ezen az áron az én uram nem fog kiszabadulni – vissza a tsz-be meg a pártba? Így aztán Márianosztrára került, az osztályidegenek börtönébe. Ott azért Isten kegyelme érződött. Egy református lelkésszel, Lovász Gerzsonnal¹⁷⁴ és a pannonhalmi apátuság igazgató tanárával, dr. Söreges Dáviddal¹⁷⁵ hárman voltak egy cellában. Bevihettem nekik a Bibliát is. És ők hárman együtt ülték át a fogságukat.”

¹⁷³ D. Túróczi Zoltán evangélikus püspök, aki 1956-ban az Északi Egyházkerület püspöke volt, majd 1957-ben lemondatták.

¹⁷⁴ Lovász Gerzson tiszai református lelkész volt, amikor 1958-ban először négy és fél évre, majd három évre ítélték a forradalomban való tevékenysége miatt.

¹⁷⁵ Dr. Söreges Dávid bencés pap, aki 1956-ban a Pannonhalmi Bencés Gimnázium igazgatója volt. 1957-ben a matracában talált '56-os versek miatt ítélték el három évre.

Irén amikor tehetette, meglátogatta a férjét Márianosztrán. Budapesten keresztül kellett mennie, ahol felkereste a házi őrizetben tartott Ordass László¹⁷⁶ püspököt is.

„Ordass püspök úr üzenetet küldött az uramnak. – Mondja meg Jenőnek, hogy viselje sorsát méltósággal, én is így viselem. – Szóval egy lelki támaszt adott, hogy nem akármiót ül ő börtönben. És akkor én azt gondoltam: – Ezt hogy fogom megmondani neki? Se a püspökünkről, se a dolgainkról nem volt szabad beszélgetni. Akkor én elkezdtem neki mondani, hogy a Lajos bácsi. Azt mondja: – Milyen Lajos bácsi? – Mondom: – Farkas Lajos bácsi – mert, hogy Wolf az Ordass, az Farkas, ugye... gondoltam valahogy rákapcsol. De a falunkban is volt egy Farkas nevű család, kettő is. Nem értette. De hát melyik Farkas? Mondom: – Ordass püspök úr azt üzeni, hogy viseld sorsodat méltósággal, ő is úgy viseli! – Hát aztán rám ordított az ő: – Kijelöl! – Mondom: – Már itt sem vagyok! –, de azért folytattam. –Te ezt jól jegyezd meg, véds a szivedbe, amit a püspök úr üzent! – Lent a portán, a portai őt azt mondja: – Ne sírjon, lelkem! – Mert hát mire lértem, már kijöttek a könnyeim. – Miért sír? Ne sírjon! – Az is ugye egy odaállított ember volt, megsajnál.”

Irén értesítette a püspöküket férje letartóztatásáról, aki úgy rendelkezett, hogy az asszonyra ruházza a gyülekezet ellátását. Ezzel a család jogosult maradt a lelkészi fizetésre, illetve a lelkészház használatára.

„Mellénk állt és azt mondta, hogy végezzek akármit: prédikációt, hitoktatást, mindent. A lakásba jöttek a gyerekek hitoktatásra, ott ordítottak szét mindent. Szóval igyekeztem, amit lehetett. Elvégeztem az istentiszteletet és hazamentem, lefektettek a szolonra, mert úgy rázott az ideg, annyira megviselt. Aztán újra és újra magamhoz tértem és tennem kellett a dolgomat. Ugye az öt gyerek is ott volt. Később aztán kaptam segítséget, mert egy nyugdíjas öreg lelkészt a feleségével együtt lekiült a püspök úr. Akkor már nem volt annyi. Ennek a lelkésznek a felesége tanárnő is volt, s a hittanos gyerekekkel is tudott foglalkozni. Maga a gyülekezet is nagyon mellénk állt, a presbitereink is nagyon igyekeztek, szóval a megélhetés szempontjából is összerendeztek mindent körülöttünk.”

Az ÁVO-n tudtak arról, hogy a lelkész írogatott, és mindenáron meg akarták szerezni kéziratait. Irén első félelmében elásta, majd átmenekítette azokat egyik barátjukhoz.

¹⁷⁶ Ordass Lajos (1901–1978) evangélikus püspök. Eredeti családi neve Wolf volt. 1948-ban háziőrizetbe vették, majd két évi fegyházra ítélték, ahonnan 1950-ben szabadult. Az 1950–1956 közötti időszakban hivatalából elmozdították, 1956. október 31-én újból püspökként szolgált. 1958-ban végleg eltávolították hivatalából, haláláig Budapesten élt.

„Az is nagyon rendes lelkész volt. Azt mondta, hogy adjam oda őneki, majd ő megőrzi. Hogy ugye ne penészedjen a föld alatt. És akkor ennél a Kovács Gézánál Győrben, a nadorvárosi lelkészi hivatalban megjelentek az ávósok, keresték az uramnak az írásait. Hogy hogyan tudták meg, nem tudom, de megtudták. Az egy olyan jó paraszti ésjárású ember volt, a keresztkománk. Egy iskolatáskába tette az uram holmiját, és azt az előszobában tartotta. Ügyelt azért arra, hogy a gyerekek is be legyenek avatva, a fia meg a lánya. Be voltak tanítva, hogy ha ő azt mondja nekik, hogy na akkor »Menj csak kislányom az iskolába!«, akkor az a hátára vette a táskát, megpuszilta az apját és elment, és elvitte az uram az írásait. Az ávósokat meg betessékelte Kovács Géza lelkész, hogy tessék, parancsoljanak. Lehet házkutatást tartani.”

A házaspár megtorlás utáni élete

Irén férje három év múlva, 1961-ben szabadult. A régi gyülekezettől meg kellett válnia, püspökének új helyre kellett küldenie a börtönből kikerült lelkészt. Móriczhidára költözött a család. Közismert, hogy ezekben az években az iskolai hitoktatás megakadályozását elvárta a párt az intézmények vezetőitől. Az új faluban engedelmességet ennek az elvárásnak az igazgató. A hittanórák előtt az iskolába igyekvő lelkészt sokszor zárt kapu fogadta, vagy a gyerekeket elvitték egy-egy kirándulásra a hittanóra idején. A hittanórákon szigorúan csak azok a gyerekek lehettek jelen, akiket szüleik beíratnak.

A hatvanas évek tsz-szervezése újabb terhet rótt a családra. A gyülekezet földjeit is be kellett adni, csereföldet kaptak helyette. A kiutalt földek a határ legrosszabb részén álltak, köves, dombos területeken. Ezt kellett kötelező jelleggel művelniük.

„Azt akkor úgy tudtuk megoldani, hogy a híveink, hol az egyik, hol a másik azt mondta: – Tiszteendő néni, holnap megyek segíteni. – Meg a saját gyerekeink is jöttek a határba nyáron, mentünk kapálni”.

Irén férje betegen tért haza a börtönből. Leginkább az idegeit viselte meg a megaláztatás.

„Megpróbáltuk mindenhogyan segíteni rajta a börtön után. Volt egy kórházi jó ismerősünk, evangélikus gyülekezeti tag volt, főorvos. Az is befogadta az idegosztályra, próbálta mindenhogyan idegerősítőkkal kezelni, meg lelkileg is mellé állt, hogy erősítse, hogy még szükség van rá. Hogy gondolja meg, szedje össze magát, nemcsak a családjának, a gyülekezetének, az embereknek is szükségük van ilyen emberre. Volt egy emlékezetes följegyzése. Azt írja benne, naplótöredék, »Megsegített az én Istenem, nem

kellett nyugtatót bevennem. Elvégeztem a prédikációmát», vagy valami ilyesmit. Mert ugye volt úgy, hogy időnkint ez az idegesség fönt a szőszéken jött rá, tartotta a kezében a Bibliát és akkor az is remegett. Őneki mégiscsak föl kellett menni és az Istenben bízni, hogy majd csak sikerül. Ilyen harcai voltak. Akkor sérvvel, majd prosztaával operálták, majd kiszakadt a varrat, s akkor újra vissza kellett a kórházba menni, s azután meg az urológián elesett. Kiderült, hogy combnyaktörést szenvedett mikor elesett a kórházban, de nem vették észre. Borzasztó sokat szenvedett azzal a törött lábbal. Így volt.”

Irén végig kitartott férje mellett, és arra törekedett, hogy lelki támasza legyen.

„Az megint olyan csodálatos volt, amikor utoljára bekerült a kórházba. Ugye a combnyaktörést korrigálni. Bent fekiüdt, akkor már a beszéd is nehezen ment neki és nézett rám, hogy imádkozzak azért, hogy őt vegye magához az Úr. Ne azért, hogy tartsa meg, mindig az volt a kívánsága, hogy vegye magához az Úr. Én meg hát mindig azon voltam, hogy jaj, csak még egy kicsit... És akkor hazajövök, órákig bent lehettem nála, tesztek-veszek, egyszer csak valami különös érzés támad bennem. Fogtam egy úti Bibliát és elolvastam az aznapi Igét és az volt benne: »Ne félj a szenvedésektől, amit el kell szenvedned.« Ezután mondtam: – Istenem, Istenem mi vár rám még? – S akkor eszembe jutott, hogy szegény mennyire szeretne meghalni, én meg mindig azért imádkozom, hogy »Tartsd meg Istenem!« Leültem, és azt mondtam: – Se úgy ne legyen, ahogy ő akarja, se úgy, ahogy én, hanem úgy legyen, Istenem, ahogy Te akarsz. – Abban az órában, abban a félórában halt meg. És akkor az aranyos kis nővér, ott volt egy evangélikus kis nővér mellette, aki azon az osztályon dolgozott. Nem telefonálták meg, gondolták, úgysem tudnak mit tenni. Ez szombat este volt, vasárnap megyek be, viszem neki a tiszta ruhát, ételmet, mindent és akkor jön az a kis nővér, a nyakamba borul és úgy zokog. Mondom: – Mi van? – Meghalt. – Abban az órában halt meg, mikor én megéreztem. És valahogy akkora erőt adott az Isten nekem, nem sírtam, a temetésen sem sírtam. Úgy vettem az Isten kezéből, hogy ez így van jól, ha az Isten így adta, akkor ennek biztosan így kellett lennie. Tudom, hogy lélekben Istenrel megbékélve ment el, ez támaszt ad az embernek, erőt ad.”

Irén öt gyermeke különböző pályát futott be. Legidősebb leánya teológiát végzett, majd újságíró lett. Második gyermeke ismeretlen körülmények között halt meg, feltehetően erőszakos halállal. A harmadik gyermek édesapja pályáját követte és lelkész lett.

„Teológus korában ővele is történt olyasmi, hogy kellett volna nyilatkozatot tenni a rendszer felé. Hát nem tette meg. Három barátjával együtt nem tettek nyilatkozatot,

és akkor megpróbálták eltanácsolni. *Én fölmentem Pestre, a püspök asszony behívott és négy szemközti azt mondta, hogy legyen nyugodt, nem fogja hagyni, nem fogom őket cserbenhagyni. Most lelkes és espereshelyettes. Őneki is van két fia, az egyik kisfiú már megnősült Pesten, és a másik presbiter egy pesti intézetben, mint magánember, ő nem végzett teológiát és presbiter egy nagyon jó gyülekezetben. A másik, a kisebbik, az meg most végez a teológián és éppen most írt egy nagyon szép levelet, hogy a nagyapja lelkiületét akarja megvalósítani, tovább élni.*

Negyedik gyermeke civil pályát választott, anyagilag ő lett a legsikeresebb és támogatja a család elesettebb tagjait. A legkisebb leány szenvedte meg leginkább édesapja meghurcolását. Depressziós lett és a mai napig édesanyja segítségére szorul.

JUDIT

Judit 1927-ben született Nagykátán. Szülei középparasztok voltak, három gyermeket neveltek. A kislány nagyon szeretett volna továbbtanulni, tanárai is erre biztatták, szülei azonban másképp vélekedtek.

„Áh, hát ne senyvedjen a tanulással. Adunk neki egy pár hold földet és férjhez megy egy gazdagabb fiúhoz, abból is meg lehet élni. Így aztán bizony én nem iskoláztam, hozzászoktattak a mezeti munkához, pedig nagyon szerettem volna tanulni.”

Nagykátát 1944-ben érték el az előre nyomuló szovjet csapatok. Judit ekkor volt 17 éves. Lánytársaival együtt hónapokon keresztül bujkált a katonák elől. Először a házuk pincéjében, majd a szomszéd padlásán, ahol észrevették őket, de a szomszéd néni beengedte egy éjszakára a házába, ahol viszont egy orosz tiszt lakott. Végül egyik rokonuk kamrájába menekült. A bujkálás heiteiben mindennap ki volt téve annak a veszélynek, hogy a katonák erőszakot tesznek rajta.

„A szomszédunk lánya nagyon jóképű volt. Nagyon csinos lány, szép aranykereketes szemüveggel. Olyan úrinőnek nézett ki szegény. Az is ott volt a pincében. No, amikor megjelentek az első oroszok, anyám egy rossz ruhát rám húzott az ő ruhájából, egy olyat, amiben tapasztott, mázolt, hogy piszkosan, csúnyán nézzenek ki. Nagyon csúnyán bekötötte a fejemet, hogy ha rám néznek, ne lássanak meg, hogy fiatal kislány vagyok. Mindjárt ugye a háta mögé rántott és odatámaszkodott a pince falához, hogy engem ne lássanak. A pince sötét volt, csak az elemlámpájukkal néztek körül, hogy »Partizán!

Partizán!« Azt hallottuk, hogy partizánt keresnek, és meglátták ezt a szép, jóképű lányt. Ez idősebb volt tőlem. Fölhajtották. Nagymamája meg süket volt, nem tudta, hogy mi van, csak mondja: – Hé Margó, hé Tata, jaj, a Bözsikét viszik, jaj Istenem. – Szegény anyja meg elkezdett sopánkodni: – Ne tessék elvinni a kislányomat! Tessék hagyni a kislányomat! Hova viszik a kislányomat? – Hallgasson, Tóth néni! – Jajajajaj! – Jajgatott persze, a lányát siratta. Fölvitték az istállónkba két ló közé, a két ló kétfelé ugrott, mert megijedtek, hogy bementek az idegenek. Az oroszok mentek azzal a nagy duhaj lépésekkel. Húzták ezt a Bözsikét szegényt, szabályosan elhagyta magát és húzták és bevágták a szalmára, a két ló közé. Jajgatott az ott, sivalkodott, hogy: – Segítség! Segítség! Jaj Istenem! Mi lesz velem? Mit csinálnak? Mit akarnak? – Mondta a magát az ártatlan, ezt meg mi odalenn hallottuk. De megint gyött egy csomó orosz, megint egy csapat. Megint: »Partizán! Partizán!« Mutogatták a puskát ránk, megint meg voltunk szeppenve, hogy megint kit húznak ki. Na, de ezek az oroszok is mentek az istállóba is, mert ott hangot hallottak. Ez a lány ott kiabált segítségért. Odamentek, hogy ott mit intéztek azok az előző csoporttal, mit nem, de azok, akik felhúzták, hogy megbecstelenítik, keresztül mennek rajta, így mondtuk akkor, azok leállították magukat és kifordultak az istállóból. Erre annak a szegény lánynak volt annyi bátorsága, ereje, felugrott és rohant vissza a pincébe. Őt lépcsőt leugrott, szabályosan beesett. Volt annyi alkalma, annyi ideje ennek a lánynak, hogy fölugrott, nekirohant a pincének, ott meg leesett. Ez nekünk megint annyi volt, hogy: – Jaj Istenem, a Bözsike visszagyüött. De most ki lesz a következő? – Ez a nap így ment el. Aztán a szüleim átmenekítettek a szomszéd padlására.”

A szülők Bözsike esete óta tudták, hogy mi fog történni a lányokkal, ha nem tudják őket elbújtatni, és a katonák rájuk lelnek.

„A vonuló csapattal a tömegben volt egy lány, hozták magukkal, és azt mondta, hogy nem tehetett semmit se. Őtet mindig keresik és használják. Nem is tudom honnan gyüött, valahonnan a határszélről és azt mindig hozták magukkal az oroszok. De nem tudott elmenekülni, megszökni, mert annyira vigyáztak rá. Egyik orosz a másíknak mindig kézre adta. S egyszer az anyám mondta: – Nézzétek, itt egy civil lány is velük! – Kérdeztük: – Te magyar vagy? – S akkor sírt, hogy magyar, de nem mert beszélni. Amikor meglátták az oroszok, hogy velünk beszél, megkapták a karját és húzták magukkal. S akkor ott az oroszok között tartózkodik.”

Egy másik esetben Judit megmenekülését kisgyermekeknek köszönhette. Éjszakára a rokonságban lévő kicsiket összegyűjtötték egy kamrában és őt közéjük bújtatták. Amikor a csörtető katonák megérkeztek, akkor az egyik alvó kislányt ráfektették. A sötét szobába bevilanó fényben nem vették észre a rejtőzködő lányt. Éjszakáról-éjszakára gondoskodni kellett újabb és újabb

búvóhelyről számára. A háború végén Judit tíz szentmisét mondatott szerencsés megmeneküléséért.

1948-ban férjhez ment Lászlóhoz, egy nagygazda fiához. A beszolgáltatások ettől az évtől kezdve kezdtek az elviselhetetlenségig fokozódni. Az esküvőjükre úgy tudtak felkészülni, hogy a tanácstól engedélyt kértek egy saját borjú levágására, amivel a lakodalmas tömeget vendégül láthatták.

„A lakodalom másnapján mint fiatalasszony már egy jómódú családban voltam. Apósoméék nagyon művelt emberek voltak, nem olyan közönséges parasztok, hanem apósom meg anyósom vallásosak voltak mélyen és modernebben. Aztán nagyon megszerettek ők is, és ugye akkor még úgy gondoltam, hogy most enyém a világ. Én a világot megfogtam ezzel a házassággal. Ezért imádkoztam több éven keresztül, és megkaptam. Hát én csodálatosan boldognak éreztem magam. Meg is voltak velem elégedve.”

Apósának birtoka híres mintagazdaságnak számított a környéken. 1949-ben azonban kuláklistára kerültek, ettől kezdve a falu új vezetői a karhatalom támogatásával válogatott eszközökkel tették boldogtalaná életüket.

„Abban az évben, amikor odakerültem, kítűztek 3000 Ft büntetést, hogy a trágyatelep közel van a konyhához és a kúthoz. De olyan messzi volt, hogy én nem tudom megmondani hány méterre volt, a lakóépület mellett volt egy sor melléképület, ilyen gazdasági épület, és volt egy hátsó udvar meg egy első udvar, ahol fenyőfák meg virágoskert volt elkerítve, és a kút ott volt, pont a konyha előtt. Majd a trágyatelep, a gödör messzire, egészen messzire ezektől. Láttam, hogy a cselédek is, meg az én párom is, mikor tolták taligán a trágyát ki az istállóból, milyen messzire köllött nekik kivinni. Annyira művelt parasztok voltak, hogy azt el sem viselték volna, hogy az a trágya ott az épület közelében gőzölögjön. Ennél nagyobb hülyeséget nem találhattak volna ki, mert ha pénzt akartak, miért nem egyenesen mást mondtak, hanem mert közel van a trágyatelep. Atyaúrsten! Na, most erre köllött volna egy fellebbezést rendezni, meg köllött volna, hogy egy bizottság kijöjjön és ellenőrizze le, hogy mi a szabály. 3000 Ft abban az időben nagy pénz volt. Éreztem, hogy szegény apósom most ezért gürcöl, hogy ezt a pénzt is ki köll fizetniük, nem is beszélve a nagy beszolgáltatásról. Ott nevelték a sok anyadisznót, a sok malacot, ezek mind a beadásba mentek. Akkor nem engedtek csak egy disznót vágni, de az kevés volt, az egy disznó, mert a cselédeknek is főztem, akkor még volt két cseléd is. Szegény és gyalázat, egy ilyen gazdaságban nem lehetett annyi disznót levágni, amennyi a család részére elég lett volna. S ezt mind olyan csendesen, olyan megalázva viselte apósom is, olyan sorscsapásnak.”

Judit férje elvégezte a négy polgárit, majd Nagykőrösre ment két éves gazdasági iskolába, onnan pedig Miskolcra, gépipari technikumba. Azt tervezte, hogy vesznek egy cséplőgépet.

A tervek azonban csak tervek maradtak, mert 1950-ben a téesz nemcsak a földet, hanem a tanyát is elvette tőlük. A családot kilakoltatták és három nap alatt el kellett hagyniuk lakóhelyüket.

Egyik napról a másikra földönfutókká lettek. Pannikáék is fedél nélkül maradtak, összeköltöztek az édesanyjával, akinél már ott lakott egyik testvére a családjával. Az öregek itt már nem férhettek el, nekik albérletbe kellett költözniük. A megpróbáltatások hatására anyósa agyvérzést kapott, lebénult. Judit naponta járt hozzájuk segíteni a ház körüli munkákban.

László elindult munkát keresni, és Budapesten lett segédmunkás. Egy hónap múlva a fizetésével együtt a felmondó levelét is megkapta, azzal az indokkal, hogy „*Itt kulák nem felel meg!*” Ettől kezdve napszámba járt és mindenféle munkát elvállalt. Hamarosan megszületett első gyermekük.

Hosszas keresgélés után László egy állami gazdaságban helyezkedett el brigádvezetőként, ahol munkásszállás címén kaptak egy szoba-konyhát. A férj nehezen tudott alkalmazkodni az új körülményekhez: „*Úgy volt nevelve, hogy annak tud parancsolni, akinek fizet is.*”

1952-ben Judit szüleinek a háza megüresedett, már csak édesanyja lakott ott. Hazaköltözvén kaptak az anyai részből 6 hold földet, és vettek hozzá egy lovat. Elkezdtek gazdálkodni, a férje pedig fuvarozott is. Ebből szerényen, de meg tudtak élni. És ekkor jött a forradalom.

A házaspár élete a forradalom és a megtorlás alatt

A forradalom kirobbanása Lászlót nagy reményekkel töltötte el. „*Anyukám, most már visszakapjuk a tanyát! Az apósom is szólta, hogy fiam, ti mentek ki továbbra is gazdálkodni, mert ők már akkorra elnyomorodtak, öregebbek is lettek, meg hát tönkre mentek fizikailag. Azt hittük, hogy majd mi megyünk és továbbra is...*”

Az első napokban Nagykátán a lakosság a község főterén gyűlt össze, a szovjet emlékműnél. Ezt ledöntötték, majd a vörös csillagokat és a Rákosi-címereket leszedték az intézmények homlokzatáról, s iratokat égettek el a tancsuházán. Megszervezték a nemzetőrséget, László is közéjük állt. Éjszakánként járőrözve tartották fenn a rendet.

Egyik éjszaka két nemzetőr felszólította az egyik kommunista funkcionáriust, hogy adja át a lakásán tartott fegyvert és kézigránátokat. Ő ezt megtagadta és szóváltás bontakozott ki közöttük. A nemzetőrök dolguk végezetlenül távoztak, de a funkcionárius utánuk dobott egy kézigránátot. A távozók gyorsan visszafordultak és tüzelni kezdtek. Egyikük golyója célba ért. A forradalom bukása után az egyik nemzetőrt azonnal letartóztatták és kivégezték. Társa még a tárgyalás előtt egy véletlen baleset következtében vízbefulladt.

1957. február elején tartóztatták le Lászlót és a többi nemzetőrt. Vasra verve vittek be húsz férfit a rendőrsre.

„Aztán nem tudtam, hogy mi van vele, csak mikor az orvos jött. – Nagyon megverték a férjít! – Legyek elkészülve a legrosszabbra. Minden vádlottól hallottuk, hogy úgy megverték őket, hogy nem véletlen, hogy 62 éves korában én is elveszítettem egy derék, magas 185 cm magas férfit, fiatal erővel. Úgy agyongyötörték, hogy semmié vált, miután börtönbe került, látszott rajta. Még itthon, Nagykátán, a rendőrsre bement az orvos, mert annyi eszük volt, hogy ne hogy ott haljon meg az őrsön. Hívtak orvost, s amelyik olyan rosszul volt, azt injekcióval rendben tartották, hogy továbbléjkék a börtönig. Aztán vitték a Rákosi-gyűjtőbe, mert itt Nagykátán nagyon beteg volt. A veséjét agyontaposta egy 130 kilós rendőr. Belerugdosott, a gumibottal addig ütötte, míg csak mozdult. Az uram rosszul lett, akkor leöntötték egy vödör vízzel, no majd orvost hívtak, aki injekciókat adott nekik, többieknek is, legalább a börtönig bemenjen. Bekerültek a börtönbe. Oda bemehttem. Csak néztük egymást. Ő nagyon össze volt törve. Mind a ketten csak sírtunk, annyit tudtam csak kérdezni: – Mi van veled, apukám? – Aztán a fegyőr rám ordított: – Csak a családról beszéljen! – Nem tudtunk az első tárgyalásig szólni, szinte csak lestük egymást és sírtunk. Neki borzalmas volt ott a helyzet, nekem meg itthon: három apró gyerek apa nélkül, megélhetés nélkül. Szegény anyám tartotta bennünk a lelket, hogy ne kerüljenek a gyerekek az utcára. Én mentem fűhöz-fához segítkezni, napszámba, hogy valamit... Egyik rokonom tejet adott, a másik mással segített.”

Judit is, mint a többi feleség, ügyvédet fogadott. A tárgyalást Budapesten tartották, ahol a feleségek jelen lehetettek. A tárgyalás napján megint csak láncra verve kísérték elő a foglyokat.

„Az egyik szomszédom azt mondta, hogy vigyem be Lacikát is a tárgyalásra, had lássa az apja. Még csak egyéves volt. Beszélni nem tudott csak annyit, hogy »apa, apa, apa«, s ezt hajtogatta, s minden fegyőrré rámutogatott, hogy: 'apa, apa, apa', pedig nem is ismerhette az apját. A kisebb lányom 4 éves volt, a nagyobb meg 7 éves. A nagyobb

már sejtette, mert mutogattam, hogy: – Az az apuka, ott az apuka. – A gyerekek félrehúzódtak, féltek a láncoktól, mert csörögtek, meg ahogy azok az emberek sorban kinéztek, meg a fegyőrök olyan katonásan, még a szaguk is irtózatoss volt azoknak a fegyőröknek, azok olyan kemény emberek voltak. A kicsi zavarta a tárgyalást, aztán megszólalt a bíró: – Vigyék ki azt a csecsemőt a tárgyalóteremből, mert zavarja a tárgyalást. – Volt olyan a tárgyalásban, mikor az én uramnak olyan jó tanúi voltak, mert persze jó tanúkat írtattam be, akik a jót tudták mondani. Ezeknek mind könyörögve kértem, hogy fáradjon be és jöjjön be, és majd valamikor én honorálok a fáradságát, meg a költségeit, hogy ha kérdezik, a jót mondja róla. Volt egy olyan, amikor félidőben, körülbelül olyan 5-6 hónap múlva, azt mondta a bíró, akkor már ott voltak az orvosi papírok, ott volt a magaviseletéről valami vélemény, ott volt az ügyvédi védelem is, az mindig védett mindenkit. Olyan jól sikerült akkor az a tárgyalás, hogy azt mondták, hogy »N. L.-t ezennel szabadlábra helyezem.« Képzeljék el, leoldták a kezeiről a bilincset, főlőshajtott, elvörösödött, megfehéredett, minden baja lett, de nekem is. Néztük egymást, az asszonyok lökdöstek: – Na, haza megy az urad, jaj, a te urad haza megy, jaj de szerencsés vagy. – Nem tudtam, hogy az örömtől hova gondoljak, mert ő is, én is, néztük egymást, most jöhet haza azonnal velem. Na de hát alig múlt el tíz perc, a 10 perc szünet, mikor visszavonultak a bíró meg az ülnökök meg az ügyészek az asztalhoz, akkor mi is bevonulhattunk, a hozzátartozók. Egyszer csak feláll egy makacs, 35-40 év körüli ügyész és akkor mondja, hogy »ellenzem N. L. szabadlábra helyezését«, ilyen meg ilyen törvény bekezdése alapján, meg minden. Mondta a maga dumáját. »Ellenzem, mert van itt vallomás, amin az áll, hogy N. L.-t megismerte a tömegben, az MHSZ épületben, s micsoda kárt tettem, mert leszedték a piros dekorációt, a zászlót és a könyveket. Annak a tömegnek a vezére volt N. L., akik ilyen károkat csináltak, hogy elégették.« Aki ezt vallotta, az még ma is él, ez a piszok. Még nem volt módom, hogy szembeszálljak vele, csak nagyokat nyelek, amikor mellettem elmegy. Az volt a férjem bűne, hogy azt mondta, hogy: – Az én gyermekeimet ne tanítsák kommunizmusra, hogy az a piszkos kommunizmus szűnjön meg, minden könyvet elégtünk, hogy ne neveljék őket kommunistáknak. – Ez a vallomás jutott az ügyész kezébe, és ezzel megint letámadták, hogy akkor pedig ennek meg ennek a számú rendeletnek alapján visszahelyezzük ugyancsak további börtönbüntetésre. Megint ráverték, ráakasztgatták a bilincset. Annyit láttam, hogy az uram nagyon megfeketedett és megsápadt, megfeketedett. Én lehunytam a szemem, nekiestem a falnak. Nem tudom tovább, hogy kerültem le az 5. emeletről, csak ott jöttem észhez, mikor egy konyhán egy szakácsnő vízzel itatott, cirógatta a homlokomat.”

A forradalom utáni életük

Egy évig volt távol Judit férje. Hazatérte után először szégyellt kimenni az utcára: nem tudta, miképpen fogadják majd a barátai, és mihez is fogjon ezek után.

„Szerencsémre megtartottam a lovunkat, mert többször mondta, hogy adjam el és élvezzük el az árát, éljük föl. Én inkább eladósodtam, vagy 20 ezer forint adósságom volt, amit fölírkáltam és bíztam abban, hogy ha őt hazasegíti a Jóisten, ledolgozza, és majd visszaadjuk. Sokat kaptam kölcsön a tárgyalásokra menve is, az ügyvédnek is egyszer köllött fizetni, de olyan aranyos volt, hogy a többit nem fogadta el. Amikor bementünk elszámolni azt mondta, hogy: – Tegyétek el, van maguknak elég gondjuk. Ezt keresztényi kötelességből csináltam végig. – Amit tehetett megtett, de amit nem tehetett, nem tett meg.

A ló akkor megmaradt, s úgy szegénykém polgárral, technikummal, érettségi, mezőgazdasági szakiskola, minden tudást félretéve kijárt a Tüzépre, onnan hordta a szemet, fuvarozott becsületesen.”

László kiszabadulása után három évig fuvarozott, majd elhelyezkedett az egyik közelben lévő TSZ-ben. Nem maradhatott sokáig, mert bíráló megjegyzéssel illette a főagronómus munkastílusát. „Nem a presszóból kell a mezőgazdaságot irányítani” – jegyezte meg egyszer, majd hamarosan megkapta a munkakönyvét.

Közben a rendőrség rendszeresen kijárt hozzájuk – ellenőrizték, hogy dolgozik-e és miből él a család.

„Ritkán gyüjtött egy olyan, aki engedékenyebben szólt az emberhez. Először szigorúan, majd azután megismert bennünket és olyan jobb, felebaráti hangon szólt az emberhez. Egyszer azt találta mondani, hogy: – Laci bácsi, én rám ne tessék ám haragudni, engem úgy küld ki a parancsnok úr. – Azt mondja: – Nem, magára, Ferenczy nem haragszom. Maga a kötelességét teljesíti. – Jaj, köszönöm szépen. – De ez már az utója felé volt, mikor mán a helyzet annyira szépen zajlott, hogy bízhattunk jobban, hogy a kommunizmus nem olyan szigorú. Már akkor olyan szabadultabbak voltak az emberek. Többen ugye itthon voltak a börtönből, kezdett úgy csillapodni a helyzet.”

Miután kitették Lászlót a téeszéből, többé nem helyezkedett el, hanem a saját udvarán kezdett kertészkedni. Mezőgazdasági tudását, ötletességét és a kialakult helyzethez való alkalmazkodását mutatta az, hogy a család sikeres vállalkozásba fogott.

„A nagy udvaron kertészkedtünk. Akkor gyüjtött be az a főlási rendszeres gazdálkodás, és egy napszámos volt a férjem mellé fogadva, mert a nehéz munkát nem bírta végezni, az ásást meg az illet. Szegénykém irányítani tudott, de fizikai munkát alig tudott végezni. Én az árut értékesítettem, hordtam hajnalokban boltokba, piacra, itthon is árultunk. Nagyon szépen bevált, hogy jöttek utána a fiatalok és mondták, hogy tanítsa meg Laci bácsi őket! Nagykátán ez fogalom volt, hogy ez a paraszt mit tud! Kevesen jártak a nagykőrösi gazdasági iskolába, ahol ezt tanulhatták. Ő nekifogott, és melegágyat csinált, és ahhoz bizony sok trágyát köllött gyűjteni, azt kezelni, nehogy begyulladjon. Arra olyan földet hordani, amihöz megint érteni köllött: milyen rostált legyen a föld, milyen komposzt kell. Ezt ő tudta. Akkor bizony még nem gyári vasbordák voltak a főlában, hanem a faszerkezetet ő csinálta szegény, úgy tákolta össze. De az elgondolás, a terve az nagyon jól sikerült. Még az a rendőr, aki bocsánatot kért, az is eljárt hozzánk tanulni. Utána meg az én férjem ment el hozzá a másik évben segíteni, mit ad Isten, így volt, nagy hálaival tartozott.”

Judit férje a szabadulás után beteges lett: szívelégtelenséggel, idegösszeroppanással többször került kórházba. Trombóztist kapott, minden évben legalább hatvan napot ágyban kellett töltenie orvosi ellenőrzés mellett. Legyengült szervezetét hol a tüdőgyulladás, hol a mellhártyagyulladás támadta meg. A napon szédült, nem bírt huzamosabb ideig dolgozni.

A történekről nem beszélgettek a gyerekekkel és hagyták, hogy gyermekeik a történelemórán hallottak és az iskolában tanultak alapján ítélik meg a fennálló rendszert. Az édesapa, annak ellenére, hogy nem értett egyet a tan-könyvek szövegeivel, hallgatásba burkolózott, nem mondta el saját tapasztalatait.

„Olyan bizalmasabbak azt mondták: – Te, Laci, ne szóljatok a gyerekeknek, nem kell mondani nekik semmit sem. Ők amit az iskolában hallanak azt köll nekik elhinni, mert akkor ugye a gyerek meg lesz zavarva. – Ők egyszerűen jó tanulók voltak, azt kellett hinnük, amit mondtak. Csak volt olyan, amikor az egyik lányom hangosan tanult, az úgy tanulta a történelmet, szinte vers módra mondta. Na akkor az én uram köpött egy nagyot és kiment, hogy: – Az anyjuk, nézd már, hogy tanítják, mi van a könyvébe?! – Ne szólj Te semmit se! – csillapítottam –, menj ki, ne is hallgasd. – Tehát ezt kellett éreznünk, hogy a gyerekiink ezt fújja, míg az apja kiment és aztán odakint dühöngött. – Ezt köll megéremem, az én gyermekem ellenem van tanítva? – Ez volt.”

A házaspár élete a megtorlás után

A férjek között volt olyan, aki visszajutott eredeti társadalmi pozíciójába a megtorlás után, de volt olyan is, aki lecsúszott korábbi helyzetéhez képest. A fenti történetek közös vonása, hogy a feleségek átsegítették a családokat a legnagyobb nehézségeken. Itt derült ki, mit jelentett a házastárs, aki „egyet- földet megmozgatott” párja érdekében. Látható, hogy ebben a küzdelemben volt sírás, ima és a „*csak azért is megmutatom*” motívuma, amit többször a megalázkodás és a másik ember segítségéért való könyörgés is kísért.

Amikor a férj bajba került, akkor nem számított semmi, sem a szegény, sem az értelmetlen futkosás. A kitartás és a szeretett ember érdekében történő újrakezdés szólt meg a történetekben. Az asszonyok célja az életmentés és a túlélés volt. Mindent megtettek a család megmaradásáért. Apró gesztusok elmesélésével, a még ma is őrzött pillanatképekre emlékezve láthatóvá vált, hogy az erőfeszítés időnként az önpusztítás határát súrolta.

A fenti feleségek lánykorukban hagyományos asszonyszerepre készültek, egyrészt mert a társadalom erre a pályára állította őket (Margit esete), vagy mert önmaguk is ezt az utat választották (Judit). A hagyományos szerepfelfogás szerint a feleség dolga volt a lakásból otthont teremteni, két emberből házaspárt faragni. Láthattuk, hogy családok – bár esetenként maradandóan sérültek – széthullásának megakadályozása nagyban múlt az anyák erőfeszítéseiben.

Milyen megpróbáltatást jelentett osztozni a férjek sorsában? A férjek szabadulása után a családnak szembesülnie kellett azzal ténnyel, hogy nemcsak szomszédai, de régi barátai is elhúzódtak tőlük, és még azok sem merték egymás társaságát keresni, akik együtt meneteltek október 23-án, vagy akik együtt szenvedtek a börtönben. Mindez persze nem tartott a végtelenségig, de a régi barát bátorítása éppen akkor nem jött, amikor a legjobban szükség lett volna rá. Azzal magyarázták mindezt, hogy nem akarták a bajt újakkal tetézni, ám az elhúzódnak ettől még tény maradt.

Minden esetben egy lelkiileg és fizikailag megtört férj ment vissza a családhoz. A betegségek kezelhetése többletterhet rakott a feleségekre. A stresszes helyzetek kezelése, a munka nehezének átvállalása, a család ügyeinek kijárása, a gyerekek sorsának alakítása mind-mind asszonyi munka lett. A feleség részéről elhangzott kijelentés: „én tartottam a férjemben a lelket”, azt sejteti, hogy a házaspár között nagyon erős kötelék alakult ki.

A férj miatt a feleség és a gyerekek is másodlagos állampolgárokká váltak. Ez a folyamat két szakaszban ment végbe. Az első időszakban, közvetlenül a börtönből való kikerüléskor a hatóságok gondoskodtak arról, hogy a család stigmája nyilvánvaló legyen a környezet számára. A rendszeres rendőri ellenőrzés, a belüleges nyomozók „titokzatos” érdeklődése a család magatartása iránt jó alapot teremtett arra, hogy a család megtanulja, mit szabad és mit nem szabad tenniük, mit várhatnak és mit nem. A férj és a feleség is a legtöbb esetben eljutott a „hivatalosan elvárt” önkontrollig. Megtanulták, hogy hátrányos helyzetűek, mert a családfő részt vett a forradalomban. A második szakasz a belső cenzúra időszaka. Ekkor már a hatóságok közvetlen figyelemztetése nélkül is oda sorolta magát a család, ahová „valók”. Margit életében az útlevel ügye volt ilyen. Többször kellett kérelmüket beadniuk ahhoz, hogy egyszer kaphassanak kiutazási engedélyt baráti országokba. Megemlíthetjük még a fizetésemelés kérdését vagy a munkahelyi kitüntetések esetét is. Az utóbbi elismerés pénzjutalommal járt volna. Ezek egyikére sem voltak érdemesek a bemutatott családok férfitagjai.

Az események következményei – hiába a szülők összetartása – gyermekeiket is jelentősen érintették. A családfő minden esetben sérült, a feleség segítsége nélkül nem tudtak volna talpra állni. Ez viszont az érzékenyebb gyerekekre komoly hatással volt. A bemutatott négy családban összesen nyolc gyermek született. Az egyik házaspár a börtönben elszüvett verések miatt gyermektelen maradt. A fennmaradó három házaspár nyolc gyermeke közül kettő meghalt harminc éves kora előtt, egy lánygyermek fiatal kora óta depresszióban szenved és a mai napig képtelen az önálló életre, kettő pedig elvált, és nem kötött újabb házasságot. Ebből a „statisztikából” nem vonható le messze-menő következtetés, de annyi azért látszik, hogy a szülők erejük feletti megterhelése nem múlt el nyomtalanul a gyermekek életében sem.

VII. IDENTITÁSKRÍZIS A MEGTORLÁS UTÁN

EGY UTCALÁNY KETTŐS TÖRTÉNETE

ÉLETTÖRTÉNET 2001-BEN¹⁷⁷

VERA A FORRADALOM ELŐTT

1936-ban született egy Budapest melletti faluban, munkáscsaládban. Édesapja kazángépész, édesanyja főszakácsnő volt a fővárosi közegészségügynél. Vera 10 éves volt, mikor édesanyja meghalt. Ezek után apja újra megnősült, és Verának a korábbi három testvérén kívül még négy féltestvére lett. A második házasság nem sikerült, szülei két év után elváltak. Vera nevelőanyjánál, Gizi mamánál maradt 14 éves koráig. Amikor azonban az asszony újra férjhez ment, a kislány úgy érezte, hogy nevelőapja nem szívleli. Ezt azzal magyarázta, hogy nevelőapja féltékeny lett az édesapjára, és az ebből adódó vita rajta csattant. Állítása szerint ezért költözött vissza édesapjához.

Az általános iskola befejezése után dolgozni ment, hogy keresetével hozzájáruljon kisebb testvéreinek eltartásához. Mint fiatalkorút hat órás állásban alkalmazták az Egyedi Gépgyárban. Többször hangsúlyozta, hogy munka mellett ápolónőképzőbe járt, esti iskolába. Gyermekkoráról tömören megállapította, hogy nevelőanyjánál „*nagyon szép volt.*” „*Apám is nagyon szeretett*” – tette hozzá. A munka és a tanulás mellett hétvégén eljárt táncolni. „*Így telt a gyerekkorom, mint mindenféle munkásgyerekeknek.*”

¹⁷⁷ A szerző interjúja, 2001. Az interjú eredeti szövege – nem véletlenül – több következetlenséget tartalmazott, amelyeknek egy része átkerült e szerkesztett változatba. Erre azért volt szükség, hogy érzékelhető legyen a 2001-ben és az 1957-ben elmondott két élettörténet közötti különbség. Ez a fejezet e kettőt hasonlítja össze, ezért kellett meg-hagyni az interjúalany verzióját még akkor is, ha az időnként érthetetlen volt.

Az interjúban nem emlékezett arra, hogy mikor fejezte be az ápolónőképzőt, „*nem tudom már pontosan, már nagyon régen volt.*” Elmondása szerint még abban az évben férjhez is ment egy 14 évvel idősebb katonatiszthez, aki Tasszáron teljesített szolgálatot repülőtisztként. Nem élhettek együtt, és ezt azzal indokolta, hogy édesapja súlyos érszűkület következtében munkaképtelen volt, amputálni kellett a lábát. „*Volt téma, hogy majd én lemegyek utána [a férje után], de ott volt az apukám. Mire elmehettem volna, mert apukámnak lett egy élettársa, addigra kitört a forradalom, meg lecsuktak. Három évig így voltunk. Nagyon sokan voltak a tisztek közül, akik így voltak, hogy a feleségük Pesten, ők meg a szolgálati helyen. Én az apukámat nem akartam itt hagyni.*” 1955-ben született meg kislánya, de koraszülött volt és meghalt. „*Az orvosok azzal biztattak, hogy úgy sem élhetett volna sokáig.*”

Vera a forradalom alatt

1956-ban emlékezete szerint a II. számú Nőgyógyászati Klinikán dolgozott, amikor október 25-én férje felkereste, és vele együtt „belekeveredett” a forradalomba. „*A férjem feljött Pestre. Én a munkahelyemen voltam bent. Nem tudtam hova menni. Úgy adódott, hogy 25-én még telefonáltam haza apukámnak. A férjem apámhoz ment, ott keresett. Ő mondta meg, hogy bent vagyok a munkahelyemen. Eljött a klinikára. Úgy keveredtünk bele az 56-os eseményekbe.*”

Vera nem akart beszélni október 23–24-éről, mert – „*nem szeretek csak arról mesélni, amit magam is átéltem. Október 25-én aztán belekerültem a sűrűjébe.*” Összességében keveset mondott el a forradalom alatti tevékenységéről, inkább másokról beszélt.

A forradalom utáni bujkálásról és letartóztatásáról már több részletet árult el. Csoportja feloszlott november 4-én, s ezzel kezdődött el Vera kálváriája. Elmondása szerint Budapesten nem maradhatott, mert édesapjának lett egy újabb élettársa, aki kádernő volt, és attól kellett tartania, hogy fel fogja jelenteni. Férjével megpróbált eltűnni a hatóság szeme elől, az országot valósággal körbejárták, de sehol sem maradhattak hosszabb ideig. Először a budapesti unokanővérénél találtak menedéket, majd férje vidéki rokonainál húzták meg magukat pár napig, de itt figyelmeztették őket, hogy „*valaki feldobta Ferit*”. Egy dunántúli faluba mentek, majd Kecskemétre egyik munkatársának édesanyjához. „*Így barangoltuk be az országot*” – meséli. A férje, mivel katonatiszt volt és veszélyben forgott az élete, mindenképpen el akarta hagyni az országot.

Vera nem akarta követni, a férjnek egyedül kellett útnak indulnia. Emlékei szerint azt beszélték meg, hogy ha pár nap múlva a férje nem jelentkezik, akkor az azt jelenti, hogy letartóztatták. Vera csak később tudta meg, hogy Feri nem jutott át a határon, elfogták és letartóztatták. A lány bujkálása '57 nyarán fejeződött be, akkor tartóztatták le.

Vera a megtorlás idején

Letartóztatására úgy került sor, hogy egyik nap egy járőr igazoltatta, és gyanús lett neki, hogy a lánynak nem voltak papírjai. Bekísérte a közeli rendőrkapitányságra, ahol kiderült, hogy a rendőrök ismerték Verát a forradalom napjaiból.

„A Fő utcában megkezdődtek a kihallgatások. Akkor már nekem voltak bent társaim. Hogy ismerem-e ezt, azt, amazt? Szembesítettek bennünket. Engem egy jó ideig nem bántottak fizikailag. Szóval minden voltam én, csak nagyságos asszony nem. A prostituálttól kezdve a világon minden. Holott soha az életemben nem voltam prostituált, de rám fogta, mondván, hogy a forradalomban csak a csőcselék vett részt. Ezt így mondták: Minden nő kurva volt. Így tituláltak bennünket. A fiúknak hiába volt doktorátusuk, mérnökök voltak köztünk, katonatisztek, akik főiskolát végeztek – azok mind stricik voltak, a nők mind kurvák. Beskatulyáztak bennünket, hogy mi ezek voltunk. Nem számított az iskolai végzettség, hogy munkahelyed volt. Semmi nem számított. Ők ezt ránk húzták, ezt a jelzőt, és így is bántak velünk. Amit csináltunk, soha nem tagadtuk le. Úgyis utánajártak, meg a nyugati fotósok fotózták a forradalmat. Fotóztak bennünket. Meddig tartott megszerezni a párizsi lapokat a forradalom idejéből. Ezeknek már semeddig nem tartott. Hiába tagadtam volna. A Fehérvényben én is – a testvérem megírta nekem a börtönbe, amikor már kijöttek a Fehérvényvek, hogy a második Fehérvényben benne voltam. Szóval piszkáltak, meg mocskoltak bennünket. Minden voltam, csak nagyságos asszony nem. Amit én csináltam, elvállaltam. Hanem, amikor olyat akartak rám húzni, amit én nem is csináltam! Elég volt nekem, amit én tettem, nem az, hogy még elvállaljam azt is, amiben nem vettem részt.”

Vera elmesélte, hogy kétszer verték meg, de egyszer sem a kihallgatáson, hanem a folyosón, a felvezetések alatt. Egyszer az állkapcsa tört el, másodszer a veséjét verték. Életfogytiglani büntetést kapott, a másodfokú tárgyaláson már nem tudott részt venni, mert a Mosonyiban, a rabkórházban kezelték. A verések miatt ekkor már nem tudott lábra állni. Felépülése után Kalocsára, a női börtönbe került. Innen szabadult 1970-ben.

A kihallgatások során kapott egy levelet.

„Kaposvárról jött egy levél, a kaposvári katonai ügyész írt ide a pesti ügyésznek egy átíratot, hogy én írjam alá: a férjemet ragaszkodik hozzá, hogy váljak el, a nevét mindent vegyem le, nem is akar tudni rólam. Én tudtam, hogy ő ezt miért csinálja. Azt írta, hogy ez az anyja kívánsága. Ő ezt másért írta. Hogy, ha talán, ha még életben maradok, akkor ne ragaszkodjak hozzá, sőt ő követeli, hogy a nevével is mondjak le. Ez az anyja kívánsága, hogy én nem viselhetem az ő nevét se most, se soha. Én azt hittem, hogy ki fognak engedni [a válasra]. Dehogy. Így a két ügyész elintézte. Én aláírtam, ő aláírta, megvolt a nagy elválasztás. Nem cicáztak. Őt vitték el Szovjetunióba. Nem itt végezték ki.”

Vera a megtorlás után

Szabadulása után egy év múlva férjhez ment, második házasságából négy gyermeke született. Férjének beszélt a múltjáról, gyermekeinek azonban 1989-ig semmit sem szólt. „Édesem, nekem ez a múltam. Ezzel neked számolni kell, hogy utánam nyúlnak. De megmondtam, hogy nekem soha, de soha ne merje a szememre vetni, akárhogy is megromlik majd az életünk, ezt az egyet soha ne merje a szememre vetni, mert akkor nem felelek az életéért. Meg is öltem volna, ha egyszer is a szememre veti, hogy én miért voltam a börtönben. Nem is mondta soha.”

Az első években először hetente, majd havonta kellett jelentkeznie a rendőrségen, ahol nem egyszer megalázó jelenetekben volt része. „A gyerekeimet hurcoltam, volt, hogy már megvolt mind a négy. Mennem kellett jelentkezni a rendőrségre, tudták, hogy gyerekeim vannak, vagy terhes vagyok, de hagytak ott a nagy hasal ülni. Volt úgy, hogy ott szoptattam. Engem nem érdekelt, mert a gyerekem éhes volt, meg kellett etetni. Meg folyt a tejem a hasamon végig. Ott a folyosón szoptattam a gyereket. Berendeltek 9 órára és volt, hogy 2-kor hívtak be. Egyszer kiborultam, bekopogtam az ajtajukon, azt mondtam: – Idefigyeljenek, ha nem hívnak be akkorra, amikor berendelek, egyszerűen nem fogok megjelenni. – Egy szatyor pelenkával és a cumisüveggel vonultam a rendőrségre. Csak azért, hogy megvagyok. Tudták, hogy GYES-en vagyok, a nagy lányommal a szülés előtt még be kellett mennem, hogy megmutassam magam.”

1989-ben Vera levelet kapott.

„Hozta este a postás a levelet '89-ben, amikor megkaptam azt a papírt, hogy amnesztiában vagy miben részesítenek. Nem amnesztiában, hanem, hogy törlik a büntetésemet. Beácskám bontotta fel, mert én pont panióztam a csirkét. A lánykori nevemre jött a levél. Kérdezte: – Anyu, mit kaptál te az Igazságügyi Minisztériumból? – Nekem

akkor már derengett valami. Akkor már elég nagyok voltak az én gyerekeim ahhoz, hogy elmondjam nekik. Meg akkor már szegény férjem nem élt, ő tudta, mert nem lehetett úgy egy életet leélni egy másik ember mellett, hogy ne tudja, hogy nekem mi volt a múltam. Akkor elmondtam a gyerekeimnek, magam köré vettem őket. Elmondtam: – Gyerekeim, nekem ez és ez volt, de ti még kicsik voltatok, ti ezt nem értettétek volna úgysem. – Meg azért, hogy el ne szólják magukat. Elég volt nekem az, hogy be kellett járni a rendőrségre, meg utánam a gondnoknál nyomoztak. Nem kellett, hogy ők tudják. Mert a gyerek milyen? Ha másból nem, dicsekvésből, mint most az én unokáim már dicsekszenek, hogy az én nagymamám forradalmár volt.”

Vera az interjúban elmondta, hogy a férjét halála előtt éveken keresztül ápolta. Jelenleg egyik gyermekével és két unokájával él egy vidéki kisvárosban. Beszélgetésünk idején betegsége miatt alig tudott kimozdulni a lakásából, családja körében élte idős napjait.

Megjegyzések az eddigiekhez

Vera élettörténetének feldolgozása is ugyanazzal az eljárással készült volna, mint a többi interjúalanyé. Az első lépés – mint minden esetben – kronológia összeállítása lett volna, de ez a feladat Vera esetében némi nehézségbe ütközött, ugyanis letartóztatása időpontjáig Vera igen nagyvonalúan bánt az évszámokkal. Hiába állítottam össze az adatokból az események sorrendjét, s hiába reméltem, hogy ezek alapján az életút is érthetőbb lesz, nem ez történt. Az interjúalanyok magyarázatokat fűznek élettörténetükhöz, mert az a céljuk, hogy megértsük őket. Ez a társas érintkezés nélkülözhetetlen része. Vera magyarázatai viszont nagyon valószerűtlennek tűntek. Például amikor azt állította, hogy az édesapja válásakor ő a mostohaanyjával maradt, ezt a döntését semmivel sem indokolta. Pedig nem mindennapos dolog, hogy egy gyermek válás esetén ne a vér szerinti szülőnél maradjon. Vagy amikor Gizi mamától el kellett jönnie, okként az új férj féltékenységét jelölte meg. Ez sem tűnik természetesnek, a családi bonyodalom megmagyarázatlan maradt. Még egy példát említve: Vera hangsúlyozta, hogy nem tudja megmondani, melyik évben fejezte be az ápolónőképzőt, noha arra emlékezett, hogy ugyanabban az évben ment férjhez. Nehezen lehet azt elképzelni, akármi-lyen feledékeny is valaki, hogy ne emlékezzék arra, mikor kezdődött azzal a férfival a házassága, akitől a gyermeke született, aki miatt belekeveredett a forradalomba, és akit kivégeztek a Szovjetunióban.

Egy történet koherenciáját a tények elrendezése, az ok-okozati viszonyok adják. Ennek felvázolására törekszik minden történetmondó.¹⁷⁸ Ha ez utóbbi megjegyzést megfordítjuk, és megkérdezzük, hogy mikor nem akarhatja az interjúalany, hogy megértsük a történetét, akkor erre csak egy válasz adódik. Valószínűleg önértelmezésének van egy olyan területe, amelyről nem akar beszélni. Vagy ha mégis megteszi, akkor arra fog törekedni, hogy a másik fél ne nagyon értse meg.

Az élettörténet második fele azonban érthető volt. Felmerül a kérdés: mi okozta ezt a nagyon nyilvánvaló törésvonalat Vera emlékezetében? El kellett gondolkodni azon, hogy az élettörténet kiegészítésére milyen további források állnak rendelkezésre, amelyekből a felmerült inkonzisztenciára némi magyarázat adható.

Vera életrajza 1957-ből

Vera második életrajzát az 1957-ben írt önvallomásából, letartóztatott társainak vele kapcsolatos vallomásaiból, a letartóztatásakor készült környezettanulmányból és a fogdaügynök jelentéséből állítottam össze.¹⁷⁹ A kihallgatási jegyzőkönyvek elsődleges célja nem a letartóztatott személyek életútjának rekonstruálása volt, hanem a forradalom alatti tevékenység minél alaposabb feltérképezése. Jelen esetben csak az életút bemutatására szorítkozom, és nem foglalkozom a fegyveres harcok alatti tevékenységével.¹⁸⁰

A források összevetéséből kiderült, hogy az életrajzi adatokat nem másították meg a kihallgatások során, annak részletei összezsengtek egymással. Az 1957-ből megmaradt iratanyag több személy „munkája” volt, és nem adódik arra semmiféle logikus magyarázat, hogy ki és milyen célból hamisította volna meg. A részletek választ adtak arra, hogy Vera 2001-ben elmesélt élettörténete miért tűnt érthetetlennek.

Eszerint tehát Vera 1936-ban született, hétgyermekes családban. Édesanyját 10 éves korában elveszítette. Ekkor egy gyermektelen házaspár örökbe

¹⁷⁸ Jerome BRUNER, *Acts of meaning*, Harvard University press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2002, 33–67.

¹⁷⁹ Az egész anyag megtalálható „Ujvári József és társai” perében. TH-V-143269/2.

¹⁸⁰ A kihallgatási jegyzőkönyvekben a vádlottak életrajza azt tartalmazza, amit azok elmondtak magukról. Lásd ehhez bővebben Szakolczai Attila, *Az 1956-os forradalom... i. m.*, 241.

fogadta, akiktől két év után megszökött. Édesapja közben többször nősült, majd többször létesített élettársi kapcsolatot. A fiatal lányt az ötvenes évek elején zsebtolvajlás miatt javító-nevelő intézetbe küldték, ahonnan 1954-ben szabadult. „*Dolgozni nem akart, férfiakkal tartatta el magát.*” – jegyezte meg a róla szóló környezettanulmány. Édesapja és néhány testvére tagja volt a párt-nak, egyik nővérének a férje az ÁVH dolgozója volt. Vera meg volt győződve arról – legalábbis a fogdaügynök szerint –, hogy ez a sógora buktatta le '57 júniusában.

A forradalomhoz való csatlakozását ő is, valamint társai is egymástól függetlenül, egybehangzóan a következőképpen mesélték el: 1956. október közepén egy erkölcsrendészeti razzia során kórházba szállították, és orvosi vizsgálatokra kötelezték. Ide, a kórházba mentek érte október 24-én alvilági barátai, ekkor és velük csatlakozott a forradalomhoz, a Baross téri csoport-hoz. Fegyvert, katonaruhát kapott, és felvette a harcot az ávósokkal és a szovjet tankokkal szemben. Csoportja vele azonos társadalmi helyzetű fiatalokból állt, vezetőjük is büntetett előéletű volt.

Lényegében ennyi derült ki az akkor 20 éves lányról, akinek további sorsát már csak a 2001-ben készült interjúból láthattuk.

Megjegyzések a két életrajzhoz

A kutatás során eljutottam két különböző kronológiához, amely egy és ugyanazon személy életútját tartalmazta.

Az élettörténetekkel foglalkozó kutatók szerint az elmondottakban két-féleképpen jelenik meg a sorsunk. Az egyik adatokat tartalmaz, az irodalomtudományban – az orosz formalisták tipológiája szerint – ezt nevezik *szűzsé*-nek, a szociológia szótárában ez az *életrajz*, amelynek legfőbb értéke, hogy vitathatatlanul hitt tényeket tartalmaz. A másik az *elbeszélés* (a fabula), ami az előadott történetek sorozata. Ezt a szociológia *élettörténet*nek nevezi, amelyből a megkérdezett értékeire, véleményére, gondolkodásmódjára lehet következtetni. Daniel Bertoux francia szociológus szerint a szociológusnak kizárólag az életrajzi adatokkal kell foglalkoznia, a pszichológusoknak és irodalomároknak pedig inkább a történetekkel.¹⁸¹

¹⁸¹ Legutóbb 2005-ben, a lengyelországi Torunban került megrendezésre a European Sociological Association 7. konferenciája. E találkozó egyik szekciója „Biographical Perspectives on European Societies” címmel vitatta a fenti kérdéseket négy napon keresztül.

Ebben az esetben azt kell eldöntenünk, hogy elhithetjük-e az életrajzi adatok valóságát, vagy előfordulhat, hogy esetenként azok is „csak” fikciók.¹⁸² Mindegy, hogy a megkérdezett hosszabban vagy rövidebben meséli-e el élete történetét, az abban elmondott tények, életrajzi adatok általában igazak, vagyis a tények szempontjából lényegtelen, hogy élettörténettel vagy életrajzzal dolgozunk-e, hiszen az, hogy mikor születtünk, hol jártunk iskolába, mikor mentünk férjhez, hány gyermeket születtünk stb. nem lehet más, mint ténykérdés. Ezek olyan adatok, amelyeket elbeszélésekkel vagy azok nélkül is meg lehet érteni. Vera története kapcsán felmerült azonban, hogy vajon tényleg így van-e minden esetben, vagy azért érdemes résen lenni, mert az élettörténetek elárulják önmagukat, és a történetek szerkesztéséből, vagy éppen a szerkesztési hibákból sejtethető, hogy az elbeszélő bizonyos dolgokat nem szeretne a tudomásunkra hozni.

Vannak olyan élettörténetek, amelyek „tulajdonosai” úgy ítélik meg, hogy a velük történt eseményeket jobb elhallgatni, vagy átírni. Ilyenkor azt is mondhatnánk, hogy az illető bizonyos kérdésekben hazudik. Érzésem szerint azonban Vera esetében másról van szó, mint igazság–hazugság kérdéséről.

Volt egy kislány, aki történetesen családi okok miatt az ötvenes években az alvilághoz tartozott, de '56-ban azok mellé állt, akik a hazáért harcoltak. Emiatt a megtorlások idején életfogytiglani büntetést kapott. A kihallgatások során semmi oka nem volt arra, hogy kihallgatói elől bármit is letagadjon korábbi életéből, tudta, hogy a rendőrségen már volt priusza. Ismerősei is az utcáról voltak, velük volt egy csapatban a forradalom idején.

A börtönből való szabadulása után kitalált magának egy másik életrajzot, talán mert férjhez ment és megszülettek a gyermekei, és nekik az övéhez képest szebb sorsot kívánt. Ebben az új változatban nem élt az utcán, '56-ban férjhez asszony volt, a férjével együtt keveredett a forradalomba, akitől született egy gyermeke, de haláluk miatt magára maradt. A hetvenes évek elején, amikor újra férjhez ment, ez a történet elfogadható lehetett, hiszen új férj '56-os múltjával együtt vette el őt feleségül. Gyermekei születése után azonban nemcsak a forradalom előtti élete, hanem még '56-os múltja is terhessé válhatott – féltette gyermekeit a megalázásoktól, a börtön miatti diszkriminációtól. Előttük tehát '56-ot már elhallgatta.

¹⁸² Az igazság és a fikció kérdését lásd bővebben: BÖGRE Zsuzsanna, *Asszonyorsok 1956 után*, Valóság 2002/10., 100–106.

Minden működni látszott egy ideig, a probléma csak akkor merült fel, amikor eljött 1989, a rendszerváltás éve. Ekkor kezdték rendezni az '56-osok korábban elhallgatott ügyeit, az utcai harcosokból hősök lettek, kártérítést kaphattak és rehabilitálták őket. A társadalom és a hivatalos politika egyaránt megpróbálta elismerni hősiességüket.

Vera bajba került, mert környezete – elsősorban gyermekei – semmit sem tudtak múltjáról. Fel kellett fednie előttük, legalábbis annak egyes részleteit, ha a rehabilitáció előnyeiből részesülni akart. A jelek szerint úgy döntött, hogy visszatér ahhoz az életrajzához, amit a férjének mondott el, amiben talán még neki sem beszélt a forradalom előtti életéről.

Az életrajz átírása identitáskrízishez vezet, és ha ezt társadalmi elvárás (is) motiválja, akkor arról érdemes beszélni. A cél nem az egyes ember leleplezése, ez méltatlan is lenne a forradalom egyik résztvevőjével szemben, hanem annak megértése, hogy mennyiben felelős a társadalom azért, hogy Vera, egy '56-os szabadságharcos nem hajlandó felvállalni a múltját? Egy olyan fordulat után, mint ami Vera életében bekövetkezett, miért kellett még 2001-ben is egy átírt élettörténetet előadnia? Mennyiben következik ez a jelenség '56 társadalmi elfogadottságából és mennyiben következik Vera személyiségéből? A kérdésekre további kérdésekkel válaszolhatok. Vajon hogyan vállalhatná fel Vera önmagát, amikor úgy tudta, hogy a Kádár-kormány hivatalos verziója szerint '56-ért a csőcselék volt a felelős? Érthetően ebben a keretben nem tudta és nem akarta elhelyezni önmagát. De vajon milyen értelmezési keretet nyújtott neki az a nem hivatalos verzió, amely szerint a forradalomban részt vett személyek erkölcsileg tiszták és feddhetetlenek voltak? A Kádár-rendszer idején fogalmazódott meg mindkét verzió – a hivatalos és a nem hivatalos is. Ám Vera sorsa egyik keretbe sem volt illeszthető.

Az összehasonlítás részletei szerint 1957-es rövid önéletrajza mintha egy másik személyről beszélne. A börtönben szigorúan életrajzot kértek tőle, akkor és ott nem volt arra lehetősége, hogy meséljen magáról, vagy arról, hogy mit gondol sorsáról. Ott tényeket kellett felsorolnia. Ezek a tények azonban egyáltalán nem szerepeltek a 2001-ben készült interjújában.

Ami megegyezett:

1.) az édesanya elvesztésének időpontja, a forradalomhoz való csatlakozás ténye és időpontja, valamint a bebörtönzés ténye és annak ideje;

2.) egyik élettörténetben sem szerepelt stabil családi háttér, Vera korán magára maradt;

3.) 1956-ban kórházban volt, amikor a forradalomhoz csatlakozott.

Ami különbözött:

1.) Az édesanya elvesztése és a forradalomhoz való csatlakozás közötti időszak története. Az 1957-es életrajz szerint fokozatosan sodródott a kislány az alvilág felé. A 2001-es életrajz szerint fokozatosan eljutott a tisztas felőlőtvi-lágba: tanult, dolgozott, részt vett testvérei eltartásában, férjhez ment, gyermekeket szült.

2.) Az 1957-es életrajzban a bizonytalan családi háttérnek negatív hatása volt életére. A 2001-es életrajzban a bizonytalan családi háttér személyiségfejlődést eredményezett: Vera azt állította, hogy erején felüli munkát vállalt, mint kiskorú kezdett el dolgozni a testvérei eltartásáért. Továbbá lemondott saját családi boldogságáról, férjével nem költözött össze, helyette édesapja ápolását vállalta.

3.) Az 1957-es változatban Vera betegként volt kórházban, s onnan vitték ki büntetett előéletű barátai. A 2001-es változatban Vera ápolónőként dolgozott a kórházban, és férje a főnőknőjétől kérte el, hogy részt vehessen a forradalomban.

4.) Míg a kihallgatási jegyzőkönyv változatában Vera egy éretlen, saját sorsáért felelősséget vállalni nem tudó személyiségként keveredett a forradalomba, addig a 2001-es variációban egy érett, másokért felelősséget vállaló, már-már altruista vonásokkal bíró személyiség csatlakozott a forradalomhoz.

Az összehasonlítás során érthetővé vált, hogy Vera életében mit jelentett a forradalom és mit jelentetett a börtönben eltöltött tizenhárom év. Elérte azt, amire mindig is vágyott: tisztas, megbecsült életet. A külső szemlélő úgy láthatja, hogy Vera túlon túl nagy árat fizetett azért, hogy elnyerje a hétköznapi élethez való jogot. Megfordítva a gondolatot azonban azt is mondhatjuk, hogy Vera elnyerte élettörténete büntetlen átírásának jogát. Az igaz, hogy a katarzisa, a megtisztulás pillanatába nem avat be bennünket, csak bemutatja jutalmát: a négy gyermeket és a büszke unokák egyikét. Mint látható, Vera olyan élettörténetet tudott elmondani, amelyben ő mindig felelős és érett személyiség volt. 2001-ben adott interjújában személyiségében nem történt változás, azt akarta közölni, hogy mindig olyan volt, amilyennek bemutatta önmagát. Nem volt sem prostituált, sem zsebtolvaj, nem került ki az utcára. Az elhallgatásra több oka volt, de egy biztosan: a társadalom nem tudna feltétel nélkül ünnepelni egy olyan '56-ost, aki korábban utcalány volt. Az '56-tal kapcsolatos mítoszunkba nem fér bele az alvilág története.

Nem feladatomban az alvilág, sem pedig a prostitúció társadalmi megítélésével foglalkozni, azt azonban meg kell jegyeznem, hogy még az ötvenes évek végén börtönben voltak olyan lányok prostitúció miatt, akiket 1945 után 13–14 évesen orosz katonák erőszakoltak meg, és akiket aztán egész ármádia használt. Sokan közülük Oroszországból vergődtek haza a háború után. A falu, ahonnan származtak, soha többé nem fogadta vissza őket, így aztán utcára kerültek. Többen így kezdték ezt az életformát, amitől egy életen keresztül nem szabadulhattak.¹⁸³

Nem állítom, hogy Vera története ezekhez a szerencsétlenül járt lányokéhoz hasonlítható, hiszen 1970-ben, szabadulása után élete rendeződött. Eljutott oda, amiről ’56 előtt talán még álmodni sem mert, hogy négy gyermekes családanya legyen. Az viszont közismert, hogy ő is, mint annyi nőtársa – a megtorlók retorikája szerint – csőcseléknek számított. A forradalomban a társadalom minden rétege képviseltette magát, így az alvilág is. Angyal István önvallomásában olvashatjuk, hogy a forradalomban részt vett értelmiségieknek nem volt olyan könnyű ezzel a ténnyel szembesülnie. Mégis van abban valami rendkívül felemelő, hogy a forradalomban, legalábbis egy rövid időre, mindenki egyenlővé vált. Ezzel a mércével mérve Vera ugyanolyan hős volt a barikádon, mint az éjjel-nappal életet mentő orvosnő, vagy a röpcédulákat terítő egyetemista lány. A barikádon harcoló Vera felajánlotta életét a hazájáért, és ezzel a tetteivel morális értelemben felülírta minden korábbi tetteit. Ezt az elfogadó attitűdöt Angyal Istvántól tanulhatjuk meg. „*Nagy rusztikus kő legyen a névtelen csőcselék emléke, amelyből lettünk, amellyel egyek voltunk, és akikkel együtt tértünk meg*”.¹⁸⁴ Vera története Angyal István további szavaival még átélhetőbbé válik: „*Beszélni kell az alagsorban lévő köztől azokról is, akiknek nem volt lakása, kiszabadult politikai foglyok voltak, esetleg bűnözők is (ilyet nem ismerem, a bűnözők nemigen dicsekednek azzal, hogy ők bűnözők), sőt fiatal lányok, akik nem két kezük munkájából éltek. Meggyőződésem, miután láttam dolgozni, tevékenykedni ezeket az igen talpraesett gondolkodású, mozgékony és bátor lányokat, akik éppen úgy lapátolták a krumplit, mint a férfiak, golyók között szedték ki a sebesülteket a ledőlt falak alól, de éjjel összefeküdtek a legjobban kedvükre való fiúval, hogy ezek nem egyéni »romlottságuk«, nem »gonoszságuk« vagy »lustaságuk« miatt, hanem társadalmi körülményeik kényszerítő hatása alatt lettek munkakerülőkké, cédákká, Ilkovic-*

¹⁸³ CSALOG Zsolt, *I. m.*, 131.

¹⁸⁴ ANGYAL István, *Önvallomása i. m.*, 22.

tölteléké. De ez a forradalom nemcsak bemocskolt, hanem meg is tisztított, számtalan embert. Sokan levették közülük a régi szennyet, és tisztábbak lettek sokaknál, akik pincékben meghúzódva várták, hogy más kaparja részükre a gesztenyét. ...Egy húszesztendő leány, akit az inség az Ilkovicshoz taszított, sokkal fontosabb szerepet játszik a forradalomban, mint Kovácsné nagyságos asszony a Váci utcában, aki ugyan nagyon becsületes gazdaasszony és jó családanya, de mikor a mi »romlott« kislányunk részt vesz a társadalom átalakításában, ő maga is átalakul, emberré formálódik, mint minden tevékenységet folytató egyén a tevékenység folyamata alatt.¹⁸⁵

VÁMOS ERZSÉBET, A HÁLÓZAT FOGLYA¹⁸⁶

ERZSÉBET A FORRADALOM ELŐTT

1920-ban született Budapesten. Gyermekkoráról nagyon keveset tudunk. Édesapja hentes volt, édesanyja tizenhárom éves korában meghalt. Tizenhat évesen kezdett el dolgozni. 1936–1942-ig egy kalapgyárban, majd egy fegyvergyárban dolgozott, amit a németek irányítottak. 1940-ben férjhez ment, férje az orosz fronton meghalt. Házasságukból egy kislány született, aki 1942-ben két éves korában elhunyt. 1944-ben a németek leszerelték a fegyvergyárat, a felszerelést és a dolgozók egy részét kivitték Németországba. Ezt akarta elkerülni, amikor vidékre költözött nagyszüleihez. A front alatt Pápán betegápolóként dolgozott az Irgalmas Kórházban. Hónapokon keresztül sebesült katonákat ápolt és elvégzett egy vöröskeresztes tanfolyamot.

A háború után visszakerült Budapestre, ahol háztartási alkalmazott volt 1952-ig. 1953-ban állt újra munkába, először a Zrínyi Honvédelmi Akadémián, majd a Dinamó Villamos Gépgyárban raktárkönyvelőként alkalmazták. 1948-ban újra férjhez ment, ebből a házasságából született két gyermeke. Gyermekai édesapjával 1956 februárjában megszakadt a kapcsolata, ezután albérletben lakott kisebbik fiával. Feltételezhető, hogy a nagyobbik gyermek az édesapához került.

¹⁸⁵ ANGYAL István *Önvallomása i. m.*, 136–137.

¹⁸⁶ Az elemzéshez használt források: „Iván Kovács László és tsi” TH-V-14626, TH-V-14626/1 Móri Lászlóné Horváth Zsuzsanna – OHA; EÖRSI László, *Corvinisták i. m.*, 410., 412. Iván Kovács László önvallomásából (1957. március 16.) Eörsi László közlése, Iván Kovács László önvallomása TH-V-14626,

Erzsébet a forradalom alatt

1956. október 24-én Erzsébet a hűgával a Madách Színházba szeretett volna menni. Akkor Pesterzsébeten lakott, messze a belvárostól. Délután négy óra tájban már elindultak, mert tudták, hogy a villamosok nem közlekednek, és emiatt gyalog kell menniük. A Határ úton tüntetőkkel találkoztak, a tömegben szem elől tévesztette a hűgát. Az emberek a gyárakból dömpereken, autókön és gyalog vonultak az Üllői út felé. Tankokkal találkoztak, és messziről lövöldözéseket is hallottak. Az Üllői útnál a fokozódó lövöldözés elől menedéket kellett keresnie. A kapualjakra húzódtak be az emberek. Este hat órakor ő is, többekkel együtt, a Corvin moziba ment, ami akkor már hadszíntérré változott. Megdöbbenve látta, hogy nemcsak fegyvertelen járókelők, hanem felfegyverzett civilek is voltak ott, akik az ablakokból tüzeltek a tankokra. Hamarosan megsebesült valaki, s mint volt vöröskeresztes, megpróbálta el látni a sérültet. Ezt többen észrevették, és biztatták, maradjon velük, szükségük van ápolónőre.

Erzsébet az éjszakát a Corvin köz 4-es számú ház kapualjában akarta tölteni, de a házmester meglátta, hogy ő volt az egyetlen nő, és behívta a házba. Másnapra fokozódtak az utcai harcok, szállásadója felajánlotta neki, hogy maradjon náluk addig, amíg haza tud menni.

A házban munkásszállás működött, ahol a fegyveresek valóságos hadiszállást alakítottak ki. Óriási lett a felfordulás. A forradalmárok a pincétől kezdve a padlásig mindent elözönlöttek. A lakók többsége együttműködött velük, a házban lakó egyik orvos a leányával együtt ellátta a sebesülteket. A házmester családja rábeszélte Erzsébetet, hogy segédkezzen a főzésben, és a fegyveresek mellett a lakóknak is juttassanak ételmet.

Erzsébet tehát a Corvin közben maradt. Szükség volt a munkájára, ráadásul otthon nem várta senki. Hároméves kisfiát hetes bölcsődébe járatta, őt egyelőre biztonságban tudhatta. Az üzemek leálltak, közlekedés nem volt, és az Üllői úton veszélyes lett volna hazaindulni. Az első napokban ezek a szempontok biztosan közrejátszottak abban, hogy hagyta magát rábeszélni a maradásra. Az is szempont lehetett, hogy fontosnak érezhette magát. Egyik nap még élte az üzemi dolgozók hétköznapi, szürke életét, a másik nap pedig a magyar forradalom kellős közepébe csöppent. Ismeretlen emberekkel találkozott, főzött rájuk, és közben őt is magával ragadhatta a forradalomnak az a különös atmoszférája, amelyett sokan úgy fejeztek ki, mint amit a „szabadság”,

a „boldogság” és a „remény” hatott át. Erzsébet egész idő alatt a konyhán teljesített szolgálatot. Nem járt az utcákon, a kinti eseményeket csak hírből hallotta, az esti konyhai beszélgetésekből informálódott. Mégis mindennek részese lehetett, mert azokat segítette, akik a szovjet tankokkal szálltak szembe Budapest utcáin.

Iván Kovács László¹⁸⁷

Iván Kovács László október 23-án a tüntető tömegben volt először a Bem téren, majd a Kossuth téren, végül a Rádió épületéhez ment. Bár nem volt diák, tagja lett annak a diákküldöttségnek, amely a 16 pont felolvasását követelte. Harcolt a Rádiónál 24-én délelőttig, 25-én átment a Corvin közbe, ahol kereste a parancsnokot, de akkor olyan még nem volt. Másnap, 26-án már őt kezdték parancsnoknak szólítani a fiúk. A harcok alatt megfontoltan, felelősségteljesen viselkedett. *„28-ától szinte folyamatosan képviselte egységét a különböző fegyverszüneti, később nemzetőrségi tárgyalásokon, eközben a rend fenntartásán, az önkényeskedések megakadályozásán fáradozott.”*¹⁸⁸

Attól a perctől kezdve, hogy betette a lábát a Corvin köz 4.-be, hihetetlen felelősség hárult erre a fiatalemberre. Október 25-én Iván Kovács 40–50 főre becsülte a fegyveresek számát, akik közül néhányat látásból ismert, a többségüket viszont nem. *„Úgy kb. sejtettem a környező helyzetet, és közösen kijelöltük az őrhelyeket, majd a mozi emeletén az ablakokhoz beosztottunk 2–3 főt. Az Üllői úton több szovjet harckocsi ment végig, akik állandóan lőtték minket, sőt még a Kilián lakatnyából is több lövést leadtak ránk. Ezután már állandóan tőlem kértek tanácsot.”*¹⁸⁹ 25-én érkezett a Corvin közbe többedmagával Pongrátz Gergely.¹⁹⁰ 26-án

¹⁸⁷ Iván Kovács László (1930–1957) 1951-ben érettségizett, jogi pályára készült, ahová nem vették fel. Polgári alkalmazott lett a hadseregénél, közben aktívan sportolt. 1956-ban részt vett a Rádió előtti tüntetésen, majd a Corvin közbe ment, ahol hamarosan megválasztották parancsnoknak. Október 29-én a felkelők küldöttsége találkozott Nagy Imrével, ahol Iván Kovács terjesztette elő a Corvin köziek követeléseit. November 1-jén leváltották parancsnoki tisztéről, majd árulónak bélyegezték. 1957-ben Turul Párt néven illegális párt alapítását, Maléter Pál kiszabadítását tervezte, s fel akarta venni a kapcsolatot Király Bélával. 1957. december 31-én kivégezték.

¹⁸⁸ EÖRSI László, *Corvinisták i. m.*, 413.

¹⁸⁹ IVÁN KOVÁCS László *Önvallomásából i. m.*, 211.

¹⁹⁰ Pongrátz Gergely (1932–2006) Kilencgyermekes családban nevelkedett fel. Mezőgazdasági középiskolát végzett, a forradalom kitörésekor az állami gazdaságban dolgozott. Október 26–27-én a Corvin moziban harcolt, majd átment a Corvin köz

Pongrátz Gergely idegösszeomlást kapott, egy másik fiú is rosszul lett, aki ragaszkodott ahhoz, hogy Iván Kovács kísérje őt a kórházba. Végül hárman mentek a kórházba. Az orvosok észrevették, hogy a két napja éjjel-nappal harcoló Kovács is rossz bőrben van, és nem akarták elengedni. Erre ő sírógörcsöt kapott, és akkor az orvosok elaltatták. 27-én reggel hagyták el mindhárman a kórházat, és Iván Kovács csak akkor nyugodott meg, amikor látta, hogy a fiúk – ahogyan ő nevezte a fegyvereseket – továbbra is megbíztak benne. „*A fiúk örömmel fogadtak, nem haragudtak az éjszakai cserbenhagyásért.*”¹⁹¹

27-ére, mire a kórházból visszatért Pongrátzcal, már körülbelül 300 főre duzzadt a fegyveresek létszáma. A létszám fokozatosan emelkedett, 28-án már 1000–1200, október 30-án pedig 5000 fő tartozott hozzájuk.¹⁹² Ekkora tömeget még békeidőben sem egyszerű irányítani, a harcok ideje alatt azonban lehetetlenség volt. A főparancsnoknak kinevezett Kovács megpróbálta a tőle telhető legjobbat nyújtani és összetartani a csoportokat, azonban az események irányítása 30-ára már kicsúszott a kezéből. A közvetlen harc irányítása mellett a kormánnyal folytatott tárgyalásokban is folyamatosan részt vett. A vidékről és külföldről hozott élelmiszerek fogadása, raktározása, kezelése és nem utolsósorban a rend fenntartása is az ő feladata lett. És ekkor történt vele még valami, amire a legkevésbé sem számított. Hirtelen és visszavonhatatlanul szerelmes lett Erzsébetbe.

Iván Kovács 25-én látta meg először az asszonyt, aki szerinte „*Tartózkodóan, rendezsen viselkedett... Azt hiszem 29–30-án áthívtam a mellettünk lévő szobába, hogy mondani akarok Neki valamit. Ott volt egy lóca, és leültünk. Egy kis ideig hallgatunk, majd megkérdezte, hogy mit akarok mondani? Azt feleltem – hogy szeretem. Felálltam, és kimentem. Ő még ott maradt. Később sokat tartózkodtam a konyhában.*”¹⁹³

Szerelmük a forradalom kellős közepén lobbant fel, a vér, a halál, a hazaszeretet, a világ felfogatásának pillanataiban. Iván Kovács életének csúcspontja

4-be, ahol határozott magatartásával vezető szerepet vívott ki magának. November 1-jén átvette a corvinisták parancsnoki tisztét ellenfelétől, Iván Kovács Lászlótól. November 4-én még harcolt a csapatával, de a túlerővel szemben értelmetlennek látta a küzdelmet, és lemondott tisztségéről. November végén elhagyta az országot. 1957-ben megválasztották Chicagóban a Magyar Szabadságharcos Szövetség alelnökének. Az emigrációban az egyik legtekintélyesebb '56-os volt. 1990-ben látogatott haza először, majd 1991-ben végleg hazaköltözött.

¹⁹¹ IVÁN KOVÁCS *Önvallomásából i. m.*, 211.

¹⁹² *Uo.* 215.

¹⁹³ Iván Kovács László önvallomása, V-145626. 242.

volt a forradalom, a halál árnyékában járt nap mint nap. A szabadságharc egyik tűzfészkeének parancsnoka lett, elveiért harcolhatott, és ezrek figyeltek a szavára. Ennél többet talán nem is kívánhatott volna magának, mégis kapott még valamit: a sors egy szerelemmel is megajándékozta. Erzsébetnek nem sok boldogság jutott eddigi életében, édesanyját korán elveszítette, első férje meghalt, első gyermeke meghalt, második férje elhagyta, a két fiát el kellett szakítania egymástól. Ennyi tragédia után nem várt ajándékot a sorstól, valószínűleg csak békére, nyugalomra vágyott. Helyette azonban kapott egy olyan szerelmet, amely életének minden további percét meghatározta. A forradalom napjai alatt egymásra találtak, és ez is elég volt nekik.

Iván Kovács november 1-jéig volt a corvinisták főparancsnoka, amikor Pongrátz Gergely és hívei vezetői értekezletet hívtak össze, és lefokozták helyettesnek.¹⁹⁴ Ettől kezdve Pongrátz lett a főparancsnok. Iván Kovács és Pongrátz között végig érződött a feszültség, míg az előbbi megfontoltabb, addig a másik radikálisabb és forróbb fejű ember volt. Nem egyezett a véleményük a kormánnyal való egyezkedés módjáról és abban sem, hogy kit látnának szívesen a honvédelmi miniszteri poszton. Iván Kovács feltétel nélkül támogatta Maléter Pált,¹⁹⁵ Pongrácz viszont Márton András¹⁹⁶ ezredesben bízott meg. Ezen túl a corvinisták parancsnokai nem tudtak egyezsége jutni abban sem, hogyan kell bánni az elfogott ÁVH-sokkal. Kovács, amikor csak tehetette, fellépett az önbíráskodás ellen, de sokat volt távol, így sok mindenről nem tudott. Egyre nagyobb bizalmatlanság vette körül. Lefokozása után, november 4-én,

¹⁹⁴ Lásd a további részleteket: IVÁN KOVÁCS László *Önvallomásából i. m.*; 16., EÖRSI László, *Corvinisták, i. m.*

¹⁹⁵ Maléter Pál (1917–1958) Orvosi egyetemen tanult, majd katonai pályára ment. A Ludovika Katonai Akadémiát végezte el, harcolt a második világháborúban. 1945-ben a néphadseregben teljesített szolgálatot, 1956-ban ezredesi rangban szolgált. Október 24-én ő látta el a Honvédelmi Minisztériumban a főügyeleti szolgálatot. Másnap öt harckocsival a Kilián laktanya felmentésére indult, de felsőbb jóváhagyással tűzszüneti megállapodást kötött a fegyveres felkelőkkel. Október 31-én a honvédelmi miniszter helyettesévé nevezték ki, november 2-án pedig honvédelmi miniszterré. A Parlamentben jelen volt a szovjet hadvezetessel kezdett tárgyaláson, ám a Tökölre érkező magyar küldöttség tagjait Maléter Pállal együtt letartóztatták. A Nagy Imre-perben halálra ítélték, és kivégezték. Lásd továbbá HORVÁTH Miklós, *Maléter Pál*, Osiris–Századvég–1956-os Intézet, Budapest, 1995.

¹⁹⁶ Márton András (1924–) A forradalom előtt országgyűlési képviselő volt, a katonai akadémia parancsnoka. A forradalom alatt Budapest egyik katonai vezetője. 1957-ben letartóztatták, börtönbüntetésre ítélték.

a Corvin közben történt valami szégyenteljes dolog. Éppen a második szovjet invázió napján, a szabadságharc bukásakor, Iván Kovács László egy ÁVH-snak gondolt 15 éves lány védelmére kelt, szembeszállva Pongrátz Gergely utasításával. Ekkor négyen közrefogták, lefegyverezték, levitték a főhadiszállás pincéjébe, vallatni kezdték. Árulónak nevezték, és azonnali hatállyal agyon akarták lőni. Pontosán nem tudni miért, de meggondolták magukat, és átkísérték a Kilián laktanyába, hogy ott vegyék majd őrizetbe.¹⁹⁷

Iván Kovács megaláztatását Erzsébet is látta, ő is lement a pincébe, és végignézte a jelenetet. Leült, szemét behunyta, nem szólt egy szót sem. Iván Kovácsnak az a furcsa érzése támadt, hogy az asszony is benne van a dologban. „*Talán féltékeny lett a kislányra, akit védeni próbált?*” – sokáig emésztette ezen. Amikor a pincéből felkísérték Pongrátz emberei, emiatt vetette oda az asszonynak – búcsú helyett – azt a szót, hogy „*köszönöm!*”¹⁹⁸

A Kilián felé haladva támadás érte a foglyot és kísérőit, az egyik őrt lelőtték, a másik is megsebesült, Kovácsnak sikerült elmenekülnie. Ettől kezdve bujkálnia kellett, abban a tudatban, hogy a corvinisták kiadták ellene a parancsot, hogy „*aki meglátja, lője le!*”

Erzsébet

Erzsébet, amikor látta, hogy Iván Kovácsot elvitték a Kiliánba, abban reménykedett, hogy talán így akarják megmenteni az életét. November közepén a felkelők feladták a harcot, egy autó jött értük, és elindultak nyugatra. Az asszonyt is hívták, hogy tartson velük, de ő ezt visszautasította. A helyszínen maradt még néhány napig, a házmesterrel összeszedték az eldobált fegyvereket, a romok takarításában segített. Ígéretet kapott arra, hogy segítenek neki egy szobát találni a házban, a régi albérlete helyett. Ez a terv azonban nem valósult meg, mert november 10-én Erzsébet elhagyta a házat. Régi albérletébe nem mehetett vissza, a XI. kerületbe költözött át a kisfiával, egyik nővéréhez. Ekkor még teljes bizonytalanságban volt László életével kapcsolatban.

November közepén találkozott a fiú egyik fegyveres kísérőjével, akitől megtudta, hogy nem lőtték le Kovácsot, talán meg is menekült, de semmi pon-

¹⁹⁷ Ezt a történetet PONGRÁTZ Gergely (*Corvin köz 1956*, a szerző kiadása, 1989, 207–220.) a visszaemlékezésében másképp mondta el. Pongrátz kitarzott amellett, hogy Iván Kovács László áruló volt.

¹⁹⁸ Iván Kovács László önvallomása TH-V-145626. 245.

tosat nem tudott róla mondani. Erzsébet sokat sírt a hír hallatán, meg akarta találni Lászlót élve vagy holtan, végigjárta az összes kórházat, a temetőket, de nem akadt nyomára.

1957. január 15-én el akarta hagyni az országot, a határon elfogták és visszaküldték. Lászlóról még mindig semmit sem tudott, nem volt lakása, folyamatban volt a válópere, ami különösen fájón érinthette, mert férje új élettársa Erzsébet egyik nővére lett.

László és Erzsébet a forradalom után és a megtorlás idején

Iván Kovács két testvére disszidált a forradalom után. Az ország elhagyása neki is többször megfordult a fejében, de egyrészt attól tartott, hogy az árulás vádjá miatt nem néznék jó szemmel külföldön, másrészt pedig félt találkozni a corvinistákkal, akik árulónak tartották és bármikor végezhetek vele. Ezen felül elvi problémái is voltak az ország elhagyásával kapcsolatban, bár gyanítható, hogy az előbbi két szempont többet nyomott a latban. Nehéz napokat élt át, égette a tudat, hogy árulónak tartják. Talán önmagának és másoknak is be akarta bizonyítani a vád képtelenségét, és ezt csak itthon tehetette meg.

A forradalom után bujkált még egy ideig, majd egyre inkább eljárt otthonról, és megpróbálta átgondolni, hogy a kialakult helyzetben mit tehetne. Felmerült benne, hogy ki kellene szabadítani Maléter Pált, majd ezt mint lehetetlen tervet elvetette. Később egy Turul nevű párt létrehozásával próbálkozott, amihez röplapok sokszorosítását akarta megszervezni. Ehhez kért segítséget Vén Istvántól,¹⁹⁹ aki a Corvinban sebesültszállító volt, és még két kolléganőjét is beavatta a tervébe.

'57. február elején megtalálta Erzsébet címét, amit még a harcok alatt el kért tőle. Először halogatta az asszony megkeresését. Félt, hogy kedvezőtlen fogadtatásban részesülne. Harmadik nekifutásra mégis eljutott Erzsébet testvérének a lakására, és itt megtudta tényleges tartózkodási címét.

¹⁹⁹ Vén István (1933–) 1947-ben NÉKOSZ-kollégista volt. 1954–56-ig a gödöllői Agrártudományi Egyetemre járt. 1956. október 23-án az egyetemi DISZ-bizottság, amelynek tagja volt, gyűlést hívott össze, ahol 15 pontos követelést fogalmaztak meg. A harcok kitörésekor részt vett a sebesültszállításban. Nemzetőr volt, majd november 8-a után letette a fegyvert. Folytatta az ellenállást, MEFESZ-tagként röpcédulákat terjesztett. Iván Kovácsal egyetértve tervezte Maléter kiszabadítását. 1957. márciusában letartóztatták, első fokon nyolc évet kapott.

1957. február 5-én találkoztak újra.

„Az utcán gyerekek játszottak és az egyikőtől megkérdeztem, hogy Erzsébet néni ismerik-e? Fekete hajú néni és van neki egy kislánya. Azt felelte, hogy igen. Megkértem, hogy hívja ki. El is ment és egy idősebb nő jött ki azzal, hogy én keresem-e? Alighogy ő visszaindult, már jött is Erzsébet. A karomba ugrott és alig bírtunk szólni. Kérdezte, hogy hogyan találtam meg, elmondtam neki, s azt is, hogy mitől tartottam. Azt kérdezte, hogy elhiszem-e azt, hogy neki valami köze is volt ahhoz? Azt válaszoltam, hogy nem szeretném elhinni, de a körülmények azt mutatták.”

Másnapra megbeszéltek egy találkozót. László Vén Istvánnal úszni ment, Erzsébetet is hívta. Február 5-e és március 12-e között naponta találkoztak. Erzsébet tudott Iván Kovács szervezkedéséről, technikai segítséget próbált neki nyújtani: papírt, írógépet szerezni. Egyetértett a fiú politikai céljaival, de cselekedetét inkább Iván Kovács iránti érzelmei mozgatták.

A közösen töltött idő alatt hol a jövőjüket tervezgették, hol félelmetes előérzettel kezdtek készülni arra, ami hamarosan bekövetkezett. Elmentek egyszer például a Fő utcába, és körbejárták az épületet arról tanakodva, hogy vajon miért nem tartóztatták le a corvinistákat. Arra a megállapításra jutottak, hogy biztosan azért nem, mert ők a Kiliánhoz tartoztak, és annak mégiscsak egy honvédelmi miniszter volt a parancsnoka, Maléter Pál. Majd elmentek a Markó utcába is, ahol egy tárgyalást akartak meghallgatni, de akkor éppen nem volt. „Én még sohasem voltam tárgyaláson” – vallotta be László. Erzsébet erre azt válaszolta, hogy az pedig „nagyon érdekes szokott lenni”.

Március elején még egyszer elmentek a Markó utcába, akkor folyt éppen Tóth Ilona²⁰⁰ pere, nem volt belépőjük, de az ügyeletes tiszt beengedte őket, és tizenöt percig benn lehettek. A szünet alatt eljöttek.

Az egyre komorabb jelen elől megpróbálták a jövőbe menekülni. Tervezték, hogy megtanulnak együtt németül, mert László újra kezdett foglalkozni az ország elhagyásának gondolatával, hogy külföldön új életet kezd. Beiratkoztak a Szabó Ervin könyvtárba, kikölcsönöztek egy német–magyar szótárt, Erzsébet lemásolta az első oldalakat. Majd úgy döntöttek, hogy érdemesebb lenne egy nyelvtanárhoz járni. László arról is álmodozott, hogy elmegy egy szigetre, és magával viszi az asszonyt. Ő viszont Belgiumba vágyott, ahol három és fél éves koráig nevelkedett, és nevelőszüleiével végig kapcsolatban maradt. Közös lakást képzeltek maguknak, lerajzolták házukat, el-

²⁰⁰ Tóth Ilona orvostanhallgató volt, akit gyilkosság vádjával ítélték halálra.

1957.03.12-én
 Erzsébet Kőrösi
 Tisztelemmel kérem utána, hogy
 mi történt azokkal a katonákkal, akik
 a győzelem után a szovjet hadseregben
 voltak és ma is nagyon kevesen vannak
 Magyarországon. Kérlek, hogy keress rájuk
 és ha lehet, segíts nekik. Én is szeretnék
 látni őket és tudni, hogy hol vannak.
 Mindenképpen szeretnék felutalni minden
 anyagi segítségemmel, ami csak lehet.
 Kérlek, hogy keress rájuk a legközelebb
 ahol a világ legbelső részén vannak.
 Embereimnek legyen erejük és barmuknak
 kitartásuk. Egyszerre is tudunk halálra
 menni és nem tudunk meghalni.
 Kérlek, hogy keress rájuk és ha lehet,
 segíts nekik. Én is szeretnék látni őket.
 Kérlek, hogy keress rájuk és ha lehet,
 segíts nekik. Én is szeretnék látni őket.

Erzsébet 1957. március 12-én levelet írt ügyvédmerőseinek, amelyben segítséget kért László megmentéséhez.

helyezték benne a bútoraikat. László azt is elhatározta, hogy vesz egy könyvet a házépítésről, és azt magukkal fogják majd vinni, hogy tanulmányozhassa.

Március 11-én a törzhelyükön, a Negró cukrászdában találkoztak, ahová László idegesen érkezett. Aznap kint járt Gödöllőn, ahol megtudta, hogy Vén Istvánt letartóztatták. László neki is adott a röplapokból, beavatta pártszervezési tervébe, és attól tartott, hogy Vén István róla is beszélni fog. Erzsébet is nagyon ideges lett, mert László megvallotta rossz előérzetét. Azt mondta, érzi, hogy vele is történni fog valami. Várta, hogy hamarosan őt is le fogják tartóztatni. Az asszony megpróbálta megoldani a helyzetet, eszébe jutott egy pap ismerőse, akitől talán menedéket kérhet László számára. Rossz sejtelmektől gyötörve búcsúztak el egymástól.

1957. március 12-én Erzsébet hiába várta a szerelmét törzhelyükön, a férfi már nem érkezhetett meg. Erzsébet érezte, hogy bekövetkezett a legrosszabb, amitől tartottak: a letartóztatás. Egy percet sem akart télenkedni, azonnal felvette a kapcsolatot ügyvédismerőseivel. Elkészült levelében arra kérte, tegyen meg mindent László érdekében. Másnap felhívta László vállalatát, hogy megkérdezze, tudnak-e róla valamit. László Judit nevű kolléganője kimondta előtte, amitől a legjobban félt. A kolléganő arra kérte Erzsébetet, hogy értesítse a fiú szüleit a történetekről. Az asszony kiutazott Alsógödre, ahol megtudta az édesanyjától, hogy nemcsak fiát, hanem férjét is letartóztatták. Másnap újra kiutazott az édesanyához, aki elmondta, hogy fiát és férjét átvitték Vácról a Pest Megyei Rendőrkapitányságra. Gödről Erzsébet elrohant hűga férjéhez, aki ÁHV-s tiszt volt, de ő azt tanácsolta, hogy sehová se menjen, mert ha csak kiejti azt a szót, hogy Corvin köz, már azért letartóztatják.

A börtönben

Az intelleme ellenére Erzsébet 1957. március 15-én este megjelent a Pest Megyei Rendőrkapitányságon, ahol azzal jelentkezett az őrnél, hogy Iván Kovács Lászlónak hozott ennivalót és cigarettát. A kapus meglepődött, várakoztatta egy kicsit, majd rövid időn belül őt is letartóztatták.

Közös cellába került Judittal, akit időközben szintén elfogtak. Erzsébet mit sem tudott arról, hogy cellatársa az a nő, akivel telefonon beszélt Iván Kovács letartóztatásáról. Azt meg végképp nem tudhatta, hogy Judit letartóztatása után vamzer lett.

Judit jelentése Erzsébet magatartásáról, 1957. március 16.

Erzsébet egyszerűen besétált a börtönbe, és még akkor este kihallgatták. A nyomozókat is felkészületlenül érte az asszony megjelenése, nem volt idejük kihallgatási terv készítésére. Erzsébet előtt egymást kérdezték, ki vállalja a kihallgatást. Az asszony rendkívül elszánt volt, hősnek érezte magát, és Judit megítélése szerint igen cinikus volt. A fentiekből arra lehet következtetni, hogy Erzsébet első napjai még félelem nélkül telhettek, és csak egyetlen egy dolog foglalkoztatta: Iván Kovács sorsa. Őt akarta megmenteni vagy legalább közel lenni hozzá, és ha semmit sem tudna érte tenni, akkor együtt akart vele meghalni.

A nyomozók másnap reggel újra kihallgatták; ekkor kezdett körvonala-zódni az asszony megtörésének koreográfiája. Azt állították, hogy kint jártak a lakásán és ott találkoztak a kisfiával. Nyilván tudták, ha valamivel, akkor gyermekével meg tudják törni az asszonyt. Erzsébet azonban ekkor még biztos lehetett abban, hogy a nyomozók hazudtak neki, mert a fia hetes napköziben volt.

16-án eltervezte, hogy éhségstrájkot fog tartani, így akarta elérni, hogy László felakasztása előtt összeházasodhassanak. Egy nappal később, március 17-én a cellában azt mondta, hogy a nyomozók kedvesek voltak vele, nem bántották, sőt azt is felajánlották neki, hogy találkozhat szerelmével. Ezt ő ekkor visszautasította. A gyermekeiről pedig úgy nyilatkozott, hogy ha egyszer kikerül ebből a börtönből, akkor forradalmárnak fogja nevelni a fiait.

Március 17-én Iván Kovács már tudta, hogy szerelme utána ment a börtön-be. A férfi kihallgatói ezen a napon engedélyezték, vagy inkább ösztönözték, írjon levelet az asszonynak. A levélben arra kérte Erzsébetet, ne vállaljon vele semmiben bűnrészességet, ne ártson ezzel magának, és lássa be, hogy ezzel rajta úgyszem se lehet. Amikor az asszony egy újabb kihallgatásán elolvasta László levelét, egy dologban biztos lehetett: bejövetelel elérte a célját, a férfi megkérdőjelezhetetlen bizonyítékot kapott szerelméről. A levél érzelmi kötődésük bizonyítéka volt. A levelet író László vagy a levelet olvasó Erzsébet könnyecskéjei ma is láthatók a levélen. Talán helyesebb azt mondani, hogy mindkét esetben sírtak, és a könnyecsképek mondták el azt, amit leírni nem lehetett.

A fogdaügynök rendszeresen jelentette, milyen lelkiállapotban van Erzsébet, mit érez, mit feltételez, milyen taktikát dolgozott ki vallatásával kapcsolatban. A letartóztatása utáni napokban még mindig nem tudta Erzsébet, hogy cellatársa nem más, mint Iván Kovács munkatársa. Azt viszont sohasem tudta meg, hogy a lány révén a nyomozók minden mondatáról, sőt még gondo-

de ha megmondja, ill. minden nap - nagyra kérek -
 hogy mi az az ide kerül.
 Nagyon kérek - de ma kint voltam -
 de nem is kint voltam, hogy csupa a mi az
 kérek ill. magyarázom nekik ill. ott nagy
 nekem ill. elhagyom.
 Mondja el mindent a kint voltam - amit
 nekem tudom ill. amit hallgatok.
 de nem tudom ill. nem tudom ill. amit
 indokolt kérek ill. meg is nyitni nekem
 nem.
 A nagy nagy, hogy ilyen kételekben ill. mel-
 letében akartam maradni, de én nem
 tudom amit elmondtam ill. nem kérek
 ilyen kételekben való kint voltam -
 meg töltöttem.
 Kérlek ill. mindent a kint voltam ill. én
 mindent - örökre kérek meg.
 ill. ill. kint voltam mindent kérek meg, mel-
 letében ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill.
 kérek ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill.
 1957. márc. 17.
 kérek ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill.
 kérek ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill. ill.

Iván Kovács László levele Erzsébethez, 1957. március 17.

latáról is értesülést szereztek. Nem tudni, mivel vették rá Juditot erre a szerepre. A forradalom alatt alig vett részt valamiben, bűne mindössze néhány röplap lemásolása volt. Letartóztatása után hamar kiderülhetett, nem fogtak vele „nagy halat”. Még a tárgyalás előtt kiengedték a börtönből, tárgyalás után pedig felmentették.

Judit március 18-i jelentése szerint Erzsébet két kihallgatása között már kezdett félni a jövőjétől. Nem volt már magabiztos, arról gondolkodott hangosan, hogy Lászlót biztosan ki fogják végezni, mert ő volt a Corvin köz főparancsnoka november 1-jéig, és az ő parancsára történtek a Köztársaság téri kivégzések is.²⁰¹ Nem tudhatjuk, hogy a Köztársaság téri eseményekkel való vád mennyit árthatott a férfinak, de sejthető, hogy a kihallgatások során ez a közlés nem könnyített a helyzetén. Igaz, már nem is árthatott. A források szerint nem Iván Kovács parancsára történt a vérengzés, sőt tudomása sem volt arról, hogy a corvinisták egy csoportja kint volt a téren. Az egész eseményről csak november 2-án vagy 3-án hallott először.²⁰²

Erzsébet nem ismerhette a férfi minden lépését. A forradalom alatt az asszony a konyhában volt, a férfi megpihenni ment hozzá, tevékenységének minden részletéről nem is számolhatott be. Erre sem ideje, sem energiája nem lehetett. Ebből fakadhatott, hogy Erzsébet nem volt tisztában ezzel a kérdéssel, és emiatt mondhatott olyasmit, amit csak feltételezett.

Március 20-án Erzsébet azt a feladatot kapta, hogy írja le az Iván Kovács által szerkesztett röplapok szövegét. Ezt a feladatot a cellájában kellett elvégeznie, nem véletlenül. Így Judit ügynök láthatta, mennyire volt őszinte az asszony.

Erzsébet kitalálta, hogy a röplapozás vádjának egy részét magára vállalja. A meséje az lett volna, hogy Lászlóval együtt külföldről kapták meg a röplap szövegét, a férfit pedig azzal fenyegették meg, ha nem segít a terjesztésben, akkor azt külföldre szökött testvéreinek megtorolják. Ezzel azt akarta elérni, hogy ne a férfit, hanem ismeretlen külföldi személyeket terheljen felelősség. Tervét Judittal megbeszélte. Továbbá elmesélte neki azt is, hogy a kihallgatásán elé tették a *Fehér könyvet* és arról faggatták, kiket ismer fel. A cellájában kijelentette, a nyomozók előtt vagy senkit sem ismert fel név szerint, vagy csak olyanokat ismert fel, akik már meghaltak. Erzsébet úgyesnek érezhette magát

²⁰¹ TH-V-145626/1.28/a.

²⁰² EÖRSI László, *Corvinisták i. m.*, 82, IVÁN KOVÁCS László *Önvallomásából, i. m.*, 215.

taktikái miatt, és nem tudhatta, hogy minden szaváról tudtak kihallgatói. Március 27-i dátummal írt önvallomásában Erzsébet a fenti történetet adta elő, amiben új elemként említést tett még kisfiáról is. Ebben a nyomozók közbenjárását kérte, figyelmeztessék a nővérét, hogy fia életveszélyben van az állítólagos külföldi személyek miatt. Egyúttal üzent is nővérének, hogy rábízta a fiát, valamint összes ingóságát is rá hagyja. Ebből az önvallomásból derült ki, hogy eltökélt szándéka volt Iván Kovács sorsában osztozni, együtt kívánt vele meghalni.

Mindeközben az önmarcangolásra egyébként is hajlamos férfi, amikor arról értesült, hogy többeket letartóztattak a forradalom utáni szervezkedése miatt, kétségbeesve vádolta magát, és kérte, mindenért csak őt hibáztassák.

„*Meg kell még mondanom, hogy édesapámat, Erzsébetet, Vén Istvánt az irántam érzett érzelmeik aljas kihasználásával bírtam rá, hogy nekem segítsenek. Szeretném az ő szerepüket a valóságnak megfelelően tisztázni, az én ügyemmel kapcsolatban.*”²⁰³

Március 20-án szembesítették Lászlót néhány társával (a rendelkezésre álló forrásokból nem derül ki, hogy pontosan kikkel), és ezek után tovább fokozódott a férfi büntudata. A lelki terror kiváló alanyának bizonyulva ezeket írta:

„*Százados Úr! A tegnapi szembesítés mély hatással volt rám. Az éjszaka sokat foglalkoztam az ügyemmel és eddigi magatartásommal. Az álmatlan éjszaka – gyötördés, és további sorsom és társaim sorsa feletti aggodalom miatt határoztam el magam, mind azokban a kérdésekben, melyekben eddig nem tanúsítottam teljes őszinteséget, továbbá az általam eddig elhallgatott kérdésekben őszinte vallomást tegyek, hogy ezáltal is megkönnyítsem a vizsgálatot, és idejét tőlem telhetően megrövidítsem.*”²⁰⁴

Iván Kovács részletes önvallomást tett a forradalomban való részvételéről, amelyben mindent magára vállalt.

Erzsébet kis idő múlva rájött, hogy az égvilágon semmit nem tehet a szeretett férfiért. Hiába ment utána a börtönbe, hiába próbált taktikázni, vagy bármit is magára vállalni. Rá kellett jönnie, nem a forradalom utáni szervezkedés miatt fogják Lászlót halálra ítélni, hanem a forradalom alatti szerepvállalása miatt. Az egyik legerősebb felkelőközpont parancsnoka került a karhatalom keze közé, semmi esélye sem volt ezt élve megúszni. Csak az volt a kérdés, hogy mikor mondják ki halálos ítéletét. Ez is hamarosan bekövetkezett. Első

²⁰³ IVÁN KOVÁCS László *Önvallomása i. m.*, TH-V-145626. 261.

²⁰⁴ Uo., 260.

és másodfokon a bíróság Iván Kovács Lászlót kötél általi halálra, Vén Istvánt nyolc évre, Erzsébetet hat évre ítélte. 1957. december 31-én végrehajtották a férfin a halálos ítéletet.

Vámos Erzsébet további sorsa

Az asszony börtönéletével kapcsolatos levéltári források 1957. március 27-ével, a fentebb említett önvallomással megszakadtak. Az újabb források csak 1959. szeptemberi dátummal álltak rendelkezésemre. Ezek azonban Erzsébet egészen másfajta tevékenységéről tanúskodnak. Ügynökjelentések kerültek elő, amelyeket Vámos Erzsébet írt rendszeresen kiszabadulása után. Hogyan és mivel tudták rávenni kihallgatói, hogy aláírja szervezési nyilatkozatát? Mi történt az asszonnal? Hogyan lehetséges az, hogy egy ilyen előtörténet után valakit be lehetett szervezni? Mi játszódhatott le Erzsébetben? Hogyan számolt el önmagával, hogyan számolt el gyermekeinek, azoknak, akiket forradalmároknak akart nevelni?

A kérdések megválaszolásához meg kellett tudni, mit mondott Erzsébet a történetekről 1992-ben, a vele készült élettörténeti interjúban.

Az interjúban a börtönnel kapcsolatban csak két történetet találtam, amikből az asszony akkori lelkiállapota, a vele való bánásmód érzékelhetővé vált. Az egyik esetet úgy mesélte el, mintha annak főszereplője az egyik corvinista felkelő lett volna.

„Amikor vitték a rabszállítóval a perekhez tanunak, mert tudták rólam, hogy én is corvinista voltam, s a perekhez összeszedtek bennünket. A tárgyaláson az ember ránézett a másikra, és látta a szemében azt a könnyörgést, azt nem lehet leírni, hogy az milyen fény, hogy ne ismerj fel... Ahogy jöttünk vissza a rabóval, abban többen voltunk, az egyiket lerakták a Markóban, a másikat a Mosonyiban, vagy a temetőhöz vitték őket, a Gyűjtőfogházba. Hát én olyan fiatalemberrel futottam össze, akivel én '56-ban többször is találkoztam. És rám néz, és azt mondja, hogy tudod mi a helyzet? Csak suttozni lehetett, ha az őt megengedte, azt mondta nekem, hogy ma kaptam meg a jogerős ítéletet. Pár napon belül kivégeznek. Képzeld, ott van egy olyan 26-27 éves, jóképű, csinos fiatalember! És ezzel a tudattal, hogy őt pár napon belül kivégzik! Hát az ember mit tud ehhez szólni, lehajtottam a fejem. Akkor ő azt mondja az őrnek, hogy engedje meg, hogy ő engem megcsókoljon. Azt mondta: – Úgy akarok elmenni a végső utamra, hogy egy magyar asszony csókjá legyen a számon! – Én azt hittem, hogy elájulok. Énrám olyan sírás jött, hogy az nem igaz, és elkezdte a könnyeimet csókolgatni, és el-

kezde mondogatni, hogy túl fogod élni. Még ő vigasztalt engem, azt mondta, hogy ki fogtok szabadulni, nem tart soká... Nagy Józsefnek hívták. Iván Kovács előtt végezték ki, a fegyőr még azt is meg tudta mondani, hogy melyik napon végezték ki.” (1992. OHA.)

Erzsébet történetének férfi szereplőjével baj van. Olyan corvinista Nagy József, akit Iván Kovács előtt kivégeztek volna, nem volt. Volt egy corvinista Nagy József, akit viszont nem végeztek ki, hanem a harcok idején, '56 decemberében elesett. Aztán volt a kivégzettek között olyan Nagy József, aki viszont nem a Corvin közben harcolt, és nem Iván Kovács előtt végezték ki, 1957-ben, hanem jóval utána, 1959 februárjában. Az emlékezet persze csalóka, és lehet egy névre rosszul emlékezni sok-sok év távlatából. 1957-ben Iván Kovács előtt azonban csak három corvinistát végeztek ki, őket is hónapokkal korábban, nem pedig napokkal előtte, de az ő nevüket lehetetlenség lenne Nagy Józsefével összekeverni.

Erzsébet azonban úgy beszélt erről az esetről, mintha minden részletére pontosan emlékezett volna. Arról szoktunk ilyen életszerű módon mesélni, ami nagyon fontos nekünk.

Több lehetőség is fennállhat. Tétélezzük fel, hogy megtörtént ez az eset, csak Erzsébet elfelejtette az illető férfi nevét, s utólag a kivégzettek névsorából nem lehet kitalálni, kitől is vett végső búcsút a rabszállítóban. Ám az sem zárható ki, hogy az a bizonyos fiatalember, akiről Erzsébet elmondta, hogy 26-27 év körüli volt (éppen, mint Iván Kovács), és akiről azt is meg kellett jegyeznie negyvenöt év távlatából, hogy csinos volt és jóképű, az maga Iván Kovács László volt. A történet talán így még hihetőbb, hiszen van valami nagyon meghitt abban, ahogyan az asszony visszaadta a történeteket: *„elkezdte a könnyeimet csókolgatni, és elkezdte mondogatni, hogy túl fogod élni. Még ő vigasztalt engem, azt mondta: – Ki fogtok szabadulni, nem tart soká...”* Vajon honnan tudhatta az a fiatalember, hogy Erzsébet viszonylag rövid időt kapott, vagy miért beszélt többes számban? Valószínűleg a fegyőr nem volt olyan türelmes, hogy megengedte volna a csókolgatást és utána még azt is, hogy Erzsébet részletesen beszámoljon a saját ügyéről. Sőt azt is elmondja, hogy egyik pertársa, Vén István is rövidebb időt kapott, hiszen a többes szám használata csak órá utalhatott. Miként lehetett Erzsébet ügyével kapcsolatban olyan jól informált, szavak nélkül, ha nem Iván Kovács volt az a férfi? A feltételezésre nincs bizonyíték, csak az, hogy Erzsébet sosem mondhatta el senkinek, hogyan vett búcsút Lászlótól. Egyáltalán, ekkor már arról sem beszélhetett, milyen

kapcsolata volt vele. Nem erkölcsi okok kényszerítették hallgatásra (az asszonyt elhagyta a férje, László pedig nőtlen volt), hanem mert ezt a kapcsolatot ön-maga előtt kellett megtagadnia, saját magát nem volt szabad emlékeztetnie arra, kitől is búcsúzott el azon a bizonyos napon.

Ezzel a történettel, akár így, akár másképp esett meg, Iván Kovácstól búcsúzott el, mégpedig örökre. Erzsébetnek azonban élnie kellett akkor is, amikor már Lászlót kivégezték. Át kellett vészelnie valahogyan a poklot, ha már az életét nem vették el tőle. Milyen irányban indulhatott el? Erről szól a következő börtöntörténet:

„A börtönben volt egy fegyőr, akinek a nyakán megláttam egy keresztet. Megkérdeztem tőle, hogy hogyan tudja összeegyeztetni, hogy sapkáján a vöröscsillag, a nyakában pedig kereszt? – Az a jó magának, hogy ez a munkahelyem, a lelkivilágom pedig a kereszt. – Azt mondja egyszer, hogy a felesége vasárnaponként megy a templomba, s mindig imádkozik értem. – Értem? – Meséltem magáról, hogy itt van, s van két kisfia az állami intézetben. S, hogy olyan szép leveleket ír nekik. Mivel nem tudtam enni, megkérdezte a felesége, hogy mit ennék. – Finom fejtett bablevest, rántott húst petrezselymes burgonyával, elmehetne egy kis saláta. Meg tudja még mit? Finom túrós rétest. – S akkor azt mondta, hogy édes kislányom, magának innen ki kell mennie, nem pusztulhat el! – Hát énám úgy rám jött a sírógörcs. Mondom neki, hogy ne mondjon ilyet. Amikor lejött megint vasárnap szolgálatba, akkor beállított egy falusi szatyorral, és elhozta mindazt, amit én mondtam neki. Megint rám jött a sírógörcs. Azt mondtam neki, hogy ha bármilyen rendszer lenne, én magát mindig megvédeném. Ez volt bennem, ez volt az én lelkivilágom.”

Erzsébet a Markóban volt, és ha ott a fegyőr vasárnapi ebédet vihetett be egy fogolynak 1958 elején, akkor azt majdnem biztos, hogy csak feljebbvalói tudtával és beleegyezésével tehetette. Egy mindenféle finomsággal teli falusi kosarat egyébként is veszélyes lett volna elrejtetni. Ezt nem lehetett titokban tartani. Rettenetes állapotban kellett lennie a végtelenül elkeseredett asszonynak, ha még egy fegyőr is meg akarta vigasztalni és mindenképpen fel akarta rázni tompultságából. Ennek egyetlen módja az lehetett, hogy a gyerekeire hivatkozott. Feltehetően az őt egyéni szimpátiája és a börtön parancsnokainak Erzsébettel kapcsolatos célja összecsengett. Erzsébetet hazaengedhették volna, hiszen „kis bűne” volt azon kívül, hogy egy forradalmárba lett szerelmes. A végeredményt tekintve biztos, hogy a nyomozók mindent megtettek annak érdekében, hogy az asszonnyal megértessék: ha együttműködik velük, hazamehet. Az együttműködést kellett nagyon jó érvekkel alátámasztaniuk,

erre pedig a legmegfelelőbb eszköz az anyai érzésre és ösztönre való hivatkozás volt.

Erzsébet 1992-ben készült interjújában elmondta azt is, hogy „László halála után őt agyon gyötörték lelkileg.” Vajon mi másért gyötörték volna, ha nem azért, hogy írja alá a beszerzési nyilatkozatot? Biztosan vonakodott először. Nemrég végezték ki a forradalom egyik hőst, akiért ő az életét adta volna még néhány héttel korábban, és most ő ugyanezekkel a hóhérekkel működjön együtt? Végtelen gyötrelemben kínlódhatott, hiszen a nyomozók még gyermekeit is felhasználták ellene. A források szerint nem egyértelmű, hol voltak Erzsébet gyermekei az elítélése alatti időben. A kihallgatási jegyzőkönyvek és az önvallomások alapján az egyik fia a nővérénél, a másik pedig a gyermek édesapjánál volt. A fentiek szerint az őt úgy tudta, a gyerekek állami intézetben vannak. Elképzelhető, hogy azzal is fenyegették az anyát, hogy vonakodása esetén állami gondozásába kerülnek, de az sem zárható ki, hogy ez csupán Erzsébet félelme volt.

Egy komoly érvet még használhattak a nyomozók a „megpuhítására”. A férje Erzsébet egyik nővérével költözött össze 1956 februárjában. Kizárt, hogy a nyomozók ezt ne tudták volna. Márpedig az asszonyt eredményesen lehetett azzal is kényszeríteni a „besúgó” szerepre, hogy ellenkezés esetén le kell töltenie a hat évet, és a gyerekek a volt férjéhez és annak új feleségéhez kerülnek majd. Ráadásul – folytathatta a nyomozó – szabadulása után nehéz lesz visszakapnia őket, büntetett előélete miatt. A minden szempontból szerencsétlen asszonyt ilyen és ehhez hasonló érvekkel térdre lehetett kényszeríteni, magánéleti körülményei jó alapot adtak zsarolhatóságához. Élettörténetében van egy mondat, ami ezt a feltételezést erősíti meg: mikor elmesélte, hogy kiszabadulása után első útja a volt férjéhez vezetett, becsöngetett hozzájuk, és az ajtóban megállva csak annyit mondott: „Ide a gyerekeket!”

Erzsébet 1959-ben kiszabadult, és attól kezdve rendszeresen küldte jelentéseit tartótisztjének. A karhatalom érdeke pedig az volt, hogy azon a területen használja ügynökeit, ahol azok a legjobb hatásfokkal tudtak működni, így ismerőseire, a volt corvinistákra állították rá.

Erzsébet jelentései

A rendelkezésre álló források arra utalnak, hogy Erzsébet ügynöki munkája szabadulása után azonnal megkezdődött. Megbízása az ötvenhatosokkal

való kapcsolattartásról szólt, azonban nem bízták a véletlenre jelentéseit, feladatait időről időre, lépésről lépésre meghatározták.

1959-ben Erzsébet még kezdő ügynök volt, és mint ilyen identitászarban szenvedett, még nem tudta elhelyezni önmagát ebben a szerepben. Amikor a megfigyelt személyekről írt, időnként bizony többes szám első személyt használt. A zavarodottság eme nyelvi kifejeződése az idő múlásával ritkább lett, a későbbiek során egyre „szakszerűbb” jelentéseket adott le. A fenti állítás igazolására a következő példa említhető: az utasítás szerint az Iván Kovács ügyében letartóztatott, majd szabadlábra engedett személyeket kellett megfigyelnie és azok társadalmi kapcsolatairól beszámolnia. 1959. szeptember 8-án kelt egy oldalas jelentésében hét olyan személyről tett említést, akik a politikai rendőrség számára érdekesek lehettek. Az illetők kapcsolathálóját feltárta, találkozási lehetőségeiket ismertette. Az egyikről megemlítette, hogy „*még most is megvannak nála azok az újságok, amik rólunk szóltak.*”²⁰⁵

Erzsébet jelentéseinek csak töredéke maradt meg az 1959–1963 közötti évekből. Élettörténeti interjúja alapján feltételezhető, hogy a későbbiek során is foglalkoztatták, de erre nézve nincs semmi bizonyíték.

A hálózat foglyaként

A hálózat működéséről kapunk némi képet, ha részletesebben megnézzük, hogyan foglalkoztatták Erzsébetet. A „foglalkoztatás” szó hűen kifejezi azt a viszonyt, amely az ügynök és tartótisztje között fennállt. Az ügynök függőségi helyzetbe került, ami nemcsak alá-fölérendeltséget, hanem kiszolgáltatottságot is jelentett egyben. A feladatokat írásban és szóban, utasítás formájában kapta meg. A feladataival kapcsolatos véleményére senki nem volt kíváncsi. „Munkaköre” változó volt, s egyre bővült: mindig újabb és újabb személyek kerültek látótérbe, akikkel addig kellett tartania a kapcsolatot, amíg a tartótiszt azt nem mondta, vége. Felsőbb kapcsolata akkor adott utasítást egy személy megfigyelésének befejezésére, ha az illető érdektelenné vált. Ez akkor következhetett be, ha a megfigyelt személy – tudtán és akaratán kívül – megszakította a kapcsolatait a volt '56-osokkal. Aki nem érintkezett rendszeresen velük, az érdektelenné vált, és Erzsébetet „leállították” róla. A hatvanas évektől a közhangulat is abba az irányba mozdult, hogy nem volt tanácsos a volt forradalmároknak egymás társaságát keresni.

²⁰⁵ ÁBTL-V-145626/1.31.

A munkát az ügynök szabadidejének terhére végezte, de néha még a munkaideje egy részét is fel kellett használnia a találkozók megszervezésére, vagy egy-egy találkozó lebonyolítására. Erzsébet az időbeosztásáról soha nem számolt be a jelentésekben, de el lehet képzelni, hogy minden szabad percét lekötötte a volt elvártaival való irányított találkozás. Ez rendszeres délutáni, esti, hétvégi elfoglaltságot jelentett. A találkozások látszólag barátiak voltak, a volt harcostársakkal folytatott beszélgetés fonalát ügyesen a tartótiszt által meghatározott témára kellett terelnie. El sem lehet képzelni, hogy Erzsébetnek lett volna még ideje olyan emberekkel is barátkozni, akikről ne kellett volna jelentést írnia. Idejének jelentős részében az állmvédelemnek dolgozott, mondhatni kettős munkaviszonya volt. A második munkaköre láthatatlan módon kötötte gúzsba, amit az is tetézt, hogy az érte járó fizetést már előre megkapta.

Az ügynököt nem avatták be abba, hogy a megfigyelt személlyel mi a célja a politikai rendőrségnek. Erre időnként lehetett következtetni, időnként nem. Erzsébet például adott le olyan jelentést, amelyben leírta, hogy találkozott egyik bebörtönzött ismerősének az édesanyjával. Ebben az esetben biztosan tudhatta, hogyan fogják felhasználni információit.

„*Páliné magával vitt a Faszor presszóba, ahol B. Miklós várt rá. Páliné itt rá akarta beszélni [B. Miklóst], hogy változtassa meg a vallomását a tárgyalás során. B. ezt nem vállalta. Azt felelte, így is elhallgatta, hogy szervezkedés volt, hogy többször találkoztak, hogy levelek vannak erről a birtokában. Azt, hogy Páli fegyvert kért tőle, azt már elismerte, és nem is vonja vissza. Páliné külön elmondta nekem, hogy az egyik tanút [fia perének egyik tanúját], aki a házban lakik, sikerült rábeszélnie, hogy más vallomást tegyen.*”²⁰⁶

A tartótiszt megtette ezek után a szükséges intézkedéseket, tájékoztatta a Fővárosi Főügyészség vezetőjét az elítélt anyjának ténykedéséről. Ugyanakkor elővigyázatosságra hívta fel a figyelmét, hogy Vámos Erzsébet védve legyen.

Volt olyan megbízatása, amit nem tudott teljesíteni. Egyszer egy rádióműszerészt kellett azonosítania a Corvin közből. Gyermekeivel elment az illető munkahelyére, egyszerű kuncsaftként. A rádiójára panaszkodott, miközben alaposan megfigyelte az illetőt. Nem ismerte fel a kérdéses személyt, de jelentésében azt írta, szerinte az illető felismerte őt. A tartótisztje a jelentés érté-

²⁰⁶ ÁBTL-V-145626/1.41.

kelésében megjegyezte, Erzsébet útja eredménytelen volt, így nincs arra mód, hogy ebben az ügyben foglalkoztassák. Ellenben, ha a férfi valóban felismerte Erzsébetet, akkor el fogja mondani a Somogyi fedőnevű ügynöknek, és ezt majd Somogyi a saját tartótisztjének jelenteni fogja. Ebből az értékelésből két információ következik. Egyrészt a rádióműszerész egy másik ügynökkel már figyeltették, másrészt Erzsébet ügynökjelentését is egy másik ügynök által ellenőrizték. Egy '56-ost tehát sokszor nem egy, hanem több ügynökkel is figyeltettek, illetve az ügynökök jelentéseit más ügynökjelentésekből is ellenőrizni tudták.²⁰⁷ Ezzel a módszerrel nyomon követték, melyik mennyire volt megbízható. Természetesen ezekről a háttéreseeményekről Erzsébet nem tudhatott meg semmit.

Ha egy feladat teljesíthetetlen volt az ügynök számára, akkor azonnal kapott másikat. A hálózat munkaigénye kifogyhatatlan volt. Az utóbbi eset után Erzsébetnek egy '56-os személyt kellett megfigyelnie, aki a forradalom alatt röpcédulákat terjesztett. Az illető villamoskalauz lett kiszabadulása után. Erzsébet segítségként megkapta az illető személy szolgálati beosztását, annak a villamosnak a számát, amelyiken dolgozott. Munkabeosztását két napra előre beszerezték számára. Ez a precizitás azt mutatja, hogy a tartótisztek szoros kapcsolatban álltak a munkahelyeken szolgálatot teljesítő személyzetisékkel vagy egyéb tartótisztekkel.

Erzsébetet a tartótisztje a végtelenségig terhelte. Munkaeszköznek tekintette, s mint ilyennek a magánélete nem számított semmit. Érzelmien átgázolva érvényesítette vele szembeni akarátát.

Ez a hozzáállás abban is megmutakozott, hogy Iván Kovács családjának a megfigyeltetését szintén rábízták. Erzsébet ugyan jelentést tett, de a sorokból érződött, kegyetlen kínokat élhetett át közben. Őszinte próbált lenni a nyomozóhoz, ám szóhasználata sejteti, mit élhetett át.

„Kovács bácsi vasárnap felkeresett, és az eddigi tartózkodó magatartásától eltérően elég sokat és őszintén beszélt. Elmondta, hogy szeretné, ha én nem felejténem el, hogy benn voltam, és az anyit jelent, mintha életfogytot kaptam volna, és a bosszú éljen bennem. Mert ő sokat nem mondott el a feleségének, hogy annak idején hogyan bántak vele. De őneki ez, amíg él, tartozása lesz, mert a főgait is kiverték, és a fiáért van, aki

²⁰⁷ A kérdéshez részletesen lásd például KENEDI János, *K. belügyi iratfelmérő jelentése a kastélyból*, Magvető, Budapest, 2000, RAINER M. János, *Az ötvenhatos és az állambiztonság. „Egri Gyula” esettanulmánya*, Élet és Irodalom 2006. december)

bosszút álljon, mert annak dacára, hogy az embereket mentett meg, nem kapott kegyelmet. Ezt majd a két fia fogja visszaadni, ott, ahol majd kell. Említette, hogy valaki ajánlotta, hogy menjen el a francia követségre, hogy a fiait engedjék haza az idegen légióból, mivel azok kiskoriák voltak akkor, amikor oda beszerezték őket. Elmondta, hogy hallgatja a francia és az angol magyar nyelvű adásokat, és hogy a munkahelyén a tanulóok szimpatizálnak vele, és fiáról is, nem, mint bűnösről, hanem dicsérőleg szólnak a tanulóok. Búcsúzóul ismét említette, hogy jobban szeretné, ha hozzájuk költöznek.”²⁰⁸

Így csak az az ember fogalmaz, aki megadta magát a sorsnak, és mindent megtesz, amit kívánnak tőle. Erzsébet személye azonban nagyon benne maradt a szövegben. Kovács bácsiról nem mint idegenről írt. Beszélgetésükből talán mindent szó szerint továbbadott, a fiúról, akinek halálát meg kell bosszulni, s a testvérekről, akik majd ezt megtehetik. Ezek mind olyan információk, amiket jobb lett volna elhallgatnia. Vajon miért írta le mégis? Talán mert tudta, ebben az esetben kell a leginkább bizonyítania, hogy ő már „átállt” a másik oldalra? Vajon írás közben nem gondolt arra, esetleg baja is származhat ebből László családjának? Nincs válasz ezekre a kérdésekre. Utolsó mondata azonban elszólásnak is felfogható: „...szeretné, ha hozzájuk költöznék...” Tény, hogy Erzsébet nem költözött hozzájuk, pedig az élettörténetében folyamatosan lakásproblémájára panaszkodott. Iván Kovács szülei tudhatták ezt, és azt is, hogy két gyermekével albérletben lakott. Felajánlották neki az együttlakást, azt nyilvánvalóan komolyan is gondolták. Azonban ezt elfogadni mégsem tudta – leírni azonban leírta, talán magának is elmondta ezzel, hogy Iván Kovács családja szerette őt, és ragaszkodott hozzá.

A nyomozó a jelentés olvasása után megkereste Kovács bácsi üzemének politikai tisztjét és informálta a fejleményekről.

Erzsébet egy másik alkalommal újból felkereste az édesapát, akkor egy ismerősének az elhelyezése ügyében. Valószínűleg erre a találkozóra nem kapott előzetes megbízatást. Ám erről is készített beszámolót, amiben elmondta, Kovács bácsi Csaba nevű fia írt a szüleinek levelet, és ebben Erzsébetnek is üzent. Csaba bocsánatot kért az asszonytól valamilyen múltbéli gorombasága miatt, és kérte, hogy írjon neki levelet. Erzsébet ezt meg is tette. Igen ám, de a levél megírása után átadta azt tartótisztjének, ellenőrzés és továbbjuttatás céljából. Az eset 1962-ben történt. Erzsébet identitása ekkorra már kettéhasadt, egyszerre volt ügynök és áldozat. Nem merte – vagy nem akarta – kiját-

²⁰⁸ ÁBTL-V-145626/1.37.

szani felsőbb kapcsolatát, de azt se vállalta, hogy a Kovács család megtudjon valamit róla.

1962. október 25-én a következő elképesztő feladatot kapta:

„Keresse fel lakásán a temetőben elhelyezett röpcédulák szerkesztőjét, Kározy Pál XX. kerületi lakost, az ügyésznek átadott eredeti cédulával. Mondja el, hogy október 23-án a temetőben volt a kivégzett vőlegényének sírjánál, valamint megnézte az el-esett »forradalmárok« sírját és ott találta a papírt. Mondja el, hogy az ő történetük nagyon hosszú lenne. Tudja meg, hogy miért akarja leírni a történetet, és fejezze ki aggodását az iránt, hogy ne hogy baj legyen belőle, óvatosnak kell lenni. Úgy menjen oda, hogy nincs sok ideje, majd esetleg egy másik alkalommal felkeresi Kározyt. Az ügynöknek minifont adunk, és azzal megy el a nevezetthez.”²⁰⁹

A tartótsízt azt a szerepet játszatta el Erzsébettel, ami méltó lett volna Iván Kovács és az asszony korábbi kapcsolatához. A megváltozott körülmények között azonban felért ez az utasítás egy erkölcsi arculcsapással. A megalázás nagyon fájhatott, mert éppen azoktól jött, akik belekényszerítették ebbe az emberi méltóságot porba tipró szerepbe és akiknek foglya lett. Nem tudhatjuk, hogyan hajtotta végre ezt az utasítást az asszony, csak sejthető, hogy énjének egyik fele eltemette a másikat, és a pszichológiában jól ismert hasítás nála is bekövetkezett.

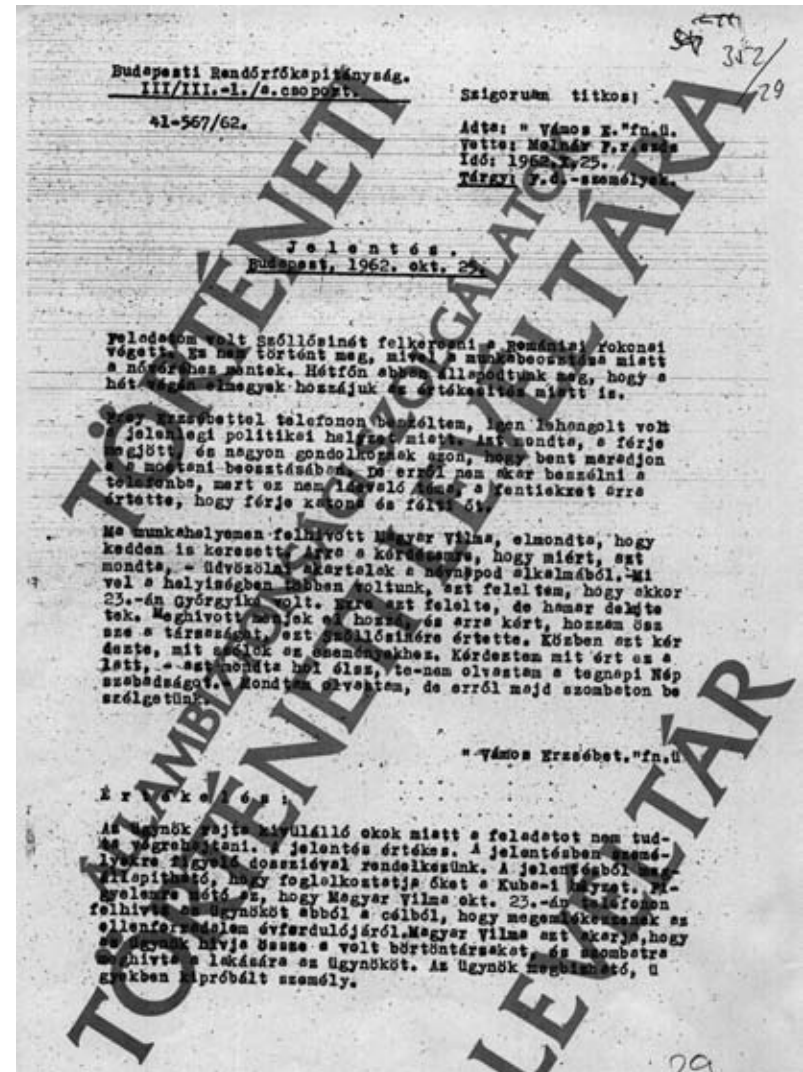
Nemcsak Erzsébettel történt meg

Nem állítható, hogy a fenti történet csak ezzel a szerencsétlen sorsú asszonnyal esett meg. A források szerint másokkal is hasonlóan bántak el. Az állítás bizonyításaként további két esetet ismertetek.

Erzsébetnek találkoznia kellett Iván Kovács volt munkatársával, Judittal. A politikai rendőrség sokat akart tudni róla, legfőképpen azt, volt-e a lány életében valamilyen eset, amin keresztül zsarolhatóvá válhatott volna. Kikkel tartott kapcsolatot, mi volt a véleménye a Kádár-kormányról, volt-e valamilyen politikai tevékenysége. Erzsébet megpróbált Judittal barátnői kapcsolatot fenntartani, találkozókat kezdeményezni, presszóknak randizni. Informálták egymást, illetve Erzsébet kapott információt az emigrációból, hogy például Vízi Zsuzsa²¹⁰ férjhez ment és Bajorországban töltötte a násztűjtát. Az asszony

²⁰⁹ ÁBTL–V–145626/1.49a.

²¹⁰ Vízi Zsuzsa Corvin közli felkelő, november közepén elhagyta az országot.

Vámos Erzsébet jelentése 1962. október 25-én

rendre írta jelentéseit Juditról. Főleg magánéleti eseményekről folyt a szó a két nő között. Az egyik jelentés után derült ki, hogy a volt fogdaügynököt azért figyeltették, mert újból alkalmazni akarták. Ehhez azonban már nem csak Erzsébetet használták fel.

Juditra állítottak egy Velence fedőnevű orvost is, akit azért volt könnyű a lánnyal összeismertetni, mert Velencét is letartóztatták forradalmi tevékenységéért. Feladata azt lett, hogy ismerkedjen meg a lánnyal, barátkozzon vele, udvaroljon neki, jusson el a kapcsolatuk olyan szintre, ami ha kitudódna, kompromittálná Juditot. A terv szerint a bizonyítékot egy megfelelő időpontban készült fénykép segítségével szereznék meg. A politikai rendőrség a lány gyengeségeit kihasználva próbált új ügynököt szervezni magának. Judit egy darabig elfogadta – a jelentés szerint – az alkalmi udvarlást, tetszett neki, hogy egy orvos felfigyelt rá, aki időnként megjelent érte autóval, és elcsevegett vele. Hónapokon keresztül folyt a tervezés, a tartótszít fantáziája vetekedett egy rosszabbfajta kerítőnőével, míg eljutott az ügy odáig, hogy Juditot behívták a politikai rendőrségre, egy elbeszélgetésre. Itt a lány rövidre zárta az ügyet, megkérdezte, hogy mi is tulajdonképpen a célja ennek a találkozónak? Akkor a nyomozók feltették a kérdést, hajlandó-e nekik dolgozni. Igennel válaszolt. A szervezési nyilatkozat aláírására azonban mégsem került sor, mert a politikaiak meg gondolták magukat. Judit mégsem lett volna jó ügynök, túlságosan is jó útra tért, nem tartott már fenn kapcsolatot az '56-sokkal. Azt is elárulta a rendőrségen magáról, hogy nagyon unja Erzsébet folyamatos jelentkezéseit, és csak sajnálatból találkozzat az asszonnyal. Így a közel egy évig tartó puhatólózásnak nem lett kézzel fogható eredménye.

Erzsébet jelentései ezzel megszakadtak, az asszonyról csak azt tudjuk, amit 1992-ben mesélt el élettörténetében.

Erzsébet élettörténete (1992-ben)

A forradalomra így emlékezett vissza

Erzsébet élettörténetének eseményei és az azzal kapcsolatos magyarázatai az 1956-os eseményekig megegyeztek a fentebb leírtakkal. A forradalomtól kezdődően azonban egy új élettörténettel ismerkedhettünk meg.

1992-ben az interjúban azt nyilatkozta, hogy két gyermekét 1956-ban a barátjánőjénél hagyta, miközben ő belekeveredett a forradalmi eseményekbe. „Erzsébet” a Corvin köz 4-ben vöröskeresztes nővérként teljesített szolgálatot,

a házban lakó Török doktorral együtt sebesülteket kötözött. Visszaemlékezett, hogy a ház lakói összeadták a fehér rongyokat meg a kötszereket. Hirtelesen nagy sürgés-forgásba keveredett, sokan megfordultak körülötte, mindenki megpróbált valamiben segíteni.

Iván Kovács Lászlót „csak” mint parancsnokot említette, aki megmentette mások életét. A fegyveresek egy részét igen zűrös, az alvilágból jött embe-rekként mutatta be. „*Utólag mondták, hogy alvilág, csöcselék, hát igen, kijöttek a börtönből, raboltak, fosztogattak. Iván Kovácsot meggyanúsították, hogy ÁVH-s besúgó.*” Maléért sem szerették a corvinisták – fűzte hozzá –, mert a börtönből kijött fosztogatókat akarta rendre kényszeríteni.

Erzsébet részletesebben elmondta Pongrátz Gergely idegösszeomlásának történetét.

„*Pongrátz Gergely is egy ilyen sokkos, mondhatnám depressziós állapotban volt. Szabályszerűen beállították egy labor vízbe, és reszketett és ordított és kiabált. Szóval olyan nagy hatással volt rá. Hát én ezt most nem mondhatom, hogy ott mit műveltek, mit láttak, de ugye az, amit később megtudtunk, ott azért sok minden olyasmi történt, ami nem lett volna szabad, hogy megtörténjen. Még akkor sem, ha azok kommunisták, vagy ÁVH-sok, mert nem volt a tíz napban senkinek sem arra felhatalmazása, hogy emberi életet felett ők ítélkezzenek. Ez sokkal többet ártott a forradalomnak, mint ők gondolják. Sokkal többet ártott, mert ezzel beszennyezték. Hogy ne mondjam, olyan kis satnya ÁVH-s katonák voltak, akikkel én később már össze is futottam, meg megismertem őket a börtönben, mert ők kísérettek bennünket. Mind vidéki kis gyerekek, akiket besoroztak. Hát aztán a szerencsétlenek pont akkor voltak szolgálatban. Az volt talán a bűnük, hogy pont ott voltak a pártházban. Hogy aztán egy-két olyan személyt is elkaptak, akik diszponáltak annak idején, hát ez is, én szerintem nem órájuk tartozott volna.*”

Erzsébet ehhez még azt tette hozzá, hogy mindezen Iván Kovács is felháborodott. Szerinte „*ha nem vettettük volna el ezt a dolgot, mert mindenki ezt mondta, hogy ha nem vettettük volna el ezt a dolgot, ha nem hozzák az oroszokat a nyakunkra, akkor elvesztettük volna ezzel a hozzáállással. Mert most hőst csinálnak abból a falábú Jancsiból, vagy akármelyikből, rendben van, mert a lendület az magával sodorta, de az az agresszivitás!... Én annyit hallgatok, hogy el sem hiszi... Aztán benn a Markóban hallottam sok minden dolgot. De én ezt már utólag nem tudom elhinni, vagy mit hozzászólni. Mert mondtak olyat is, hogy nagyon sok lakásból eltűntek a dolgok... Aztán ugye később sok mindent hallottunk, de, hogy mi az igazság, ezt – azt hiszem –, még a bíróság sem tudja eldönteni, hogy ki mit művelt ottan, mert ezek sötét dolgok voltak.*”

A megtorlásról így mesélt

A forradalom után a corvinisták szétszéledtek, neki Pestlőrincre nem volt tanácsos visszamennie, elköltözött az egyik nővéréhez. Megemlítette, hogy még a forradalom alatt címekeket cseréltek, mint mondta, azért, hogy az események után fel tudják keresni egymást. Erzsébet a címcsereére vezette vissza elfogásukat, a címek alapján tudtak mindenkit megtalálni. Nem fejtette ezt ki részletesebben, csak érzékeltetni akarta, hogy a forradalmárok ismerték egymás lakóhelyét, így a nyomozóknak könnyű dolguk volt. Azt tartóztattak le, akit akartak.

Önmagáról annyit mondott, hogy Iván Kovács édesanyja megkérte őt, menjen be a rendőrségre, mert az anya semmit sem tudott a fiáról. Ennek a kérésnek eleget tett, amikor bement a Markóba érdeklődni Iván Kovács felől. Ott ekkor megnézték a személyi igazolványát és többé nem is adták vissza, mert letartóztatták.

A perrel kapcsolatban sem mesélt semmit, szerinte azt írhattak a kihallgatási jegyzőkönyvekbe, amit akartak. *„Én nem tudom, hogy mit, mert azt nem adták a kezünkbe.”*

A gyermekeire kitérve elmondta még, hogy a karhatalmat nem érdekelte, hogy őt a hároméves kisfia mellől hurcolták el. Miután letartóztatták mindkét gyermekét állami gondozásba vitték Gencsapátiba. *„A kisebbiket ütötték, verték, idegileg tönkretették.”* Erzsébet szerint azért vitték a gyerekeket intézetbe, mert férje mellett, aki újra nősült nem maradhattak, mert az nem akarta őket magához venni.

„Amikor kivégezték Iván Kovácsot, akkor lehívtak, s lelkiileg gyötörték.” Erzsébet 1992-ben nem panaszkodott a börtönről, inkább a vele való megkülönböztetett bánásmódot értékelte. Megtudták – mondta –, hogy vöröskeresztes volt a forradalom alatt, s a börtönben volt egy nagyon rendes orvos, aki rendszeresen felvitette őt takarítani és egyéb kisegítő munkákat végezni. Az orvos íranta való bizalmával magyarázta, hogy őt nem vitték el Kalocsára, a női börtönbe.

Elmesélte, hogy mindenki tudott a két gyermekéről, és 1959-ben megsúgták neki, hogy ő biztosan ki fog szabadulni. Így is lett: *„Kiengedtek, mert két gyermeke volt.”*

A kiszabadulása utáni első útja a temetőbe vezetett, ahol megkereste Iván Kovács sírját. Amikor ment volna ki a temetőből megállították, elvették tőle a személyi igazolványát, és felszólították, hogy többé ne menjen oda. Elmon-

dásából kiderült, hogy ez azért történt, mert ráírta a sírra: *„Holtáig senki nem boldog.”* Amikor ki akarták tiltani a temetőből, akkor azzal tiltakozott, hogy ezt nem tehetik meg vele, mert a Rákoskeresztúri temetőben volt eltemetve a két éves kislánya is.

Kiszabadulása után nem sokkal – éveket soha nem említett – ki akart vándorolni az országból és ezt levélben kérvényezte Kádár Jánostól. Ekkor behívták a rendőrségre és elmagyarázták neki, hogy nyugaton sokkal rosszabb lenne a sorsa. Ott csak cseléd lehetne, nincs értelme elmennie. Ugyanekkor megígérték neki, hogy nem fogják bántani, illetve ha valaha is bántódása lenne, akkor csak szóljon nekik nyugodtan. Erzsébet elmondta, hogy nem ment be hozzájuk, de a rendőrség azonban minden ötödik évben megkereste a munkahelyén, érdeklődtek utána, és ezzel olyan légkört teremtettek körülötte, amelynek eredményeként vagy elbocsátották, vagy ő hagyta ott az állását.

Kiszabadulását így értékelte: *„Gyerekek miatt kaptam meg. Hogy valamire jó volt vagy nem, azt nem lehet megmondani. Nekünk nem volt semmire sem jó. A gyerekeim nem úgy éltek, mint ahogyan kellene. Se lehetőségeink nincsenek, megmondom őszintén, mert tényleg úgy vagyunk, hogy se rokonok, senkink sincs, nekünk nincsen protekció, mindent csak úgy a magunk erejéből tudunk csak elérni, ha egyáltalán el tudunk érni. 72 éves vagyok, de szívesen kimennék Jugoszláviába. Komolyan mondom.”*

Nagyobbik gyermeke elektroműszerész lett és külföldön él. Erzsébet állítása szerint földönfutó lett. Majd hozzátette, a fia reptéren helyezkedett el és ha meglát egy magyar repülőgépet, akkor még a mai napig is sír. Erzsébet többször kapott kiutazási engedélyt hozzájuk, és volt, hogy több mint egy évig kinn élhetett fia családjával.

Kisebbik fia szintén elektroműszerésznek tanult, de nem fejezte be tanulmányait. Az édesanya szerint ennek az oka a horgászat volt, mert inkább halat fogni járt a gyerek, mint iskolába. Így összeszedett 40 nap hiányzást, aminek következtében felbontották vele a szerződését. Ezután több helyen is dolgozott, de olyan, mint a „mai gyerekek”. *„Csinálhatok bármit, egy idő után rájön, hogy neki ez nem felel meg.”*

A rendszerváltás után a börtönéveiért járó kárpótlást nem vette fel, *„mit kérjek ettől az összetört országtól?”* – tette fel a kérdést. – *„Az én korosztályom mosolytalan korosztály.”*

Erzsébet 1989-ben levelet írt Vásárhelyi Miklósnak, a TIB akkori elnökének, hogy vizsgálja ki Iván Kovács László '56-os forradalomban játszott sze-

repét. A levelet Pongrátz Gergely könyvének megjelenése motiválta, mert abban Iván Kovács László mint áruló jelent meg; Erzsébet Iván Kovács nevének tisztára mosása miatt fogott tollat.

Megjegyzések az élettörténethez

Erzsébet 1992-ben elmondott élettörténete önmagában véve nagyon inkoherens, amiben az én-konstrukció magvát nehezen lehet felfedezni. Hiányoztak azok a láncszemek, amelyek ahhoz kellettek volna, hogy a hallgató megértse, mit gondol Erzsébet arról, hogy mikor és miért így történtek vele az események.

A kihallgatási jegyzőkönyvek, az önvallomások és az ügynökjelentések nélkül itt akár meg is állhatnánk, és csak annyit lehetne elmondani, hogy valami baj történt az interjúalánnyal, valami traumatizálta életét és emiatt nem tártá fel identitását. A tanácsalanságot fokozhatná az az állítása, miszerint nincsenek rokonai, nincsen senkije, csak magára számíthat; ezzel azt is kifejezhette: *„nem érdemes utánam érdeklődni, úgyszincs kitől”*.

A források ismeretében azonban más a helyzet. Érthetővé vált, hogy Erzsébet – anyai ösztönét és érzelmeit – ügynök lett és nem akart Iván Kovácsra visszaemlékezni. Valószínűleg ezért nem tett említést arról sem, hogy a forradalom alatt a konyhán teljesített szolgálatot, hiszen ott ismerkedett meg a férfival, ott találkoztak rendszeresen. Vagy azt sem mondhatta el, hogy önszántából illetve a férfi iránt érzett szerelme miatt sétált be a börtönbe.

Megfigyelhető, hogy az elhallgatások és múltjának átírása többnyire következetesen történt. A letartóztatásukról elmondott 1992-es változatot Erzsébet azzal készítette elő, hogy elmondta: még a harcok alatt címet cseréltek egymással, de nemcsak ő és Iván Kovács, hanem mindenki mindenkivel. Ehhez jól illeszkedett egy másik részlet: a címcsere alapján már könnyű volt őket megtalálni. A címek cseréje féligazság volt. Mint ahogyan az is, amit Iván Kovács édesanyjának arról a kéréséről mesélt, hogy nézzen utána, vajon hol lehet a fia. A források szerint Erzsébet valóban járt az édesanyjánál, és együtt gondolkodhattak azon, mit lehetne tenni.

Amit Erzsébet a forradalommal és annak szereplőivel kapcsolatban kifejtett, azok alapján feltehetjük a kérdést: ha ilyen lesújtó véleménnyel volt a fegyveresekről annak idején, akkor miért maradt velük, miért „kötözte” sebeiket? Erzsébet az alvilágról beszélt, sötét ügyeket emlegetett azzal a megjegyzéssel,

hogy ez Iván Kovácsnak sem tetszett. Ám azt is minduntalan jelezte, hogy ezekről inkább már a forradalom után hallott, azokat mások mondták neki, s ehhez ő tulajdonképpen semmit sem tud hozzátenni.

A „forradalom után” a börtönt jelentette, a „mások” pedig feltételezhetően a kihallgató tisztak voltak. Annyiszor elmondhatták neki, hogy a felkelők nem mások, mint fosztogatók és csőcselék, és ezt – legalábbis, amikor már aláírta a beszervezési nyilatkozatát – el is hihette. A forradalmárok legfőbb bűnűl a Köztársaság téri lincselést hozta fel, ebben a kérdésben is az akkori karhatalom álláspontját mondva vissza, amely szerint a párházat védő államvédelmiségek ártatlan vidéki legények voltak. Ez az álláspont persze még ma is vitatott, és ezzel nem is lenne semmi baj, ha Erzsébet nem tenne úgy, mintha nem ismerné a forradalom többi részletét vagy szereplőit. Megint csak az általa megélt valóság felét mesélte el, a másik feléről pedig hallgatott.

Az interjú szerint gyermekei állami gondozásba kerültek, ám ezzel szemben a kihallgatási jegyzőkönyvben az állt, hogy a hatóság a gyerekeket az édesapánál helyezte el.²¹¹ Ugyanezt a variációt ismerte Judit is, aki szerint Erzsébet gyermekeit az édesapa és annak új társa nevelte. Érthető, hogy Erzsébet nem kívánta a családi problémákat másokkal megosztani, ezért is találhatta ki az állami gondozás változatát, amihez még azt is hozzátette, hogy ott ütötték-verték a kisebbik fiát. Erre azonban nincs bizonyíték. Nem zárható ki, hogy ezzel a fordulattal akarta igazolni önmaga és mások előtt korai szabadlára helyezésének szükségességét. Mert ha a gyerekek nagyon szenvedtek, míg az édesanyjuk a börtönben volt, akkor nincs olyan ember, aki bűnnek tartaná, hogy az anya mindent elkövetett mihamarabbi kiszabadulásáért. Ezzel a konstrukcióval megint az a baj, hogy Erzsébet csak a felét mondta el a történeteknek, a másik fele pusztán elképzelés, arra keresve érveket, hogy miért kellett kitalálnia az állami gondozást.

Az interjúban önmaga számára tette fel a kérdést, hogy jó volt-e, hogy korábban kiszabadult, legalább a gyerekei szempontjából? Ezzel lényegében azt kérdezte, megérte-e ügynöknek lenni, és ezen az áron hamarabb szabadulni? A kérdésre maga adta meg a nemleges választ. Gyermekei, noha azok átlagos életet élő emberek, az ő szemében kudarcra ítélték, szerencsétlenek. Ez a pesszimista vélemény csak akkor értelmezhető, ha tudjuk, mindezért ő évtizedeken keresztül hatalmas árat fizetett, a hálózat foglyaként vergődött,

²¹¹ TH-V-145626/1. 220.o.

mert azzal kellett együttműködni, akik megfosztották attól, aki nagyon sokat jelentett számára. Arra nézve nincs semmiféle bizonyítékunk, hogy Erzsébet azonosult volna szerepével vagy sem, de az ő esetében inkább az utóbbiról lehetett szó. Különbben miért írt volna 1989-ben levelet Iván Kovács László érdekében állást foglalva a volt forradalmár mellett?

Erzsébet magántörténetéből számtalan további következtetést lehetne levonni, ám most csak egyet emelek ki. Életútja arról a törésponttól szólt, aminek következtében a politikai rendőrség foglya lett. A börtönben meghalni kész asszonyból ügynök lett, ezt nem önként, hanem zsarolás hatására tette. Kivégezték azt az embert, aki érzelmileg fontos volt számára, kihasználták anyaságából fakadó kiszolgáltatottságát, kitapintották emberi gyengeségeit, kiszolgáltatták félelmeinek, miközben egérutat mutattak neki.²¹² Erzsébet megtört. De vajon melyik anya tudott volna kitartani a tiszta út mellett, ha közben gyermekeivel zsarolják? Akkor még nem sejthette, hogy mit írt alá. A hálózat átalakította életét, és így már szó sem lehetett arról, amit a börtönben gondolt, amit ott mondott első indulatában: „*Ha kiszabadul, forradalmárnak neveli gyermekeit*”.

Szabadulása után nemcsak hős nem lehetett, hanem hétről-hétről azzal kellett szembesülnie, hogy szerelmének családjáról illetve elvbarátairól kellett jelentéseket írnia. Ezt a kettősséget oldotta fel a szociálpszichológiában jól ismert hasítás technikájával. Ez annyit jelent, hogy az egyén énképe töredezett, nincs egy egységes keret, amelyben elhelyezhetné önmagát.²¹³ Az ilyen sze-

²¹² A hálózat módszerével kapcsolatban lásd LAKATOS-MULIK László, *Az állambiztonsági munkában felhasználható operatív erők, eszközök és alkalmazott módszerek, a hálózat szervezése. Jegyzet a BM Tartalékoszt-képző Iskola hallgatói részére*, BM Könyvkiadó, Budapest, 1988, ÁBTL ÁB anyag, 848, 1988, RAINER M. János, *A hálózati embertörédekek i. m.*, RAINER M. János, *Az ötvenhatos és az állambiztonság i. m.*

²¹³ A szociálpszichológiában évtizedek óta folyik a holocaust-trauma „megbetegítő” hatásával kapcsolatos vizsgálat, amelyek többek között támaszkodnak KLEIN, Melanie Love, *Guilt and Reparation*, (Dell Publishing Co., New York, 1977) hasítás-elméletére. A hazai szociálpszichológiában például ERŐS Ferenc-EHMANN Bea (*Az identitásfejlődés tükröződése az önéletrajzi elbeszélésekben – gondolatok egy másik generációs interjú kapcsán = Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előtéletről*, Scientia Humana, Budapest, 1996, 96–114, 105.) kutatásai értelmező keretként használták ezt az elméletet. Továbbá erre a jelenségre utal Kenedi János barátja és egyben besúgója, Tar Sándor is: „Sok mindent lehetne még erről a borzalomról mesélni, ami miatt alkoholista lettem, szétesett a világom önmagamban, és nem tudom, mi lesz.” Erre az önmarcangoló állapotra írta válaszképpen Kenedi Tarnak, hogy „Az áldozat Te vagy, Sanyi.” KENEDI János, *K. belügyi ... i. m.*,

mély az élet eseményeit csak részleteiben észleli, a részletek közötti összhangot nem keresi, mesterségesen hárítja is ennek megtalálását. Nem található meg az élettörténetben tettének önigazolási szándéka, így nem ad lehetőséget önmagának a megbocsátásra. Ha erre némi kísérletet tett volna, akkor nagyobbik fia külföldre való áttelepülését sikerként, illetve kisebbik fiának botladozását egyszerű útkeresésként is felfoghatta volna. Nem ezt tette, mert nem akarta áltatni magát azzal, hogy legalább gyermekei boldogulását elő tudta segíteni. Velük kapcsolatban inkább lesújtó véleményt mondott, önmagának okozva ezzel fájdalmat. Minden jel arra mutat, hogy Erzsébet önmagának nem tudott megbocsájtani.

A hasítást a traumát átélt személy egészen addig tartja fenn, amíg nem tud szembenézni a vele történt eseményekkel. Ha azonban nincs olyan élettörténet az egyén birtokában, amelyben ki tudná mondani, hogy miért került ő valójában ebbe a helyzetbe, akkor vajon hogyan juthatna el önmaga elfogadásához.

195–203. Vagy hasonló jelenségként írta le RAINER M. János is „Egri” ügynök állapotát, amikor azt identitáskrízissel jellemezte. (*Az ötvenhatos és az állambiztonság, i. m.*)

VIII. ÖSSZEGZÉS

A kötet célja az volt, hogy bemutassa és értelmezze az 1956-os forradalom és a szabadságharc női résztvevőinek emlékezetét és élettörténetét. A forradalom napjaira emlékezve feltűnően hasonló élmények elevenedtek meg. Négy témát majdnem mindenki érintett:

1. a forradalom első napját;
2. a forradalom nyomán kialakult szolidaritást;
3. az emberek erkölcsi tisztaságát és
4. a forradalom bukásának napját, november 4-ét.

Az élmények hangnemét pátosz jellemezte, felidézve ezzel a korabeli újságcikkek stílusát. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a forradalom élményvilága a kollektív tudatban a rádió és a napi sajtó segítségével is rögzült. A megkérdezettek többsége nem az eseményekről, hanem az eseményekkel kapcsolatos érzelmeikről számoltak be. Ma már nem lehet eldönteni, hogy az emlékek milyen arányban tartalmaznak igaz vagy fiktív elemeket, de az bizonyos, hogy a résztvevők többsége olyan eseménynek tüntette fel 1956-ot, amely méltó az utókor megbecsülésére.

A forradalom bukása után, 1956. december 4-én és 5-én nőtüntetés zajlott Budapesten, amelynek részleteiről igen keveset tudunk. A tüntetésben résztvevő adatközlők hangsúlyozták az esemény szimbolikus jelentőségét, azt, hogy Budapest utcáin ezekben a napokban nők ezrei nyíltan a forradalom mellé álltak. A visszaemlékezések szerint a magyar történelemnek ezekben a tragikus óráiban a nők az utcára vonultak, mert emlékezni és emlékeztetni akartak a forradalom áldozataira. A nőtüntetés azok közé az események közé tartozott, amikor a nők megmutatták, hogy ugyanúgy gondolkodtak és éreztek a forradalommal kapcsolatban, mint a férfiak. A nők ideje több szempontból is a bukás után jött el, és ennek egyik jele volt tömeges felvonulásuk december

4-én és 5-én. Az elbeszélések szerint a tüntetés azt az üzenet hordozta – ellentétben a Kádár-kormány hivatalos retorikájával –, hogy a harcban elesettek nem ellenforradalmárok, hanem hősök, akik érdemesek a végtisztességre.

A megkérdezettek élettörténeteiből kiderült, hogy a II. világháború szétzilálta családjaikat, emberileg és anyagilag egyaránt. Többségük a Rákosi-diktatúrában élte meg a fiatalságát, és a törvénytelenégekről személyesen vagy hozzátartozókon keresztül közvetlen tapasztalatot szerzett. Mégsem állítható, hogy ezek miatt tudatosan kerültek volna a forradalomba. Általános volt, hogy a fiatal lányok vagy az eseményekkel sodródva, vagy vőlegényük, férjük kíséretében kapcsolódtak a történetekbe. A forradalomban való részvételüket tekintve a megkérdezettek többsége hagyományos női szerepeket vállalt, mint amilyen a konyhai szolgálat vagy a sebesültek ellátása. Néhányan azonban férfi szerepbe bújva a fegyveres harcokban vettek részt.²¹⁴

A forradalom bukása után annál súlyosabb megtorlásban részesültek a lányok, minél „férfiasabb” szerepet lehetett rájuk bizonyítani. Budapesten például a megtorlás után 54 nagyobb per zajlott. Ezekben összesen 458 főt állítottak bíróság elé, akik között mindössze 20 nő szerepelt. A húsz nő közül első fokon hatot halálra ítélték, amelyből négyet a másodfokú bíróság jóváhagyása után, végre is hajtottak.²¹⁵ A számok önmagukért beszélnek. Látni lehet, hogy a forradalomban a nők inkább a hagyományos szerepekben voltak jelen, de azt is, hogy ha fegyveres felkelőként tartóztatták le őket, akkor ugyanolyan ítéletben részesültek, mint férfi társaik. Ezek az adatok is abba az irányba mutatnak, hogy a nők ideje nem a harcokban, hanem a megtorlás után, a családok és férfiak talpraállításában érkezett el.

A bebörtönzött nők történeteik közül kiemelkedtek azok, amelyek arról szóltak, hogy mi segítette őket a borzalmak elviselésében. Fontos szerepet kapott a megaláztatás okozta sebek gyógyulásában egy másik embertől érkező gesztus, mint például a fegyőr félrenézése, ha nem akart észrevenni valamit, vagy egy-egy részvétről áruklodó mondata, esetenként a rab zsebébe csúsztatott cigaretta, valamint a szomszédnak juttatott pohár víz, ami akkor és ott többet jelentett, mint amit valaha is el tudunk képzelni a szabad életben. Ám ennek az ellenkezője is igaz volt. A fegyőr durvasága, ellenséges megjegyzése,

²¹⁴ A témáról részletesebben foglalkozik Tóth Eszter Zsófia megjelenő tanulmánya. („*Mosolyogtak ránk és számba adták a jelszavakat*” – *Nők 1956-ban (A kézirat megjelenés alatt.)*)

²¹⁵ Az adatokat az *1956. Kézikönyve*, III, i. m., *Megtorlás* című fejezetéből állítottam össze.

a cigaretta, vagy a pohár víz megvonása olyan mély nyomokat hagyott a le-
tartóztatásban, amire a mai napig is tisztán emlékeznek. A pozitív gesztusok
természetesen nem változtattak jelentősen a foglyok fizikai helyzetén, de a
túlélés lelki erőforrásait tekintve óriási szerepet játszottak. Egy-egy börtön-
be érkező csomag az otthon illatával az adott pillanatban semlegesíthetett
minden megaláztatást és szenvedést. A csomag azt jelentette, hogy van egy
hely, ahol számon tartják, ahol ő a legfontosabb.

A megtorlás utáni időszakot a forradalomban részt vevő nők társadalmi
integrálódása követte. A visszailleszkedés három módozatáról számoltak be az
interjúalanyok: voltak a sikereesebbek, a lecsúszottak és a kiközösítettek. Annál
nagyobb esélye volt valakinek sikeresen visszatérni a hétköznapi életbe, minél
erősebb családi-baráti kapcsolatrendszer vette körül. Ez fordítva is igaznak
bizonyult. Minél elszigeteltebb volt valaki a társadalomban, annál kevésbé ta-
lálta meg később is a helyét.

A volt 56-osokkal szembeni szolidaritásban a család elsődleges szerepet ját-
szott. A család abban segített, amiben csak tudott; egzisztenciális és lelki tá-
mogatót nyújthatott az elítélteknek. Annak volt esélye a sikeres visszajutásra, akit
a legnehezebb időszakon családtagjai átsegítettek. Ebbe a körbe tartoznak a
„feleségek történetei” is. Ezek az élettörténetek mutatták meg azt a szerepet,
ami a nőkre a forradalom bukása után leginkább várt. Az élet folytathatósága
sok esetben rajtuk múlt. Számukra nem volt kérdéses, hogyan kell a hétköz-
napokat folytatni, mert a börtönbe került férjet látogatni kellett, az otthon
maradt gyerekeket el kellett látni, az idősebb szülőkről gondoskodni kellett.
A forradalmárfeleségek történetei hétköznapi hősökön szóltak, akik nélkül
a férfiak nem tudták volna ott folytatni az életüket, ahol a forradalom megsza-
kította azt. A *Feleségek történetei* feltárták azt a szerepet, ami a forradalom által
érintett nők többségére várt 1956 után. A történetekben az áldozatvállalást
természetesnek tartották, ezért utólag már nem annyira a panasz, mint in-
kább az erőfeszítés eredményessége miatti büszkeség fogalmazódott meg
bennük. A történetek az eltelt idő távlatából eufórikusak, kitapintható a napi
helytállás kínja, az a sok erőfeszítés, amit családjaikért – és főként férjeikért
– tettek.

Végül voltak a megtorlásnak olyan női áldozatai is, akik látszólag ugyan
visszailleszkedtek a társadalomba, de a valóságban sohasem; maradandó lelki
sérülést szenvedtek a megtorlás alatt.

IX. FÜGGELÉK

Az elemzésben eddig fel nem használt visszaemlékezések által az '56-os női
emlékezet átélhetőbbé válik, a forradalom atmoszférája jobban érzékelhető
a személyes vallomások közvetlen olvasásakor.

Asszonytüntetés, 1956. december 4. (I.)

Akkoriban már megindult a munka. A tömegközlekedés még nem működött
mindenütt, hát gyalogoltunk. Aki a városban dolgozott, és félt a sötétben ha-
zamenni, az megszervezte a kíséretét. Így történt nálunk is. Az udvarunkból
egy fiatal leány a Régiposta utcában dolgozott, és Angyalföldig hosszú volt az
út. Ezért valamelyikünk elment érte. Ez akkor teljesen természetes volt.

December első napjaiban az öcsém feljött hozzánk, hogy hírt hozzon szü-
leinkről és hírt vigyen rólunk a meggyötört városból. Személyesen akarta
láttni, hogy mit műveltek Budapesttel. Ezért már kora délelőtt elindultunk
itthonról, Nagykörút–Corvin köz–Üllői út volt a tervezett „szemle” útvo-
nala, majd be a Belvárosba a Régiposta utcába a szomszéd leányért.

Sokan voltak az utcákon, hisz' mindenki gyalogolt. Csend volt, mégis va-
lami furcsa érzésünk támadt, egy idő után elmondtuk egymásnak, mert nem
értettük. Semmi kézzelfogható okunk nem volt rá, ezért a látványnak tulaj-
donítottuk, a szétlőtt épületekre, az emberek arcán tükröződő érzelmekre
fogtuk.

A Régiposta utcából már hármásban indultunk hazafelé. Csak a Harmin-
cad utcáig jutottunk. Nagy tömeg – főleg nők – állta utunkat és egy ruszki
harcocsi az angol követség előtt. A tank nem jött be az utcába, de az embe-
reket beszorította és nem engedte ki. Az ágyúcsövét teljesen leengedte és „ka-
szált”. Azóta tudom, hogy ez az állás fejmagasságot jelent, mert amikor felénk

közeledett, leguggoltunk, majd újra felegyenesedtünk. Közben kiabáltuk, hogy „ruszlik haza!” Mi hárman is, mert akkor már nem tudtunk, de nem is akartunk elmenni. A követség ablakából filmeztek. Majd valaki kiadta a jelszót: menjünk az amerikai követség elé, mert ott van Krishna Menon, aki – ha jól emlékszem – ekkor India ENSZ képviselője volt. Elindultunk a Szabadság tér felé. Útközben sokan csatlakoztak hozzánk, az emberek akkor jöttek ki a munkahelyekről, mi pedig azt kiabáltuk, hogy „aki magyar, velünk tart!” Közben azt is megtudtuk, hogy az asszonyok a Hősök terére szerveztek tiltakozó gyűlést az akkor már tömeges letartóztatások ellen. Onnan vonultak az angol követség elé, hogy elmondják, mi történik az országban, de nem jártak sikerrel. Az öcsémrel egymásra néztünk, és most már tudtuk, mi volt az a furcsa vibráló, nyugtalan érzés, ami napközben kerített hatalmába. Mire a Szabadság térre értünk, megtelt velünk a tér. A véletlen úgy hozta, hogy mi hárman összekapaszkodva az amerikai követséggel szemben a park szélére kerültünk, csak az úttest választott el, amelyet szabadon hagytunk. A tank végig követett minket, és most az úttesten járt föl-alá. Néhányan odamentek a követséghez – nem engedték be őket –, majd közölték velünk, hogy Krishna Menon a margitszigeti Nagyszállóban van, de telefonálnak neki és idejön. Addig türelmet és nyugalmat kérnek.

Elkezdünk énekelni. *Himnusz, Szózat, Boldogasszony Anyánk* és – Istenem! – annyi év után a *Hiszek egy...!* Énekeltük újra és újra, mert nem tudtunk betelni a hangunkkal, hogy ezeket énekelhetjük. Közben a harckocsi tovább járt föl-alá, jól felpörgetve túráztatta a motort, hogy elnyomja a hangunkat. Egyszer csak kivált a tömegből egy villamoskalauz, a vállán még ott volt a kalauztáska és felénk fordulva azt mondta: amíg mi énekelünk, nem fog a ruszki tank dübörögni. És elindult az úttest felé, majd középre érve fejét a karjára hajtva keresztbe hasra feküdt. És jött a tank... a tömeg énekelt elszoruló torokkal, elakadt lélegzettel, mert a tank egyre közeledett. Valami olyan leírhatatlan érzés volt így, kimeredt szemmel reszketve énekelni, amit soha nem tudtam elfelejteni és még most is, annyi év után a sírás fojtogat, amikor erre gondolok. Könnyekkel küszködve énekelt nem tudom hány ezer ember! A tank egyre közeledett, végül úgy egy-két méterre a fekvő alaktól hintázva megállt. Mindent pontosan láttam az első sorból. Az amerikaiak filmeztek...

Amikor Krishna Menon megérkezett, a tömeg meglődött, minket is ki-sodortak az úttestre, engem felnyomtak az autója szélvédőjére. Végül előkerültek a tüntetés szervezői, és Krishna Menon kiszállt a kocsijából. Tolmács

segítségével próbált lecsillapítani minket. Mindent megígért, aztán bementek a követségre tárgyalni.

Mi hárman akkor úgy döntöttünk, hogy hazamegyünk, mert már majdnem egészen besötétedett, és Angyal föld meg nagyon messze volt.

Azóta már azt is tudjuk, mennyit értek az ígéretek és hogy adtak el – ki tudja, hányadszor – megint minket

Rétháti Kövér Ilona visszaemlékezése, 2001.

Asszonytüntetés, 1956. december 4. (II)

Már túl voltunk az első sokkon, s mint katasztrófák idején mindig, az asszonyok tértek először magukhoz. Nekik tenni kellett a dolgukat, a családnak enni kellett, hisz az élet ment tovább. Az én fiam első elemibe járt és egy szelíd, kedves, volt apáca, Irén néni tanította a gyerekeket hittanra – titokban. 1956. december 4-én a reggeli órákban csengettek: Irén néni állt az ajtóban, talpig feketében, kezében egy csokor fázósan hervadó fehér krizantém. Vajon mi történhetett? – gondoltam, mert hogy valami történt, azt éreztem. – „Dicsértessék – köszöntem –, tessék beljebb jönni...” – Suttogóra fogta a szót: – Nincs sok időm, meg több helyre kell mennem, de tudja ma december 4-e van, egy hónapja, hogy ismét levették a magyar szabadságot és többen úgy gondoltuk, hogy tartozunk annyival elesett hőseinknek, hogy ezt a napot kegyelettel tesszük emlékezetessé. – Mikor már bent voltunk a lakásban, én kérdőn néztem Irén néni-re, aki így folytatta: – Szerte a városban terjed a hír – gondoskodtunk róla, hogy terjedjen –, hogy az asszonyok öltözzenek feketébe, egy szál fehér virággal menjenek a Hősök terére az Ismeretlen Katona síremlékéhez, ahol ezzel a szál virággal emlékeznek halottaikra. – Természetesen – szóltam. Itt álljunk meg egy pillanatra, mert el kell mondanom, hogy ezekben a félelmetesen csodálatos napokban az emberekből eltűnt a félelem. Évek óta annyit féltünk, hogy a szabadság reménye „megállj”-t parancsolt eszünknek. Csak a „Szabadság” eszménye élt bennünk. Mindez távol állt a felelőtlen könnyelműségtől, mert a „hit” fűtötte át minden gondolatunkat.

Azonnal talpig feketébe öltöztem, a ház kertjében még árválkodott egy csokorra való fehér virág. Azt leszedtem: – Most el kell mennem – mondtam családomnak, akik kissé döbbenten nézték készülődésemet –, sietek haza... – No de hova mész? – kérdezték. – Hát a Hősök terére, ahogy Irén néni mondta. Emlékezni a hősi halottakra.

Már kinn voltunk a lakásból. Az utcán minden ismerősnek mondtuk, hova megyünk, ők tovább adták a hírt, s mire elértünk az Andrássy út elejére (akkor Sztálin út volt), már sok fekete ruhás, fehér virágos asszony ment le a földalattihoz, hogy a Hősök terére siessen. A téren már minden irányban nagy volt a tömeg; úgy 11 óra felé járhatott, hallottuk a *Himnusz* és a *Szózat* hangjait. Majd néhány fiatal lány elirányított bennünket a Műcsarnok felé. A Műcsarnok előtt akkor néhány fiatal katona áll – a frissen kialakított „demokratikus” hadsereg tisztjei –, akik megállítottak és azt kérdezték, hova megyünk? (Persze ők tudták, csak meg akarták akadályozni.) Közben már oldódott bennem a helyzet szokatlansága miatt eluralkodó szorongás és láttam, hogy a Műjégpálya bejáratánál van a sor vége, ott nyolcas sorokban állnak az asszonyok, tovább mennek a tér felé, és ott, ahol a Városligeti-tó hídja felvezet a térre, két félkör között vonult át a menet. Mi útközben énekeltük a *Himnusz*t, a *Szózat*ot, a *Boldogasszony Anyánkat* és a *székely himnusz*t. Ez a kép lassan állt össze, mert mint mondtam, a katonák megállítottak bennünket, és igyekeztek lebeszélni arról, hogy mi is beálljunk a sorba. Tőlem azt kérdezték, hogy van-e családod? – Van – válaszoltam. – Akkor miért nem gondol rájuk – kérdezték –, mert a felelőtlen tömeg mindenre képes, és ki tudja, mi lesz magukkal. – Mi éppen azért álltunk be a sorba – mondtam –, mert van családunk, és azokra, azok jövőjére gondolunk. A katonák látták, hogy reménytelen a helyzetük, mert közben a hátuk mögött egyre több asszony ment tovább. Végre mi is beálltunk a sorba, kiértünk a térre, s akkor már láttuk, hogy az Ismeretlen Katona kőtömbjére varázsos kezek egy óriási fenyőágkoporsót készítettek, és mindenki abba dobta bele a virágját. Alighogy túljutottunk a tér „bejáratán”, döbbenet láttuk, hogy tankok – úgy emlékszem négy vagy öt – álltak a királyok szobrai előtt. A tankok nyitva voltak, és közvetlenül előttük, a Szépművészeti Múzeum előtti oldalon a nyitott tankból egy idősebb katona: „Gyevuska, davaj doma. davaj doma” kiáltással próbált hazaküldeni. Hogy orosz volt, az biztos. Talán eszébe jutott a családja, és tudta, hogy ha „valami történik”, akkor neki lőni kell! Barátságosan visszaintettem a virággal. Figyelmünket egy újabb szokatlan kép vonta el. A Szépművészeti Múzeum előtt hirtelen megállt két nagy fekete autó, amelyekből hihetetlen gyorsasággal láthatóan megdőbent, sápadt férfiak szálltak ki. Mint amikor filmen kimerevítenek egy képkockát, úgy bámultak a férfiak (mint később megtudtuk, Krisna Menon volt egy ENSZ delegációval). A kép, azt hiszem, egy életre bennünk maradt. Gondoljátok csak meg: a világ legnagyobb hadserege lever

egy forradalmat egy kis országban, és annak következményeképp drákói szigorral igyekeznek „rendet csinálni”, és azt fönntartani. Mire több ezer asszony, mit sem törődve a hatalommal, megadja a tiszteletet hősi halottainak, pontosan egy hónappal a forradalom leverése után, tettével nem kevés politikai élt sugallva. A tér sarkán levő Jugoszláv Nagykövetség minden ablakában fürtökben lógtak a nyugati tévék, BBC, NBC, talán még a CNN emberei is megörökítették ezt a fenséges jelenetet, a magyar nők mindent megvető bátorságát, akik mit sem törődve az elnyomással, kiálltak hitük és meggyőződésük mellett.

Hirtelen zsvaj hallatszott a Dózsa György tér irányából. Mindenki arra fordult, és láttuk, hogy egy óriási csapat asszony, munkásruhában, malterosan, kalapáccsal, lapáttal a vállukon, talicskát tolvá maga előtt, vidáman integetve megérkezik a térre. – Nézzétek csak. Megjitterek a csepeli grófnők – ugyanis az új kormány azt terjesztette, hogy az „ellenforradalmat” a nyugatra menekült és itthoni arisztokrácia szervezte meg. A kép a téren uralkodó drámai hangulatot jótékonyan oldotta fel. Mi akkor értünk a fenyőágakból készült koporsóhoz, közben szünet nélkül énekeltünk – valószínűleg önkéntelenül a feszültséget oldottuk fel vele. Ezután újabb fiatal lányok (rendező)k mutatták meg az elvonulóknak, hogy a Szépművészeti Múzeum oldalánál, a Pálmaház felé vonuljunk el. El is indultunk, s akkor váratlanul eldőrdült egy géppuskasorozat. A tér megdermedt! Még elfelejttem mondani, hogy a férfiak tömött sorokban álltak a járdákon, mert nekik szigorúan tilos volt a mi sorainkba vegyülni. Ez ösztönös védekezésünk volt, hisz így nem mondhatták, hogy gyilkos ellenforradalmárokat keresnek, adott esetben azokra lőnek. A Lendvay utca táján már összevegyültek nők, férfiak, katonák, és amint később mesélték, olyan asszonyok, akik lyukas zászlókkal vonultak. És egy orosz kiskatona állítólag megfogta az egyik zászlót, hogy miért, azt nem tudtuk, de a lány, akinél a zászló volt, megijedt. És a zászlóval leütötte az orosz, aki erre a földre lőtt a géppisztollyal. Hogy ebből mi igaz, és mi nem, azt nem tudom, de a géppuskasorozatot még ma is hallom. Ebben a pillanatban tudatosodott bennünk, hogy valóban nem tudni, hogy még mi történhet.

Az időközben kapott eligazítás szerint újra gyülekeztünk volna a Belvárosban, a Petőfi-szobornál, ahol október 23-án olyan feledhetetlenül szavaltuk Sinkovits Imrével a „Talpra magyar”-t. A Rudas László utcán keresztül eljutottunk a Nyugatiig, majd onnan a Vörösmarty térre. Mire beértünk a Váci utcába, már fantasztikus rémhírek kavargtak, hogy gépfegyverrel lövik az

asszonyokat, hogy sok a halott stb. Mivel rajtunk látszott, hogy talpig gyászban, gyertyával a kezünkben – mert időközben jótékony kezek még a téren gyertyákat osztogattak, amiket meggyújtottunk és a pislogó gyertyák csak fokozták az események drámai mivoltát –, szóval mi a hírek hallatán megakartuk nyugtatni az embereket, hogy éppen a térről jövünk, és nincsenek halottak, minden rendben történt; no, ez veszedelmes lépés volt, mert pillanatok alatt újságírók, riporterek, fotósok hada vett körül bennünket, és egymást túlkiabálva kérdeztek. Félelmetes volt.

Fábián Jánosné visszemlékezése, 2001.

Egy nagymama visszaemlékezése a forradalom napjaira

Gabriellám!

Múltkor kértél, hogy beszéljek 1956-ról személyes élményeim alapján. Nem könnyű! Az életét meghatározó élményeit az ember a szívében őrzi. Legnagyobb érzéseinkre – hazaszeretet, szerelem – nincsenek szavaink, vagy kimondva veszítenek fényükből.

Most mégis megpróbálok emlékfoszlányaimat leírni, úgy, ahogy előjönnek.

1956. október 22.

Harmadéves műegyetemi hallgató vagyok nappali tagozaton. Nem voltam DISZ tag (Demokratikus Ifjúsági Szövetség), így fogalmam sincs az ott folyó politizálásról.

Reggel belépve a Ka 26-os előadóterembe a szokásos vidám nyüzsgés mellett valami szokatlan feszültséget, izgalmat éreztem. Végül megtudtam, hogy a szegedi bölcsészek egy felhívást intéztek a műegyetemistákhoz, hogy követeljük a kötelező orosznyelv-oktatás eltörlését és szűnjön meg a DISZ, helyette legyen – úgy mint régen – MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége).

Délután az aulában egyetemi nagygyűlésen tárgyaltuk meg a dolgot. Az aula, a karzat és a környező folyosók zsúfolásig megteltek egyetemi hallgatókkal. Addigra már az esti-levelező hallgatók is befutottak.

Az első szónok rosszul indított, mert azzal kezdte, hogy „elindult a második szegedi gondolat”. Rögtön lehurrogták, mert az akkori történelemoktatás szerint rossz kicsengése volt az első szegedi gondolatnak.

Másodjára egyszerűen ismertette a szegedi bölcsészek felhívását.

Több ezer hallgató hangos felkiáltással a MEFESZ mellett szavazott. Ellenszavazat három volt. Az egyik B. E. építészhallgató lány volt, egy 1919-es „történelmi nagyság” unokája. A nagypapa nevét számos üzem, közintézmény viselte. Előzőleg a Szovjetunióban éltek, ott édesapja a sztálini tisztogatások áldozata lett, ám a lemenők szent meggyőződéseit még ez sem tudta megintgatni. A második ellenszavazatot S. F. tanköri társam adta, a harmadikat N. G. tanársegéd. Tehát sok ezer szavazat és három ellenszavazat mellett a DISZ megszűnt és MEFESZ lett helyette.

Amikor a kötelező orosz nyelvoktatás eltörlésére került a sor – P. Gy. évfolyamtársam az országban először mondta ki fennhangon, hogy menjenek ki az oroszok –, kitört a vihar, este nyolcig zengett az aula és a környéke: „Menjenek haza! Menjenek haza!” kiáltásoktól.

Este nyolcig kifogyott belőlem a szuffla, éhes, szomjas és fáradt voltam. Hazamentem, így nem tudom, hogy a továbbiakban mi történt.

P. Gy. évfolyamtársamról csak annyit, hogy dadogós volt. Életében először beszélt hibátlanul, amikor azt mondta, hogy menjenek haza az oroszok. Kár, hogy később megtagadta akkori önmagát, mert 1957-ben belépett a KISZ-be (Kommunista Ifjúsági Szövetség).

1956. október 23.

Ragyogó kék ég, nyári meleg volt. Béleletlen, kigombolt ballonban mentem be az egyetemre. Délután el akartam menni az egyik tervező intézetbe, ahol műszaki rajzolói munkát ígértek. Nem lett belőle semmi, a történelem közbeszólt.

Az egyetemi épület bejáratánál D. M. öntudatos „mindenlébenkanál” évfolyamtársnóm megforgatott köpönyegben állt, és tálcáról mindenkinek egy gombostűvel átszúrt kis nemzeti szalagot adott. Csodálkozva elfogadtam. D. M. később visszaforgatta a köpönyegét és egyetemi oktatóként végezte.

Jót derültünk, amikor az öreg „Mormoggráf”-nak, dr. Mihajlich Győző professzornak is adott kokárdát, aki megköszönte a kiténtetést és jó egészséget kívánt mindenkinek. Ez jól is jött, mert G. M. évfolyamtársam még aznap haslövést kapott, szerencsére meggyógyult.

A professzort azért hívtuk Mormoggráfnak, mert kilencven év körül volt és teljesen süket. Az előadásain kicsit rajzolt, kicsit mormogott a bajsa alatt, amiből semmit sem értettünk, de kegyeletből eljártunk az óráira, főként azért,

hogy majd unokáinknak elmondhassuk, hogy a nagy Mihajlich professzornál hallgattuk a vasbeton építéstant.

A délelőtti előadásokat fél füllel sem hallgattuk. Izgatottan tárgyaltuk a dolgokat. Ebéd után a Bem szoborhoz akartunk menni koszorúzni. Déli tizenkettőkor hallottuk, hogy Piros belügyminiszter betiltotta a felvonulást.

A Bartók Béla úti menzára menvén a kíséretemben lévő évfolyamtársamnak mondom, akkor talán mégsem kellene kivonulni, mire mérgesen rám szól: „Elhallgass te reakciós!” Nevetve elhallgattam.

Gyorsan megebédeltünk. Mire visszaértünk az egyetemre, az udvar már zsúfolásig megtelt egyetemistákkal. Akkor ott voltak már a tisztiiskolások is egyenruhában. Csatlakoztak hozzánk önként a Petőfi- és Kossuth Akadémia növendékei.

Közben a belügyminiszter az engedélyt megadta a kivonuláshoz.

Akkor nekem már mindegy volt, magával ragadtak az események és teljes szívvel mellé álltam annak, amit pontosan még magunknak sem fogalmaztunk meg, csak a szívünkben éreztünk.

Sz. I. rendezte sorainkat és arra kért bennünket, hogy szorosan egymásba karoljunk, nehogy valakik közénk keveredjenek és provokáljanak bennünket. Sz. I. az élen az első sorban ment.

A Bem-szoborig az út diadalút volt, az emberek az ablakokból integettek, zászlót lengettek. Valami féktelen felszabadulás, örömrészlet volt mindenkiben. Ritka pillanat, amikor a nemzetnek együtt dobog a szíve.

A Bem szobortól a Kossuth Lajos térre mentünk a Parlament elé. Akkor már a soraink megbomlottak. Én a Kossuth szobor közelében álltam a Parlament felé fordulva.

A tömeg Nagy Imrét követelte, de úgy látszik, nem volt bent a Parlamentben, mert folyton más jelent meg az ablakban, de a tömeg mindenkit elküldött a következő szavakkal: „Eleget beszéltél már!”

Mikor Erdei jelent meg az ablakban, azt kiabálták, hogy „Eleget beszéltél, eleget hazudtál, Nagy Imrét akarjuk!”

Itt hosszú szünet következett, nyilván Nagy Imréért mentek, mert látták, hogy nem boldogulnak az emberekkel.

Fárasztó, hosszú várakozás volt, de igen jól derültem, mert a közelünkben egy idős munkáskülső ember állt, aki mindig azt kiabálta, ha bárki megszólalt a Parlament ablakában, hogy „Ne hazudj! Itt áll Kossuth mögöttem!”

Végül megjelent Nagy Imre és szólt a tömeghez. Azt már nem tudom megmondani pontosan, hogy mit mondott, de röviden és okosan beszélt, és végül elküldött bennünket haza.

Gyalog indultunk el a Szent István körúton, mert ritkán járt a villamos és fűrtökben lógtak rajta az emberek. Engem G. E. évfolyamtársam kísért haza, ami azért volt szép tőle, mert csak látásból ismertük egymást – nem tartozott a baráti körömhöz –, azonkívül Pest környékén lakott, így kockáztatta a hazajutási lehetőségét, de abban az időben fiatal hölgyet ilyen körülmények között nem hagytak magára, a férfibecsület és a jó modor így kívánta.

Menet közben fölpréseltük magunkat egy villamosra és elindultunk a Rákóczi tér felé, mivel a Mária utca 7. sz. alatt laktam, és ott kellett volna le szállnom.

Akkor már a villamoson is hallottuk a fegyverropogást, de nem tudtuk, valójában mi történik.

Amikor a Rákóczi téri megálló előtt fékezni kezdett a vezető, a villamoslépcsőre ugrott egy elegáns, szürkeöltönyös, magas, karcsú, jó megjelenésű férfi és izgatottan azt mondta, ne szálljunk le, menjünk tovább, a miniszterek, hogy megőrizték a bársonyszéküket, a Rádiónál a nép közé lövettek. Azzal leugrott a villamoslépcsőről és eltűnt a Gutenberg tér irányába.

A villamos nem állt meg, hanem tovább ment a Baross utcai megállóba. G. E.-vel ott leszálltunk és bementünk a Mária utcába. Az utca baloldalán a házakhoz lapulva elindultunk a Bródy Sándor utca irányába.

A fegyverropogás egyre erősebb lett. Még félúton sem voltunk hazáig, amikor szemben velünk két férfi jött egy sebesültet cipelve. A férfinak láblövése volt, valószínűleg a Rádiónál érte a találat.

Hazaérve G. E.-től elköszöntem és bementem a kapun. Éjfél körül járt az idő. Fölsiettem a szobámba. Az idő tájt B. Zsuzsával – az egyik évfolyamtársnőmmel – laktam egy szobában, Zsuzsa otthon volt már, de még nem feküdt le. Egyébként senki sem aludt, mindenki izgatottan tárgyalta az eseményeket és várta a távollévőket. Én belezuhantam az ágyba, a fáradtságtól és életem első migrénes rohamától elgyötörten.

Aludni nem tudtam, a rádiót hallgattuk. A fegyverropogás háttérzajként a rádióba is behallatszott. A forradalom kísérő zenéje Beethoven *Egmont-nyitánya* volt, szimfonikus zenekarral és géppisztollyal.

Reggel Zsuzsa odajön hozzám és megkérdezi tőlem, hogy mi az a statárium. Én visszakérdeztem, hogy miért érdekli? Azért, mondja Zsuzsa, mert

a rádióban bemondták, hogy fasiszta banditák támadták meg a fővárost, és a lázadókat, tüntetőket statáriális bíróság elé állítják.

Én rezignáltan válaszoltam, hogy a statáriális bíróság rögtönítélő bíróság, vagyis azonnal hozza a halálos ítéleteket, a szerencséseket agyonlövök, a többieket felakasztják.

Zsuzsa erre halálsápadt lett, a gyomrára szorította a kezét és ezt mondta: „Öltözzünk fel szépen, és haljunk meg bátran!”

Ránéztem Zsuzsára és úgy elkezdtem nevetni, hogy majd leestem az ágyról, és azt mondtam neki, hogy két hányás között nekem teljesen mindegy, hogy mi van rajtam, ha muszáj meg is halok, de hogy bátran, azt ne kívánja tőlem senki.

1956. október 23–1956. november 4.

Még el sem fogyott az utolsó darab száraz kenyერünk, amikor nap mint nap érkeztek vidékről a felászlózott teherautók, friss kenyerekkel, máskor fél disznókkal és egyéb élelmiszerekkel megrakodva. Annyi kenyeret kaptunk, hogy kitettünk a bejárati ajtóhoz egy asztalt és osztottuk az embereknek a finom friss kenyeret.

A műegyetemi konyhát is ellátták élelmiszerekkel, ahol a konyhásoknak több ezer főről kellett gondoskodniuk. A vidéki Magyarország gondoskodott fiairól.

Külföld is nagylelkűen támogatta élelmiszerekkel és ruhaneművel a fölke-lőket. Lengyelország erején felül, és csak szép, vadonatúj dolgokat küldött.

Közben az események felgyorsultak. Évfolyamtársaim (a fiúk) és a többi egyetemista fölfegyverkezett és az egyetemen nyüzsgött bevetésre várva. A türelmetlenebbek egyénileg csatlakoztak a harcoló munkás- és értelmiségi fiatalokhoz és felnőttekhez.

Mi csak az ablakból, erkélyről figyeltük az eseményeket.

Egy ízben kimentem az erkélyre körülnézni. A Bródy Sándor utca és a Gutenberg tér sarkán egy civil ruhás férfi feküdt mozdulatlanul az úttesten. Az utca tűz alatt volt. A tér sarokházának árkádja alatt egy ismerős másodéves orvostanhallgató és hordágyat fogó két fiú állt előrefeszült testtel, lesve a kedvező pillanatot, hogy kirohanjanak a fekvő férfihoz. A medikus piros-pozsgás, középtermetű vidéki fiú volt. Látásból ismertem. A házban lakó gyógyszerpedagógus lánynak udvarolt. Egyszer már szegény bejött hozzánk kávéért kérni, mert éjjel-nappal mentett, napok óta nem aludt. Sajnos nem volt kávénk, csak egy teával tudtuk megkínálni.

Néztem a fiút az árkádok alatt. Iszonyatosan feszült volt a pillanat. Egy szá-mukra idegen, esetleg már halott férfit hárman kockáztatják fiatal életüket. Nem is bírtam tovább, bementem és megrendülten sírtam. Szerettem volna egy templomban letérdelni. A két szememmel láttam a bizonyosságot, hogy Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert. Jézusi áldozat-készség volt a három fiúban. Nem tudom, mi lett velük, soha többé nem lát-tam őket.

Fentebb említettem, hogy az egyetemi ifjúság fölfegyverkezve bevetésre várt. Első perctől kezdve a Katonai Tanszék M. I. alezredese vette át a parancs-nokságot.

A végzős hallgatók Ecseren voltak katonai gyakorlaton. A forradalom hí-rére az egész alakulat egyenruhában, fegyveresen visszajött a műegyetemre.

A konyhai személyzet nem bírta már a teendőket, és műegyetemista lányo-kat kértek segítségül. Én azonnal önként jelentkeztem. Reggel gyalog, kü-lönösebb probléma nélkül eljutottunk az egyetemre. Krumplit hámoztunk, zöldséget tisztítottunk, elkészítettük a másnapi ebédhez az alapanyagokat.

A veszély csak este leselkedett ránk. Nem tudtunk a munkák miatt a kijá-rási tilalom kezdete előtt hazaérni. Minden nap kockára tettük az életünket. A legostobább módját választottuk a gyors hazajutásnak. Egy nyitott teherautó platóján kuporogtunk. Egy fiú vezette a kocsit, a többiek előretartott géppisz-tollyal körben ültek. Ezt egészen november harmadikáig csináltuk. Hála Isten-nek megúsztuk.

Egy alkalommal fölkeresett egy fiú, akit csak látásból ismertem, és felkért, hogy legyek M. I. alezredes titkárnője. (Köztudottan jó gyorsíró voltam és gépelni is tudtam.) Én elutasítottam a felkérést. Annál túlfűtöttebb voltam, minthogy gyorsíró füzetrel a kezemben üljek egy irodában. Szerencsém volt. M. I. alezredes és munkatársai halálos ítéletet, majd életfogytiglani büntetést kaptak, és csak tíz év múlva szabadultak. Másrészt veszteség volt, hogy nem dolgoztam a forradalom egyik irányító központjában.

M. I. alezredes testőre D. J. végzős építészmérnök volt. D. J. 1956. novem-ber 2-án éjjel M. I. védelmében hősi halált halt. Fejlővést kapott. Az aulában ravatalozták fel. Két fegyveres, egyenruhás katonatársa állt díszőrséget vál-tásban éjjel-nappal. Úgy tudom, ma emléktábla őrizi a nevét az aulában.

M. I. alezredest azért nem végezték ki, mert szándékosan nem vetette be az egyetemi századokat. Szerette az ifjúságot és próbálta megmenteni őket. Ő tapasztalt katona és politikus volt. Tudta, hogy a Szovjetunióhoz képest csak

ordító egér vagyunk, a nyugat pedig cserben fog hagyni bennünket. Persze egyénileg sokan vettek részt a Corvin közti és Széna téri, Tűzoltó utcai harcokban, de katonai parancs nélkül.

Én magam sem hittem a nyugat hathatós segítségével, ha ezer évig nem, miért pont most? Számomra éppen ez az esély, latolgatás nélküli teljes odaadó hazaszeretet és önfeláldozás volt a legvonzóbb.

1956. november 1.

Halottak napjának előestéje. Csend van és az egész város gyertyafényben ég. Kár, hogy azóta kihunytak a fények, talán örökre.

A Rákóczi téren fiatal fiúk és egy zöldkeresztes nővér sírdombja van. A legtöbb síron rajta van az elhunyt fényképe, szinte gyerekek.

A Jégbüfé bejárata előtt is egy sírhalom van.

Eszembe jut az a 13–14 év körüli cigányfiú. Lassan ment a József körúton, alig vonszolta magát, az arca halálsápadt, a térde alá ér a géppisztolya. Utána nézve látom, hogy a hátán valami találat érte, középen a kabátkája szakadozott és csupa vér.

Nem ő volt az egyedüli, aki a legkevesebbet kapta a hazájától és a legtöbbet adta érte.

A világ legtisztább forradalma volt ez. Nem lopott, nem rabolt senki. Be-tört kirakatból, ha valaki kivett valamit, odatette az árát és a pénzt nem vette el senki.

1956. november 3-án bementem a Koltói Anna Baleseti Kórházba. Nem küldött senki, de arra gondoltam, hátha van valaki, aki ott fekszik tehetetlenül és nem tudnak róla a hozzátartozói.

A kórház ajtájában egy fiatal orvosnő és egy középkorú ápolónő fogadott. Elmondtam, mi járatban vagyok. Kedvesen fogadtak. Az ápolónő csak annyit jegyzett meg, hogy fekszik itt az egyik szobában egy rendőr és egy ávós is. Gondolkodás nélkül rávágtam, hogy a kórházban nincs se rendőr, se ávós, csak sérültek vannak, a politika a kórház küszöbéig tart.

Ottlétemkor egy fiatal katolikus lelkész is járta fáradhatatlanul a kórtermeket.

Megrázó élmény volt találkozni a fiatal hősökkel és áldozatokkal. Hit, rajongás és belső ragyogás sugárzott belőlük.

Először egy Tünde nevű 13 éves gimnazista lánnyal találkoztam. Haslővése volt, magas lázzal. Esméleténél volt, de érezhető volt, hogy haldoklik.

Beszéltem egy orvostanhallgatóval, aki a legnagyobb derűvel elmondta, hogy rajta egy T-34-es tank ment keresztül, és csak megfigyelés miatt van itt. Jót nevettem és mondtam, hogy ahhoz képest eléggé egyben van.

Igazat mondott, mert a Bródy Sándor utcában a szembe jövő tank elől nem tudott kitérni, így aláfeküdt és a láncotalpak között meghúzta magát, amíg tovább haladt a tank.

Találkoztam egy húsz év körüli bányász fiúval, tüdőlővése volt. A fiún nem látszott szenvedés, csupa ragyogás volt. Azt mondta, hogy a haverjai nagyon büszkék rá.

Egy 26 éves fiatal férfi elmondta, hogy az álmai most megvalósulnak, végre mehet közgazdasági egyetemre.

Legmegrázóbb élményem egy 16 éves gimnazista fiúval való találkozás volt, szép tiszta arcú, derűs és kedves. Nem látszott rajta, hogy fizikailag szenved, pedig olyan altesti sérülései voltak (hólyagsérülés), hogy a helybeli orvosok nem tudták megműteni. A fiú várta, hogy érte jöjjenek és Bécsbe vigyék műtetre. Először azt hitte, hogy én jöttem a vöröskeresztől. Amikor tisztáztuk a dolgokat, megkérdeztem, hogy van-e valamire szüksége. A fiúnak felragyogott a tekintete és elkérte a kabátomra tűzött kis nemzeti színű szalagot. Amikor odaadtam, a szívéhez szorította és azt mondta, hogy ezt magával akarja vinni. Sokat gondolok még ma is elszoruló szívvel erre a fiúra. Vajon érte jöttek-e, és ki tudták-e menekíteni, és hova vitte magával a kis nemzeti színű szalagot, hiszen másnap hajnalban, 1956. november 4-én megtámadták a szovjet tankok Budapestet.

Végül egy láblővéses első éves gépészhallgatóval találkoztam. A fiú szegedi volt, a szülei nem tudtak róla. Ő a Corvin közben harcolt. Megkérdeztem a nevét (azóta sajnos elfelejtettem) és megígértem, hogy értesíteni fogom valami módon a szüleit.

És most jön a csoda. A kórház után visszamentem a műegyetemre, egyenesen az aulába, végső tiszteletadásra D. J. koporsójához. Az aula fölött volt M. I. alezredes főhadiszállása. Nagy volt a nyüzgés, gondoltam, benézek. Végzőra értem oda. M. I. egy kétségbeesett házaspárnak bizonygatta, hogy nem tudja, hol van a fiuk, ő senkit sem vetett be a harcba. Én azonnal közbeszóltam, és megkérdeztem, mi a neve a fiúnak. Kiderült, hogy a szegedi fiú szülei voltak. Megfelelően útbaigazítottam őket, és nagyon jó érzés fogott el, hogy végre én is tettem valamit.

Gabriellám!

Még sok mindent tudnék mondani, hogy jutottam haza 1956. november 17-én a körülzárt Budapestre, vagy 1957 januárjában hogyan vészeltem át a házkutatást, de már nem akarom a szót szaporítani.

A megtorlásokról sem akarok írni. Egy lélegzetre ez is sok. Én egy dékáni megrovással és pénzbüntetéssel megúsztam.

Befejezésül még annyit, hogy 1975-ben M. R. barátnőmmel a Kerepesi temetőben sétálván megtaláltam a 21-es hősi parcellát. Megrázó élmény volt.

Egyszerű vascsőből készített kereszttől díszes síremlékig mindent találtam. Megdöbbenett, hogy mennyi fiatal nő halt hősi halált. Legtöbbjük – gondolom – az 1956. október 25-i Parlament előtti vérengzésnek esett áldozatul. Ami a legmegrendítőbb volt, hogy a legegyszerűbb sírtól a legdíszesebbikig a „Pro Patria” (Hazáért) felirat volt festve, vésve, írva, a hozzátartozók hősiességét, bátorságát bizonyítva. Az egészről fájdalom és büszkeség áradt.

Egy nagymama a 19 éves unokája sírjára a név alá azt vésette, hogy kéri az erre járókat, mondjanak egy Miatyánkot unokájáért. Ez a síron túli gondoskodás és szeretet.

Egy 17 éves fiú síremlékén a Pro Patria alatt a következő felirat volt:

„A lelkem Istené,
a szívem Hazámé,
emlékem szeretteimé!”

Sajnos már nincs meg a síremlék.

Nagyon szépen rendbe tették a 21-es hősi parcellát, de kevesebb a sír, a síremlékek, sírdombok túlnyomórészt eltűntek. Fűben fekvő táblák névvel, dátummal jelölik az alatta nyugvót. Rendezett, gondozott a parcella, csak az egésznek valahogy a lelke veszett el. Hiányzik a Pro Patria.

Életem egyik legnagyobb mulasztása, hogy 1975-ben sorról-sorra járva nem jegyeztem föl a sírfeliratokat.

Dr. Czirkos Jánosné – Klepács Zsuzsanna
Budapest, 1998. március 2.

Egy feleség története, akinek férje az utcai harcok során elesett.

Felvonulás volt a Népköztársaság útján, amely a Petőfi Sándor szobránál kezdődött és a Lenin szoborhoz tartott a Hősök terére. Teherautóban ültek emberek, akik zászlót lobogtattak és kiabáltak. „Miénk a Magyar haza, oroszok

menjetez haza!” A Hősök terén a Sztálin szobrot drótkötéllal húzott 2 tehergépkocsi, sikertelenül, mert a kötéll elszakadt. Majd hegesztő pisztollyal vágták el a lábozatnál, és húzni kezdték a földön. Kb. 11 órakor jött egy tehergépkocsi a Deák tér felől, az emberek körbefogták, betörték az ablakokat és felgyújtották.

Dienesné Marika néni a férje boltjából férje nélkül hazafelé indult. A Nyugati pályaudvarnál pont a Csillagot döntötték le; A Jászai Mari téren a sarokház emeleti ablakaiból égő papírokat dobáltak ki, s közben lövöldözések voltak. Marika néni négykézláb ment a Margit hídon, egészen a szigeti bejáratig. Itt felállt és meggyorsította a lépéseit – Moszkva tértől Hűvösvölgyig. Majd a solymári elágazásnál 2 ember jött, fiatalok voltak, megállították és megkérdezték, mi hír van Budapesten? S ő elmondta ezeket a dolgokat, mire ők azt mondták: hogy ők most odamennek, mert kíváncsiak. Marika néni gyalog folytatta útját, hajnali 4 órára hazaért. Otthon a két gyermeke, Marika és István sírva várták az édesanyjukat, ugyanis úgy beszéltek meg, hogy legalább éjjelre hazajön.

25-én reggel 6 órakor jött Marika nénihez egy ismerőse, aki Budapestről jött és azt mondta, hogy a férje, Dienes István megsebesült és a Honvéd tiszti kórházban fekszik. Rögtön elindult, hogy odamegy, de csak Hűvösvölgyig jutott, onnan visszaküldték.

26-án, amikor egy kis tűzszünet volt, akkor elindult a kórházba a férjéhez, de csak a papírjait és a holmiját találta ott. Közölték vele, hogy meghalt és a Farkasréti temetőbe szállították. Oda kellett menni és azonosítani. Nagyon sok halott volt ott, a lábakon voltak az azonosító biléták. A férj egyik lábfeje hiányzott, a másik lábón lánctalpas tank által szétlapított térd, a mellkason 12 lövésnyom volt látható. Temetni nem lehetett. Itthon a Kővári bácsi készített egy koporsót. 1 hónap után lehetett eltemetni a 2. támadás után. Dienes Istvánt ellenforradalmárnak minősítették ebben az időben. A 90-es években lett hősi halott. Solymáron a Hősök emlékművénel lett belevésve a neve.

Dienes Istvánné Marika néni özvegy lett, két kicsi gyermeke árva, sok-sok anyagi problémával.

Tarpataki Pálné visszaemlékezése
Solymár, 2001. március

Egy katonafeleség sorsa 1956-ból

1956 nyarán nagy szerencse érte családjunkat: az akkor még 12-es toton 12 találattunk lett. Persze ezt megelőzően el kell mondanom, hogy egy szűkös anyagiakkal rendelkező kétgyermekes család voltunk. Százéves nagyapai házban laktunk és vártuk a harmadik babát. Bizony nagyon elkelt ez a Jó Istentől kapott segítség.

A jövőre gondolva a pénz egy részéből csöves kukoricát vettünk. Ekkor még nem tudtuk, hogy a jövőben milyen jól fog ez jönni.

Azt is el kell mondanom, hogy a férjem híradótechnikus főhadnagy volt. Mikor besorozták, még Veres Péter volt a honvédelmi miniszter. Mivel nem volt párttag, az előléptetése igencsak akadozott. Azt el tudta érni, hogy vidéki szolgálati helyéről Budapestre kerüljön.

Így jött el október 23-a. Férjem budai szolgálati helyéről délután a Kossuth térre ment, részt vett a tüntetésben. Este izgatottan mesélte el a látottakat. Másnap már nem járt a HÉV, és így nem tudott bemenni szolgálati helyére. Nálunk is volt tüntetés és az újbóli hatására egyesek megfélemltek magukról: kiégették a városházát, az iratokat az utcán égették. A tüntetés vezetői ekkor még meg tudták fékezni a rendbontókat, de másnap olyan jelszavak kaptak lábra, hogy gyűjtsük meg a benzinkutat, égessük ki a malmot. A rendőrség elmenekült, a járási és községi vezetők eltűntek. Egyedül a járási tisztiorvos, dr. Póka Kálmán maradt a hivatalban. Fehér köpenyben kijött az utcára és férjemhez fordulva megkérte, hogy mint egyenruhás ember tegyen valamit a közbiztonság helyreállításáért. Férjem ekkor fiatalokból járőr párokat szervezett, akiket felszerelt a hivatalban talált céllövő kispuskákkal. Egész éjjel beosztás szerint járőröztek a fiúk. Reggel már mindenki úgy hívta őket: „nemzetőrök”. Vigyáztak a postai szállítmányokra, megakadályozták egy lincselést, biztosították az élelmiszergyűjtést és felügyelték az élelmiszereket az éhező pestiekhez szállító teherautókat stb.

A november 4-i hírek ellenére a Nemzetőrség tovább működött. November 7-én a tököli nemzetőrök teherautóval értünk jöttek, hogy nyugatra vigyenek. Mivel mindenórás voltam, férjemmel úgy határoztunk, hogy maradunk. November 11-én hozzánk is megérkeztek harckocsikkal a szovjetek és felszólították férjemet, hogy adja át a begyűjtött fegyvereket és a parancsnokságot az időközben előkerült rendőrkapitánynak.

November 13-án megszületett kislányunk, Katika. November 18-án férjemet letartóztatták, és előbb a kiskunlacházi, majd a tököli szovjet parancsnokságra vitték. Innen három nap múlva szabadult, mivel az ellene felhozott vádak hamisnak bizonyultak. Mire szabadult, nekem a sok izgalomtól elapadt a tejem. A tápszer-beszerezés is nehézségekbe ütközött.

Községünkben ekkor még nem dőlt el a politikai hatalom kérdése. A megbeszélések részben lakásunkon folytak. Férjem december elején leszerelt és a lakosság bizalmából ő látta el a tanácsitkari feladatokat.

Kislányunk március elején agyhártya- és agyvelőgyulladás kórházba került, ahol állapotát súlyosnak ítélték. Férjemet másnap társaival együtt letartóztatták, és a helyi kapitányságra vitték. Ide hordtam a többi feleséggel együtt az élelmet, mivel központi ellátást nem kaptak. A letartóztatásokat és a beszállításokat pufajkások végezték, a fogdákat azonban helyi közrendőrök őrizték, akik szimpatizáltak velünk, hiszen egy-két napot együtt járőröztek a nemzetőrökkel. A rendőrkapitányság a Duna partján áll. Hátsó vaskapuja a Dunára néz. A közrendőrök a velünk megbeszélte időben vitték le a Dunára mosdani a foglyokat, így én is beszélni tudtam férjemmel. Itt mondták el, hogy bántalmazták őket, de egészségük nem rendült meg. Harmadnapra férjemet kiemelték és civil nyomozók személygépkocsival Pestre vitték. Ekkor ügyvédet fogadtam, aki azt tanácsolta, hogy próbáljak meg tisztasági csomagot beadni minden börtönbe. Ahol kiadják a szennyest, ott van a férjem. Végül az Aradi utcában megkaptam a szennyest. Csak annyit tudtam meg róla, amit az inggalérjába írt: „jól vagyok”.

Eközben kislányomat hybernálás alatti antibiotikus kezeléssel gyógyították. A kórházban is tudtak sorsunkról és lehetővé tették Katikánk gyógyulás utáni bentmaradását, hogy férjem után járhassak. Március végén kislányom hazakerült, férjemtől pedig Kistarcsáról kaptam hivatalos értesítést, hogy meglátogathatom. Csak postán küldött engedéllyel lehetett látogatni és csomagot küldeni.

Az ilyen látogatás vasárnap reggel kezdődött az első HÉV-vel. Ráckeveéről 5-6-an indultunk. Mire a Közvágóhídra értünk, már több mint húszan voltunk. Kistarcsán 100-as csoportokba osztottak bennünket. Így mehettünk be a beszélőre, ahol 10 percet adtak a már előre beállított foglyok megkeresésére és a beszélgetésre. A hosszú pajtaszerű épület hosszában dróthálóval volt elválasztva. Mindkét oldalon a dróthálótól egy méterre korlát volt, nehogy a rácson át megközelíthessék egymást a beszélgetők. Mögöttük örök járkáltak,

meg-megálltak a beszélő párok mögött és figyelték, mit beszélnek. A fogoly ügyéről beszélni nem volt szabad. Pedig ez volt az érdekes. Üzenni kellett a szabadon levőktől és a szabadon levőknek. Megállapodtunk, hogy ajkunk rá-gásával figyelmeztetjük egymást, ha a másik mögött az ór hallgatózik. Férjem sokáig nem hitte el kislányunk gyógyulását. Azt hitte, csak vizsgálni akarjuk. Egy ilyen látogatásnál magammal vittem a két nagyobb gyereket (4 és 5 éves), de mivel gyermeket nem lehetett bevinni, – több asszony segítségével – kabátunk és szoknyánk takarásában csempésztem be őket.

Férjem december 21-én szabadult, addig és további egy hónapig a családnak semmiféle jövedelme nem volt. Ekkor tudtuk meg, miért adta a Jó Isten az előző évi totónyereményt. A csöves kukoricát lemorzsoltam és mindig csak annyit adtam el, amennyi pénzre a családnak szüksége volt. A szabadulással persze nem értek véget megpróbáltatásaink, mert férjemet rendőri felügyelet alá helyezték. Pesti munkahelyére (Budapest IX. kerületében segédmunkásként dolgozott) is csak írásos rendőri engedéllyel utazhatott. Éjszakánként rendőrjárőrök jöttek ellenőrizni. Elemlámpákkal gyermekeink arcába világítottak, hogy nem idegeneket rejtegetünk-e. A kicsik riadt sírással reagáltak ilyenkor. Ez egy évig tartott. Utána már „csak” választások és politikai ünnepek alkalmával hívták be, hogy ne feledkezzék meg, hogyan kell viselkednie.

Azóta még négy gyermekünk született. Ötnek diplomája van, kettő érettségivel és szakmával rendelkezik. A férjem egy vállalat főenergetikusaként ment nyugdíjba. 1990-től két ciklusban volt városunk képviselője, ennek végén Pro Urbe díjban részesült. Én, mivel nincs ki a 10 éves munkaidőm, havi 16.500,- Ft-os rendszeres szociális ellátásban részesülök. De férjem, gyermekeim és unokáim szeretete feledteti ezt a hátrányt.

Ebben az évben ünnepeljük 7 gyermekünkkel, házastársaikkal, 34 unokánkkal, unokamenyeinkkel, unokavőinkkel és 3 dédunokánkkal (58 fő) aranylakodalmunkat.

Forgács Jánosné visszaemlékezése
Ráckeve, 2001. május

A KÖTETBEN ELŐFORDULÓ RÖVIDÍTÉSEK

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH	Államvédelmi Hatóság
ÁVO	Államvédelmi Osztály
BHÖ	Hatályos Anyagi Büntetőjogszabályok Hivatalos Összeállítása
BM	Belügyminisztérium
DISZ	Diák Ifjúsági Szervezet
ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
GYIVI	Gyermek és Ifjúságvédelmi Intézet
MADISZ	Magyar Demokratikus Ifjúsági Szervezet
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MSZDP	Magyarországi Szociáldemokrata Párt
MSZMP	Magyarországi Szocialista Munkáspárt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MUK	Márciusban Újra Kezdjük!
OHA	Oral History Archivum
ORFI	Országos Reumatológiai és Fizikoterápiás Intézet
ORFK	Országos Rendőr Főkapitányság
PPKE	Pázmány Péter Katolikus Egyetem
SZDP	Szociáldemokrata Párt

FORRÁSJEGYZÉK

Asszonysorsok 1956-ban *című* kutatás keretében készült interjúk (2001–2006)

- Bali Sándorné-interjú. Készítette Görgőy Rita 2001-ben.
 Dávid Szaniszla-interjú. Készítette Juhász Borbála 2001-ben.
 Dobos Józsefné-interjú. Készítette Di Sandri Gabriella 2001-ben.
 Dr. Czirkos Jánosné-interjú. Készítette Balatoni Kinga 2001-ben.
 Hrozova Erzsébet-interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001-ben.
 Huber Ferencné-interjú. Készítette Szegedi Anikó 2001-ben.
 Hunyadvári Károlyné-interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001-ben.
 Káldor Vera-interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001-ben.

Karsai Alfonzné–interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2006-ban.
 Kelecsényi Edit–interjú. Készítette Görgőy Rita 2001-ben.
 Kertész Alíz–interjú. Készítette Juhász Borbála 2001-ben.
 Korbuly-Bedő Katalin–interjú. Készítette Horváth Jelena 2002-ben.
 Mindszenty Gáborné–interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2002-ben.
 Németh Lásznóné–interjú. Készítette Szegedi Anikó 2002-ben.
 Nobilis Dénesné–interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001-ben.
 Orosz Ferencné–interjú. Készítette Pápay Szilvia 2001-ben.
 Paulovits Teréz–interjú. Készítette Juhász Borbála 2001-ben.
 Piri Istvánné–interjú. Készítette Görgőy Rita 2001-ben.
 Sággy Jenőné–interjú. Készítette Szegedi Anikó 2002-ben.
 Székely Dezsőné–interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001-ben.
 Tarpataki Pálné–interjú. Készítette Görgőy Rita 2001-ben.
 Tímár Ágnes–interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2005-ben.
 Tóth Jánosné–interjú. Készítette Görgőy Rita 2001-ben.
 Vass Terézia–interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2002-ben.
 Wittner Mária–interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001-ben.

Az 1956-os Intézet Oral History Archívumából (OHA) felhasznált interjúk

Pajzs Zsuzsanna–interjú. Készítette Eörsi László 1993-ban. 1956-os
 Intézet Oral History Archívuma, 512. sz.
 Márton Erzsébet–interjú. Készítette Lugossy István 1991-ben. 1956-os
 Intézet Oral History Archívuma, 319. sz.
 Szatmári Veronika–interjú. Készítette Eörsi László 2004-ben. 1956-os
 Intézet Oral History Archívuma, 786. sz.
 Békefi Gabriella–interjú. Készítette Ferenc Erika 1991-ben. 1956-os
 Intézet Oral History Archívuma, 260. sz.
 Rácz Edit, Egri Sándorné–interjú. Készítette Kőhegyi Kálmán 1991-ben.
 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 288. sz.
 Móriné Horváth Zsuzsa–interjú. Készítette Nagy Mónika Zsuzsanna
 1992-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 462. sz.
 Káldor Vera–interjú. Készítette Havas Gábor 1988-ban. 1956-os Intézet
 Oral History Archívuma, 109. sz.
 Wittner Mária–interjú. Készítette Lugossy István 1991-ben. 1956-os
 Intézet Oral History Archívuma, 364. sz.

Hrozova Erzsébet–interjúja. Készítette Lugossy István 1991-ben. 1956-os
 Intézet Oral History Archívuma, 304. sz.
 Sebestyén Mária–interjúja. Készítette Lugossy István 1991-ben. 1956-os
 Intézet Oral History Archívuma, 257. sz.

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL)

ÁBTL-V-141447 Sebestyén Mária vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-141447 Szöllősi Jánosné vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-142941 Havrilla Béláné peranyaga
 ÁBTL-V-143005 Békefi Gabriella vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-143140 Wittner Mária és tsi. peranyaga
 ÁBTL-V-143166/1 Márton Erzsébet vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-143260 Rácz Edit vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-143269/2 Hrozova Erzsébet vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-14528815 Nemes Livia vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-145626 Iván Kovács László és tsi. peranyaga
 ÁBTL-V-145626/1 Iván Kovács László és tsi. peranyaga
 ÁBTL-V-1465761/2 Hajdú Yvonne vizsgálati anyaga
 ÁBTL-V-143260/1 Szatmári Veronika vizsgálati anyaga

Felhasznált írásbeli visszaemlékezések

Antal Pálné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Dombegyháza, 2001.
 Dienes Istvánné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezés. Budapest, 2001.
 Dr. Czirkos Jánosné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezés. Budapest, 2001.
 Fábíán Jánosné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Szentendre, 2001.
 Forgács Jánosné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezés. Ráczkeve, 2001.
 Fülöp Pálné 1956-ban – a férj írásbeli visszaemlékezése. Szeged, 2001.
 Halász Kálmánné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Kiskunhalas, 2001.
 Kissné, Mikes Éva 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Mezőtúr, 2001.
 Komáromi Jánosné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezés. Budapest, 2001.
 Kovácsné Paulovits Teréz 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Ráczkeve,
 2001.
 Mindszenty Gáborné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Budapest, 2002.
 Németh Lásznóné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Nagykáta, 2001.

Piri Istvánné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Solymár, 2001.
 Rétháti Kövér Ilona 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Budapest, 2001.
 Tarpataki Pálné 1956-ban – írásbeli visszaemlékezése. Solymár, 2001.
 Varga Katalin 1956-ban – novellában emlékezett vissza. Pilisvörösvár, 2001.

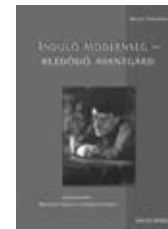
Napló az 1956-os forradalomról

P. Bakay Éva (2000): *Így éltem át...* Napló, 1956. Sajtó alá rendezte Prágai Dezső, Essen.
 Korbuly–Bedő Katalin (2001): 1956 október. Emlékezések egy forradalomról. ... Göteborg

A RÁCIÓ KIADÓ 2006-ban megjelent kötetei

Végh Attila: *Az unatkozó angyal. Tizenöt esszé*

Bednancs Gábor – Eisemann György [szerk.]:
Induló modernség – kezdődő avantgárd

Kékesi Zoltán – Peternák Miklós [szerk.]:
Kép – írás – művészet. Tanulmányok a 19–20. századi magyar képzőművészet és irodalom kapcsolatáról

Filip Tamás: *Rejtett ikonok*

Varga Virág: *Sehrezád*

Hansági Ágnes: *Az Ixión-szindróma.*
Identitás és kánon a romantikában és a modernségben

Bónus Tibor: *A csúf másik. A saját idegenségének irodalmi antropológiájáról* (Kosztolányi Dezső: Pacsirta)

Thimár Attila [szerk.]: *Az elbeszélés könnyed lebegése.*
Kortárs regények elemzése

Zsadányi Edit: *A másik nő. A női szubjektivitás narratív alakzatai*

Oláh Szabolcs – Simon Attila – Szirák Péter [szerk.]:
Szerep és közeg. Identitás és kánon a romantikában és a modernségben

John Perkins: *Egy gazdasági bérgyilkos vallomásai*

Bögre Zsuzsanna: *Asszonyorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*

D. Molnár István [szerk.]: *Lengyel tollal a magyar Októberről*

Szentesi Zsolt: *Esztétikum – megértés – irodalom*

Kalász Márton: *Kezdő haláltánc*

A kötetek megrendelhetők vagy kedvezményesen
megvásárolhatók a kiadó szerkesztőségében:
1072 Budapest, Akácfa utca 20.

Tel.: (1) 321-8023 • fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu
www.racio.hu

Ráció Kiadó
Budapest 2006
www.racio.hu
ISBN 963 9605 26 3
Kiadványszám: 47
Felelős kiadó: Thimár Attila
Felelős szerkesztő: B. Szabó Edit
Borítóterv: L. Simon László
Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió
Nyomdai munkák: Mondat Kft., Budapest